

Schalæ	10
Militaria. Oecrenica.	15
M. Polonica.	20
M. Germanica.	25

pour la neccsité du temps present
 volu des Coſaques et la mort du
 les Provinces et particulièrement
 a donner par ordre, le peu
 de Commencer a Sçavoir Chartes et parties
 (Com un point quadruple en grande de la Generale)
 et ne le point quitter que Je ne les aye fait avec toutes les
 Subſcriptions et Ratiſſons qui ſe trouvent de Contreſſe
 Receit donc Cher Lecteur, ce qui ſe fait avec votre labour, en
 attendant que Dieu m'aye fait la Grace de finir
 la grande, ou Je m'afſure que votre Curioſité
 ſera ſimplement ſaſſiſſée, a Dieu.

НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТА ДУХОВНИЙ ВИМІРИ
 НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТА ДУХОВНИЙ ВИМІРИ НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Збірник наукових праць
 Випуск 4

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТА ДУХОВНИЙ ВИМІРИ

НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Збірник наукових праць

Заснований у 2011 році

Виходить щоквартально

Випуск 4

Київ
2012

Рекомендовано до друку Вченою радою Українського інституту національної пам'яті
(протокол № 10 від 30 жовтня 2012 року)

Рецензенти:

Ресент О. П. – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України (Інститут історії України НАН України)
Войцехівська І. Н. – доктор історичних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Троян С. С. – доктор історичних наук, професор (Дипломатична академія України при МЗС України)

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 18533-7333р від 29 грудня 2011 року

Головний редактор

Солдатенко В. Ф., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Заступники головного редактора:

Кривошея В. В., доктор історичних наук
Веденєв Д. В., доктор історичних наук

Відповідальний секретар

Омельченко О. В., кандидат історичних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Бойко О. Д., доктор політичних наук
Буряк Л. І., доктор історичних наук
Вашкевич В. М., доктор філософських наук
Верба І. В., доктор історичних наук
Вишняк О. І., доктор соціологічних наук
Ганжуров Ю. С., доктор політичних наук
Киридон А. М., доктор історичних наук
Левенець Ю. А., доктор політичних наук, академік НАН України
Любовець О. М., доктор історичних наук
Олійник Б. І., академік НАН України
Онищенко О. С., доктор філософських наук, академік НАН України
Рафальський О. О., доктор історичних наук
Смолій В. А., доктор історичних наук, академік НАН України
Табачник Д. В., доктор історичних наук, академік Національної академії правових наук України
Шемшученко Ю. С., доктор юридичних наук, академік НАН України

Н 35 **Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять:** Зб. наук. праць. – Випуск 4. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – 296 с.

У збірнику містяться статті науковців – учасників конференції «Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри» (Київ, 25 жовтня 2012 р.). Проблеми національної пам'яті розглядаються у контексті соціокультурного та духовного розвитку суспільства. Висвітлюються питання теорії та методології меморіальних студій, аналізуються «місця пам'яті», представлені архівами, музеями, бібліотеками, а також постаті, події, простір як уособлення соціокультурних та духовних репрезентацій національної пам'яті.

Збірник розрахований на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться питаннями національної пам'яті.

У збірнику публікуються (після внутрішнього та зовнішнього рецензування) статті, які містять нові теоретичні та практичні здобутки в галузі історичної науки.

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Сучасний світ переживає глибинні гуманітарні трансформації, серед яких проблеми національної ідентичності набувають особливої загостреності. Важливим елементом ідентичності народу є історична/національна пам'ять, яка відіграє активну роль у процесі формування нації, консолідації суспільства, його мобілізації на реалізацію свого потенціалу. З огляду на це, Український інститут національної пам'яті працює над вивченням пріоритетних проблем гуманітарного простору, серед яких – закономірності та особливості розвитку національної пам'яті як феномену, її полісегментна структура, теоретико-методологічні аспекти національної пам'яті як складової гуманітарної політики, особливості функціонування національної пам'яті за умов регіональних відмінностей, впливу на національну пам'ять державотворчих традицій.

Вивчення впливу на національну пам'ять соціокультурних і духовних чинників у роботі Українського інституту національної пам'яті є одним із ключових напрямів наукової роботи. Відомо, що національна пам'ять акумулює елементи найрізноманітніших аспектів життя й досвіду нації, будується на основі всебічних знань, у тому числі й репрезентованих культурою, підтримує тяглість традицій, передає накопичені духовні цінності наступним поколінням.

Проте, слід визнати, що до недавнього часу поширеною моделлю національної пам'яті в українському суспільстві була «трагедійна модель», основу якої складала пам'ять про трагічні сторінки історії України – геноциди, війни, історичні катастрофи. Слід наголосити, що трагічні події є і залишатимуться надалі невід'ємною складовою нашої історії, в тій чи іншій мірі впливатимуть на історичну свідомість і, звісно, на формування національної пам'яті.

Але мусимо усвідомити, що національна пам'ять формується не лише під впливом трагедій і зберігає не лише травматичні події. Її об'єктивна картина значно ширша і різноманітніша. У конструюванні цілісної моделі національної пам'яті суттєву роль відіграють культурні та духовні чинники. Часом саме вони виступають її домінуючою складовою, а висока оцінка культурно-мистецького потенціалу України дає підстави оптимістично сприймати перспективи модернізації держави.

Конференція «Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри», проведена Українським інститутом національної пам'яті разом з Українським фондом культури – це крок до

осмислення складної конфігурації моделі національної пам'яті, яка формується під безпосереднім впливом культурних та духовних чинників і водночас дає імпульс для подальшого розвитку культури, сприяє збереженню та культивуванню її традицій.

Статті учасників конференції та розмаїття тем демонструють глибоку зацікавленість науковців проблемами, представленими у рубриках: соціокультурний та духовний простір національної пам'яті: проблеми теорії та методології; місця пам'яті: музеї, бібліотеки, архіви; соціокультурні та духовні репрезентації національної пам'яті: люди, події, простір. Відрадним для нас стало те, що дослідники проблем національної пам'яті у її соціокультурному та духовному вимірах представляють широку географію України. На конференції були представники наукових інституцій, музейних та архівних установ, вищих навчальних закладів Вінниці, Донецька, Житомира, Запоріжжя, Києва, Львова, Миколаєва, Одеси, Переяслав-Хмельницького, Харкова, Чернігова.

Готуючи збірник статей до випуску, ми насамперед переслідували мету оприлюднити вже існуючий доробок у цій сфері гуманітарного знання, зробити його доступним для широкого кола зацікавленої аудиторії. Сподіваємося, що опубліковані статті, висловлені в них слушні та оригінальні думки авторів гарантуватимуть новий імпульс щодо подальшої активізації наукових розробок, продукування ідей, спрямовуватимуть креативність, творчу енергію та зусилля вчених на висвітлення широкого кола питань, які й досі залишаються у площині «terra incognita» національної пам'яті.

Валерій Солдатенко

Не буде перебільшенням сказати, що на сучасному етапі розвитку української держави національна пам'ять є одним з ключових чинників самоідентифікації та консолідації суспільства. Проблеми соціокультурного та духовного вимірів національної пам'яті надзвичайно важливі й актуальні для гуманітарної сфери українського суспільства.

Останнім часом в Україні спостерігається зростання наукового інтересу до проблем пам'яті, яка з'являється у супроводі таких епітетів як історична, національна, колективна, індивідуальна, культурна, родова тощо. Думається, що це не лише данина моді і прагнення не відстати від західної науки, яка вже має свою традицію меморіальних досліджень. Зацікавленість вітчизняних дослідників зумовлена їхнім природним науковим інтересом до такого непростого соціокультурного і психологічного феномену, яким є пам'ять,

національна зокрема. Крім того, зростання кількості публікацій, розмаїття тематики, збільшення кола авторів є підтвердженням здатності вітчизняних науковців оперативного реагувати на гострі проблеми сьогодення, розв'язувати їх, давати відповіді на виклики сучасного світу.

Отже, слід вітати ініціативу Українського інституту національної пам'яті, який разом з Українським фондом культури виступили організаторами проведення наукової конференції, присвяченої проблемам національної пам'яті у соціокультурному та духовному контекстах. Результатом роботи конференції, на якій практично була зроблена одна з перших спроб розглянути національну пам'ять під таким кутом зору, став підготовлений збірник матеріалів.

На особливу увагу заслуговують дискусійні питання, які знаходились у центрі обговорення на конференції і увійшли у збірник. Серед них відмітимо наступні:

- теорія та методологія досліджень соціокультурного та духовного простору національної пам'яті;

- національна пам'ять та духовно-культурний простір: механізми та конструкції взаємодії;

- духовна та соціокультурна складова національної пам'яті: події, постаті, місця;

- духовно-культурні перехрестя національної пам'яті: минуле та сьогодення;

- духовні та соціокультурні коди національної пам'яті: трансформації у часі та просторі;

- місто, провінція, село: культурна та духовна спадщина у процесі формування національної пам'яті;

- музеї, бібліотеки, архіви як інститути пам'яті: традиції та практики на тлі глобальних соціогуманітарних трансформацій;

- духовні цінності та моральні орієнтири: сучасні моделі впливу на національну пам'ять.

Актуалізовані проблеми дозволяють розглядати національну пам'ять у новому, розширеному форматі, підійти до розуміння закономірностей її існування, не обмежуючись штучно часовими межами та політичною кон'юнктурою.

Природно, що заявлена проблематика викликала інтерес наукової громадськості, про що свідчить участь у конференції провідних наукових установ, зокрема Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Інституту історії України НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень, Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

Інституту інноваційних технологій та змісту освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Інституту культурології Національної академії мистецтв України, Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, а також наукових співробітників Національного музею Тараса Шевченка, Національного художнього музею України та ін.

Сподіваюсь, що підготовлений збірник стане у нагоді усім, хто цікавиться проблемами національної пам'яті. Творче натхнення, злеті та наукові осяяння, наближення до істини у розробці соціокультурної та духовної складової національної пам'яті мають сприяти вирішенню гострих соціогуманітарних проблем українського суспільства, виступати консолідуючим фактором у роз'єднаному світі XXI століття.

Борис Олійник

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТА ДУХОВНИЙ ПРОСТІР НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ

УДК 930.25+021+001

Матяш І. Б.

УСТАНОВИ ПАМ'ЯТІ: ПОНЯТТЯ, МІСІЯ, ТЕНДЕНЦІЇ

Окреслено спільні завдання та місію архівів, бібліотек, музеїв, з'ясовано сучасні тенденції взаємодії цих інститутів, висвітлено їх спільні витоки, запропоновано визначення поняття «установи пам'яті».

Ключові слова: архіви, бібліотеки, установи пам'яті.

Дослідження проблем пам'яті давно вийшли за межі філософських наук і набули міждисциплінарного характеру. Окремі аспекти проблеми актуальні й для архівознавства. Йдеться зокрема про такі як «архіви і пам'ять»*, «архіви як місця пам'яті», «архівна пам'ять». Спеціальних досліджень потребує також поняття «установи/інститути пам'яті», розуміння їхньої місії та функцій, ролі в сучасному суспільстві. За останню чверть століття цим питанням дедалі більше приділяється уваги в зарубіжній фаховій літературі [1]. Завдання цієї публікації полягає в постановці проблеми в українському архівознавстві та визначенні в загальних рисах змісту поняття «установи пам'яті», окресленні їхніх спільних завдань і місії, з'ясуванні сучасних тенденцій взаємодії цих інститутів.

---

*Обговоренню цієї проблеми присвячено низку архівних форумів: Щорічне зібрання Товариства американських архівістів (Остін, Техас, США, 1985 р.), X Міжнародна конференція країн Центральної і Східної Європи «Архіви серед установ пам'яті» (Варшава, Республіка Польща, травень 2004 р.), XV Міжнародний конгрес архівів «Архіви, Пам'ять і Знання» (Відень, Австрійська Республіка, серпень 2004 р.), XXXIX Міжнародна конференція «Круглого стола архівів» «Спільна пам'ять через глобалізацію» (листопад 2006 р., Кюрасао, Антильські острови, Нідерланди), XI Міжнародна конференція «Круглого стола архівів» «Співробітництво заради збереження різноманітності» (листопад 2007 р., Квебек, Канада), «Зв'язок пам'яті в архівах, музеях і бібліотеках: взаємодія науки, політики і практики» (жовтень 2007, Вільнюс, Литва), Методологічний семінар в рамках «Гуманітарних читань у РДУ» «Архіви в системі соціальної пам'яті російського суспільства (комунікативна стратегія історико-культурної спадщини)» (Москва, Російська Федерація, березень 2008 р.), Міжнародна конференція «Спогади про майбутнє» (червень 2010, Гент, Нідерланди); Перша міжнародна конференція з африканських електронних бібліотек та архівів (липень 2009 р., Адіс-Абеба, Ефіопія) та ін.

Словосполучення «установи пам'яті» («інститути пам'яті») належить до «метафор» архівістики, які широко побутують у суспільному обігу. Так, архіви часто називають «скарбницями пам'яті нації», «будинками пам'яті», «сховищами пам'яті», архівістів – «зберігачами колективної пам'яті суспільства», архівні фонди – «документальною пам'яттю». У нормативній лексиці поняття «установи пам'яті» не відображено, однак, як справедливо зауважив канадський архівознавець Роберт Едвардс (Robert Edwards), «використання наукових метафор є доповненням до одного з аспектів теорії та методології архівів» [2]. Відтак існує ймовірність залучення цих термінів до професійної терміносистеми архівознавства.

Підходи до розуміння змісту поняття «установи пам'яті» лежать в площині архівософії*. Інтерес у цьому контексті має зокрема виокремлення поспіль із такими типами пам'яті як персональна (індивідуальна), соціальна (колективна), історична – «архівна пам'ять». Цікаво, розуміння сутності останнього типу має істотні розбіжності в тлумаченні представників архівознавства та інших соціогуманітарних наук. Так, видатний французький історик, автор концепції «місце пам'яті» П'єр Нора (Pierre Nora) достатньо критично оцінював вплив «архівної пам'яті» (чи «пам'яті-архіву») на суспільну свідомість. Розуміючи діяльність архівів щодо збереження колективної пам'яті як зайві зусилля – «велетенську роботу запаморочливого упорядкування матеріальних слідів того, що ми не можемо запам'ятати, і нескінченний список того, що нам, можливо, доведеться згадати», вчений пов'язував «перетворення всього на архіви, недиференційоване розширення меморіального поля, гіпертрофоване роздування функцій пам'яті» з неможливістю передбачити, «що потрібно буде згадувати» [3, с. 26]. Відтак П. Нора вживав емоційно забарвлені синоніми до поняття «архівна пам'ять» – «вторинна пам'ять», «пам'ять-протез» [3, с. 29]. Проте, в його типології місце пам'яті архіви посідали одне з перших місце, хоч і з застереженням, що архівосховище можна розглядати як місце пам'яті, якщо «уява наділить його символічною аурою» [3, с. 40]. Суперечлива недооцінка вченим ролі архівів у суспільстві непрямо вказує на потребу ґрунтовного розроблення і постійного удосконалення наукових і правових засад експертизи

* Запровадження до наукового обігу поняття «архівософія» як комплексна дисципліна на стику архівознавства, методології та теорії наукознавства і філософії, що вивчає архіви як інформаційну меґасистему загальнопланетарного характеру, належить відомому російському вченому – проф. Т. І. Хорхордіній. Див.: Хорхордіна Т. И. От архивоведения к архивософии? К постановке вопроса // Груды Московского историко-архивного института. – М., 1996. – Т. 33. – С. 177–191.

цінності архівних документів, а також на необхідність всебічного вивчення ролі архівів у суспільстві.

Натомість професор історії і директор аспірантури з питань архівів і діловодства Університету Західного Вашингтону (США) Рендалл Джімерсон (Randall C. Jimerson) розуміє «архівну пам'ять» як «соціальний конструкт, що відображає співвідношення сил у суспільстві» [4, с. 89]. На відміну від П'єра Нора, поглиблюючи думку вченого-географа і культуролога, професора Університету Колорадо в Боулдері (США), Кеннета Фута (Kenneth E. Foote), про архіви «як цінний засіб продовження часових і просторових діапазонів людського спілкування» [5, с. 378], він відводить архівістам активну роль посередника між минулим, сучасним і майбутнім, оскільки вони забезпечують відбір (експертизу цінності) документів для зберігання і доступ до архівної інформації. Специфіка позиції Р. Джімерсона в наголошенні відповідальності архівістів перед майбутнім полягає в декларації «активної позиції» архівіста, орієнтованості в майбутнє, здатності впливати на процес формування документальних фондів ще до передавання їх у архіви. Тим самим лише фаховість «зберігачів пам'яті» і усвідомлення ними своєї місії може гарантувати майбутнім поколінням можливість вивчати діяльність і внесок усіх представників суспільства в свою культуру. Очевидно, що лише надійні джерела, відібрані й збережені архівістами, забезпечать об'єктивність відтворення історичних фактів і подій в майбутньому. Зберігаючи надійні докази для вивчення минулого, архіви складають основу історичної пам'яті. Безпосередній зв'язок із архівною має й індивідуальна пам'ять: історії життя окремих осіб, акумульовані в інформації фондів особового походження чи в «усній історії», є невід'ємною складовою загального портрету людства.

«Створення живої пам'яті історії нашого сьогодення» вважав місією архівістів колишній національний архівіст Канади (1985–1997) і президент Міжнародної ради архівів (1992–1996) Жан-П'єр Валло (Jean-Pierre Wallot). На його думку, відповідальне виконання ними своїх обов'язків сприятиме зосередженню в «будинках пам'яті» (архівах) «ключів від колективної пам'яті» націй і народів, дозволить захищати їхні права і привілеї, тим самим відкриваючи двері до особистого і суспільного добробуту, який базується на відчутті зв'язку з минулим, усвідомленні своїх коренів, своєї належності та ідентичності [6, с. 18]. Поняття «будинків пам'яті» Ж.-П. Валло близьке до поняття «місця пам'яті» (*lieux de mémoire*) П'єра Нора, яке розуміють як різноманітні об'єкти з особливою символічністю, що виконують для відповідної соціальної групи функцію творення

ідентичності, як конкретні, географічно визначені, так і абстрактні, інтелектуально сконструйовані: географічні місця, пов'язані з певною подією, установи (архіви, музеї), цвинтарі, пам'ятники людям і подіям, будівлі, а також найабстрактніші утворення людини (мова, церемонії, ювілеї), навіть окремі люди – носії історичної пам'яті [3; 7, с. 6–8]. Перевагу об'єктів, артефактів і документів над вербальними і невербальними діями автор концепції «місць пам'яті» вбачає в їхній фізичній довговічності, що дозволяє їм передавати інформацію в різних часових і географічних площинах.

Коллективне «пам'ятання» і «забуття», як зазначав відомий канадський учений, професор Університету Манітоби, член королівського товариства Канади канадської Академії наук (2010) Террі Кук (Terry Cook), «відбувається завдяки галереям, музеям, бібліотекам, історичним пам'яткам, громадському визнанню та архівам» [6, с. 18]. Таким чином, поспіль із архівами, участь яких у колективному «пам'ятанні» полягає насамперед у формуванні фондів, зберіганні задокументованої пам'яті та організації доступу до неї, аналогічне завдання притаманне іншим установам як форми спеціально організованої пам'яті, утвореним «у результаті свідомої спроби обмежити забування» [8, с. 19]. Зберігання історико-культурної спадщини – зафіксованих у матеріальній формі видів і проявів суспільної пам'яті – визначає спільність основної соціальної функції і суспільної місії архівів, бібліотек і музеїв, покликаних гарантувати спадкоємність державного, суспільного і приватного життя як на рівні окремих народів і націй, так і на глобальному, всесвітньому рівні. Водночас архіви, бібліотеки й музеї мають і відмінні соціальні функції. На потребу «перегляду усталених здавна поглядів на роль архіву, бібліотеки та музею, цільової постановки їх завдань, пошуку найбільш обґрунтованих форм взаємодії цих наукових установ» та «розмежування їх сфер впливу» одним із перших звернув увагу в середині 1920-х років класик російського архівознавства І. Л. Міяковський [9, с. 46]. Архіви як один із атрибутів державності, зберігаючи автентичні документи, переважно обслуговують правові потреби держави і соціальні запити суспільства, надають документальні підтвердження юридичних прав і соціальних гарантій громадянам, а також задовольняють потреби історичної науки, а в роботі музеїв і бібліотек як інститутів трансляції історичної пам'яті переважають культурно-просвітницькі та науково-пізнавальні функції. Як рівноцінні взаємодоповнювані інформаційні підсистеми єдиної системи накопичення, зберігання та використання історичної пам'яті розглядав музеї, бібліотеки та архіви член-кореспондент РАН В. П. Козлов, наголошуючи, що

ефективність зберігання і використання історичної пам'яті залежить від правильності розподілу вектору в спільних зусиллях працівників музеїв, архівів і бібліотек відповідно до об'єктів їх зберігання [10, с. 71]. Таким чином, поняття «установи пам'яті» можна тлумачити як інституції (архіви, бібліотеки, музеї) різної форми власності, що сприяють реалізації основної функції соціальної пам'яті, яка полягає в трансляції накопиченого людством досвіду та ідей в часі та просторі, й призначені для зберігання її задокументованих (у різний спосіб) або втілених у предметах/артефактах образів.

Історія установ пам'яті має спільне коріння. Як відомо, документосховища Стародавнього світу одночасно виконували функції і архівів, і бібліотек. Вони засновувалися переважно для зберігання актів, що забезпечували права держави, громадських установ і приватних осіб. Так, у шумерському храмовому архіві у місті Лагаші доби III династії Ура в трьох підземних сховищах зберігалися глиняні таблички з текстами господарського та релігійного характеру. Тель (Ель)-Амарнський архів єгипетського фараона Ехнатона (Аменхотепа IV) мав у своїх «фондах» глиняні таблички*, створені вавилонським клинописом і оснащені алебастровими етикетками для полегшення пошуку: дипломатичне листування фараонів XVIII династії – Аменхотепа III та його сина Аменхотепа IV (середина II тис. до н. е.) із сирійськими і палестинськими князями та вавилонськими і митаннійськими царями, угода єгипетського фараона Рамзеса II з царем хеттів Хаттушилем III, укладена 1296 р. до н. е. в Палестині. Архів хетського царя Суппілуліуми в Каппадокії містив 20 000 глиняних табличок (у тому числі й уривки епосу про Гільгамеша)**.

Давньогрецька цивілізація залишила згадки про зберігання важливих документів у храмах. Зокрема, збереглися докази існування такого сховища у святилищі Аполлона в Дельфах, де під наглядом жреців у скринях зберігалися вислови оракулів, викарбувані на табличках, обтягнутих шкірою. Сховища створювали і в урядових установах. Відомо, що в афінському Метрооні, розташованому у храмі Великої Матері Богів Кібели (перша половина IV ст. до н.е.), було зосереджено всі державні акти, офіційні примірники творів великих трагіків Есхіла, Софокла та Евріпіда (останні – з ініціативи оратора Лікурга задля забезпечення від самовільних змін і псування з боку акторів), а також приватні документи, що мали особливе значення і суспільний інтерес. Метроон відігравав роль централь-

*358 документів були виявлені під час розкопок 1885–1888 рр. на правому березі Нілу, в колишній Амарні (Тель/Ель-Амарні), на місці резиденції фараона Ехнатона (Аменхотепа IV).

**Архів виявлено на початку XX ст. під час розкопок палацового архіву міста Хаттушаш (столиці держави хетів) поблизу турецького селища Богаз-Кьой.

ного державного архіву Аттики, однак саме терміном «архів» греки ще не послуговувалися. Більше того, у творах ораторів (Демосфена, Лікурга, Есхіна та ін.) для означення будь-якого сховища для писемних матеріалів використовувалося саме слово «Метроон». Відомий польський архівознавець Станіслав Пташицький (Stanislaw Ptaszycki) зазначав, що саме «як ремінісценція того метроону» постає назва «метрика» як активний компонент професійної термінології [11, с. 8]. Термін «архів» став загальноживаним у I ст. до н. е. для позначення місця зберігання документів державного значення і функціонував паралельно з термінами «документосховище» (латин. «grammatophilakion») та «актосховище» (латин. «chartophilakion»).

У Стародавньому Римі документи офіційного походження також спершу зберігалися в храмах. Наприклад, архів вищої колегії жреців-понтифіків зберігався в храмах Юпітера Капітолійського та Юнони, архів жреців-феціалів, що виконували важливі функції в процедурах, пов'язаних із міжнародними зносинами, а згодом складала і зберігали міжнародні угоди, – у храмі богині вірності Фідес на Капітолії (згорів у 88 р. н. е.), поблизу храму Юпітера. У храмі Сатурна, неподалік приміщення Сенату, документи відкладалися у скарбниці разом із матеріальними цінностями, що й зумовило назву такого сховища – «ерарій» (латин. «Aerarium»), тобто «скарбниця». Ця назва в II ст. н. е. закріпилася за архівом при Сенаті й побутувала деякий час саме як аналог сучасного поняття про архів. Ерарій у розумінні римлян був установою, де зберігалися державні акти й інші офіційні документи, і яка надавала можливість вивчати, копіювати та публікувати документи. Сюди надходили документи Сенату (протоколи засідань, проекти законів із коментарями, записи рішень, затверджені декрети тощо), було перенесено з храму богині Фідес оригінали угод Риму з іноземними державами, а також передавали найважливіші документи інших установ та посадових осіб (цензорські списки, матеріали щодо виборів магистратів та вотування законів, звіти посадових осіб про управління сенатськими провінціями тощо). Тим самим «ерарій» при Сенаті набув значення найважливішого архіву державної влади Римської республіки періоду її розквіту. Зі збільшенням складу документів архіву виникла необхідність у новому спеціально обладнаному приміщенні. Його було побудовано в 78 році до н. е., а «ерарій» змінив назву на «табуляцій» (латин. «Tabularium»), тобто «приміщення для дощок (латин. «Tabula»), у тому числі й дощочок для письма», яка точніше відображала функції та завдання установи й існувала до V ст. н. е. Крім державного «табуляція» практично в усіх багатих будинках існували спеціальні кімнати поряд із атрієм

для зберігання родинних архівів – табулінуми (латин. *Tabulinum*). Документи зазвичай зберігалися в спеціальних шафах, лагинська назва яких («*scrinia*»), послужила основою для походження ще одного терміна – «скриніум» (латин. «*scrinium*»), котрим давні римляни називали місце зберігання документів. Поспіль із названими в Давньому Римі побутували й терміни грецького походження: «актосховище» (латин. «*chartophylacium*»), «документосховище» (латин. «*grammatophylacium*»).

Слід зауважити, що в Єгипті греко-римського періоду цими термінами не послуговувалися. Для називання державного архіву як установи єгиптяни вживали термін «книгосховище» аж до 307 року н. е., а головним сховищем була Адріанова бібліотека в Александрії – сховище при храмі Адріана, що поєднувало функції бібліотеки й архіву. Сюди передавали на зберігання найважливіші документи державного значення. Подібні синкретичні сховища функціонували в Карнаку, Луксорі, Фівах.

Таким чином, спершу потреба в утворенні давніх документосховищ була пов'язана з практичними потребами вищої влади, ніж із соціальною пам'яттю. Засновники інформатики в Росії – О. І. Михайлов, А. І. Чорний та Р. С. Гіляревський – стверджували, що «повного оволодіння пам'яттю суспільство досягло лише тоді, коли перейшло від стихійного накопичення інформації про минуле до свідомої її концентрації і перетворення у спеціально заснованих депозитаріях» [12, с.55]. З часом завдання установ пам'яті значно розширилися, сформувалися специфічні функції, які визначили місце і роль у суспільстві цих установ. Водночас в історії архівної, бібліотечної й музейної справи збереглися приклади комплексного підходу до формування фондів: зберігання бібліотеками архівних зібрань, картографічних колекцій, нот і музичних записів, музейних колекцій (Бібліотека Конгресу США, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Російська державна бібліотека, Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі та ін.), поєднання в одній установі функцій архіву і музею (Український національний музей-архів при Інституті громадознавства в Празі, Українсько-канадський музей-архів Альберти, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Білоруський державний архів-музей літератури і мистецтва, болгарські «читалишта» [13] та ін.), формування архівами цінних бібліотечних зібрань (наприклад, зібрання рукописних та стародрукованих книг у Російському державному архіві давніх актів). Новий напрямок розвитку взаємин установ зумовив бурхливий розвиток інформаційних технологій.

Артикулювання потреби в поглибленні наукової і практичної співпраці основних зберігачів історичної пам'яті щодо вивчення та репрезентації фондів архівів, музеїв і бібліотек як складової пам'яті земної цивілізації стала лейтмотивом XV Міжнародного конгресу архівів у Відні («Архіви, Пам'ять і Знання», 2004).

На сучасному етапі у взаємодії установ пам'яті окреслилися чітко виражені інтеграційні тенденції, зумовлені основною місією установ пам'яті – збирання, зберігання та створення умов для використання інформації, що міститься в документальній спадщині людства. Вони реалізуються як на інституційному рівні в об'єднанні архівів та бібліотек у одну установу національного рівня (Національні бібліотека і архів Єгипту / *The National Library and Archives of Egypt*; Національна бібліотека і архів Ірану / *National Library and Archives of Islamic Republic of Iran*; Бібліотека та архів Канади / *Library and Archives of Canada* та ін.) та ресурсному – в створенні загальних та тематичних об'єднаних інформаційних ресурсів архівів, бібліотек та музеїв. Така взаємодія установ пам'яті особливо важлива в умовах інформаційного суспільства, коли для користувача пріоритетним є швидкий доступ до інформації та її повнота, а не можливість фізичного доступу до документа. Припущення про те, що поширення електронних документів спричинюватиме надалі стирання меж між бібліотечними та архівними документами, тому забезпечення потреб користувачів доби інформаційного суспільства можливе лише шляхом інтеграції інформаційних функцій архівів, бібліотек і музеїв було висловлене відомим польським науковцем, заступником Генерального директора державних архівів Польщі, доктором А. Бернатом (*Andrzej Biernat*) («Архіви, бібліотеки, музеї: що нас єднає, що розділяє») у його виступі на Міжнародній конференції країн Центральної і Східної Європи 28–29 травня 2004 р. у Варшаві [14, с. 71–83]*. Важливе міждисциплінарне/міжінституційне завдання: створення інтегративного інформаційного ресурсу установ пам'яті або інтегрованого доступу до інформації з єдиної інформаційної платформи досі не втратило актуальності й широко реалізується в світі.

Своєрідним інтегративним інформаційним ресурсом світового масштабу, але вибіркового характеру стала заснована 1992 р.

* Міжнародні конференції країн Центральної і Східної Європи відбувалися в Польщі впродовж 1995–2005 рр. Після трагічної смерті в липні 1996 р. генерального директора державних архівів Польщі, засновника та промотора цих конференцій проф. Єжи Скворонька на знак визнання його заслуг перед архівною спільнотою міжнародні зустрічі архівістів у Польщі отримали назву «Сквороньківські читання» – «*Colloquia Jerzy Skowronek dedicata*». Проведення конференцій відновлено проф. Владиславом Стемпняком 2012р.

ЮНЕСКО програма для захисту всесвітньої документальної спадщини, забезпечення рівного доступу до документальних пам'яток, поширення інформації про існування та значущість документальної спадщини «Пам'ять світу» («Memory of the World»), що поширювалася на пам'ятки, які зберігаються в архівах, бібліотеках, музеях [15]. Поняття «Пам'ять світу» розуміється як «документальна спадщина (документована колективна пам'ять народів світу), що становить більшу частину всесвітньої культурної спадщини, за допомогою якої можна простежити еволюцію думки, відкриттів і досягнень людства [15, с. 2]. Воно трактується як загальне надбання, яке всебічно оберігається і захищається в інтересах всіх і має бути доступно на постійних засадах і з належним визнанням культурних традицій і особливостей. Завдання програми насамперед полягають у репрезентації об'єктів документальної спадщини, що має міжнародне, регіональне і національне значення, та сприяння забезпеченню її збереженості й відкритому доступу до неї. У 1995 році на підставі «Загальних керівних принципів» було засновано реєстр «Пам'ять світу», а у 1997 почали вестися міжнародні, національні та регіональні реєстри документальної спадщини^{*}. Запровадження Програми стимулювало розроблення подібних європейських, регіональних та національних проектів.

На національному рівні показовою в цьому напрямі є започаткування у 1996 році програми «Культурна Мережа Австралії» (ACN); електронного каталогу до всіх зібрань (включаючи президентські бібліотеки і регіональні архіви) на базі Національного управління архівів і документів США; створення інтегрованого інформаційного ресурсу та розроблення засад доступу до нього на основі єдиної платформи задля всебічного задоволення потреб користувачів у межах концепції «спільної спадщини» в Швеції; розроблення Г. В. Боряком концепції зведеного реєстру «Національна архівна спадщина» [16, с. 150–179] та започаткування 2000 року створення електронного архівного ресурсу в Україні, реалізація проекту «створення цифрової пам'яті Судана» (DMS) та ін.

Швидкий розвиток «цифрової культури» в сучасному світі впливає на розуміння ролі архівів, бібліотек і музеїв у сучасному світі, вимагає її коригування і спонукає до формування спільного інформаційного продукту установ пам'яті, розроблення методологічних та методичних підходів до його створення.

^{*} До Міжнародного реєстру включено два українські об'єкти: Зібрання фонографічних записів єврейського музичного фольклору (1912–1947) / Collection of Jewish Musical Folklore (1912–1947) (2005) в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Київ та частина об'єкту «Архіви Радзивілів та Несвіжська

Проблеми створення спільного інформаційного ресурсу все частіше стають предметом обговорення архівних, бібліотечних і музейних конференцій («Пам'ять у цифрах. Зв'язок пам'яті в архівах, музеях і бібліотеках: взаємодія науки, політики і практики» (Вільнюс, Литва, 2007), Перша міжнародна конференція з африканських електронних бібліотек та архівів (Адис-Абеба, Ефіопія, 2009); Міжнародна конференція «Спогади про майбутнє» (Гент, Нідерланди, 2010) та ін. Розширення можливостей репрезентації інформаційних ресурсів у мережі Інтернет визначає подальше перспективу взаємодії установ пам'яті, узагальнену в думці сучасного американського вченого Майкл Бакленда, котрий наголошував на необхідності послідовної організації надання архівами, бібліотеками й музеями і близькими до них організаціями онлайн-інформаційних послуг [18]. Свідченням активізації інтеграційних тенденцій у архівно-бібліотечно-музейній сфері можна вважати й появу численних онлайн-музеїв [19], запровадження в університетські програми навчального курсу, присвяченого установам пам'яті (наприклад, Науково-дослідний семінар з архівів і установ соціальної пам'яті в Мічиганському університеті) [20].

Загалом лише загальне окреслення проблеми взаємодії «установ пам'яті» показує її актуальність на тлі якнайширшого вивчення в зарубіжних країнах для української історичної науки, як у теоретичному, так і в практичному плані. Особливе значення в сучасних умовах має створення інформаційних систем про фонди і колекції установ пам'яті, орієнтованих на задоволення потреб широкого кола користувачів, та повноцінне включення українських об'єктів до реєстрів Програми «Пам'ять світу».

Список використаних джерел:

1. Див.: Kenneth E. Foote. To Remember and Forget: Archives, Memory, and Culture // *The American Archivist*. – 1990. – Vol. 53, Summer. – P. 378–392; Barbara L. Craig. Literature on Memory and Their Pertinence to Archives // *The American Archivist*. – 2002. – Vol. 65, Fall / Winter. – P. 276–289; Randall C. Jimerson. Archives and memory // *OCLC Systems & Services*. – 2003. – Vol. 19, Iss. 3. – P. 89–95; Sue McKemmish, Anne Gilliland, Eric Ketelaar. Communities of Memory: Pluralising Archival Research and Education Agendas // *Archives & Manuscripts*. – 2005. – Vol. 33. – P. 146–175; Richard J. Cox. Public Memory Meets Archival Memory: The Interpretation of Williamsburg's Secretary's Office // *The American Archivist*. – 2005. – Vol. 68, Fall/Winter. – P. 279–296; Archives Power: Memory, Accountability, and Social Justice by Randall C. Jimerson. – Chicago: Society of American Archivists,

2009. – 466 p.; Jeannette A. Bastian. Flowers for Homestead: A Case Study in Archives and Collective Memory // *The American Archivist*. – 2009. – Vol. 72, Spring/Summer. – P. 113–132; Pessach, Guy. Memory Institutions: Social Remembering, Privatization and its Discontents. *Cardozo Arts & Entertainment Law Journal*, Forthcoming. Available at SSRN. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ssrn.com/abstract=1085267> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1085267>.

2. «With Respect to Original Order»: Changing Values in Archival Arrangement by Robert Edwards // *AABC Newsletter*. – Vol. 11. No. 1. – 2001, Winter. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://aabc.ca/media/6251/AABCNewsletter-2001-Winter.pdf>.

3. Нора Пьер. Проблематика мест памяти // *Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок*. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – 17–50.

4. Randall C. Jimerson. Archives and memory // *OCLC Systems & Services*. – 2003. – Vol. 19, Iss. 3. – P. 89–95.

5. Kenneth E. Foote. To Remember and Forget: Archives, Memory, and Culture // *The American Archivist*. – 1990. – Vol. 53, Summer. – P. 378–392.

6. Cook T. What is past is prologue: A history of archival ideas since 1898, and the future paradigm shift // *Archivaria*. – 1997, Spring. – Vol. 43. – P. 17–63.

7. Див.: *History and Memory in African-American Culture*. Ed. by Gntvieve Fabre and Robert O'Meally. – New York, Oxford: Oxford univ. press, 1994. – 325 p.

8. Кознова И. Е. XX век в социальной памяти российского крестьянства / И. Е. Кознова. – М., 2000. – 207 с.

9. Мияковский И. Л. Архив, библиотека, музей / И. Л. Мияковский // *Архивное дело*. – 1926. – Вып. 5/6. – С. 45–56.

10. Козлов В. П. Музеи, библиотеки, архивы в системе исторической памяти / В. П. Козлов // *Отечественные архивы*. – 2004. – № 6. – С. 71–75.

11. Ptaszycki S. Archiwum – Archeion. *Rozwazania etymologiczno-historyczne* // *Archeion*. – 1928. – Т. 3. – С. 1–11.

12. Михайлов А. И., Черный А. И., Гиляревский Р. С. Основы информатики / А. И. Михайлов, А. И. Черный, Р. С. Гиляревский. – Изд. 2-е, переработ. и дополн. – М.: Наука, 1968. – 756 с.

13. <http://www.chitalishte.bg/foundation.php>.

14. Archives among the Memory Institutions: Papers of the International Conference, Warsaw, May 28-29, 2004 / The Head Office of State Archives; ed. By A. Biernat and W. Stepniak. – Warszawa, 2004. – 250 p.

15. <http://www.unesco.org/new/en/communication>.

16. Память мира. Общие руководящие принципы сохранения документального наследия / Подготовлено для ЮНЕСКО Реем Эдмондсоном. – 2002. – 73 с.

17. Боряк Г. Національна архівна спадщина України та Державний реєстр «Археографічна україніка»: архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи / Г. Боряк. – К., 1995. – 347 с.

18. Buckland Michael. What Kind of Science Can Information Science Be? // Journal of the American Society for Information Science and Technology. – 2012. – Vol. 63, No. 1, January. – P. 1–7.

19. <http://www.struthof.fr/en/media-library/links/international-memory-institutions/>.

20. Див., наприклад: Archives, Dokumentation and Institutions of Social Memory: Essays from the Sawyer Seminar/ Ed. By Fracis X Blouin Jr. And William G. Rosenberg. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 504 p.

Матяш И. Б. Учреждения памяти: понятия, миссия, тенденции.

Определены общие задачи и миссии архивов, библиотек, музеев, выяснены современные тенденции взаимодействия этих институтов, отражены их общие истоки, предложено определение понятия «учреждения памяти».

Ключевые слова: архивы, библиотеки, учреждения памяти

Matiash I. B. Memory institutions: concepts, mission, trends.

Common tasks and mission of archives, libraries and museums are described. Current trends of these institutions interaction are founded.

Their common origins are highlighted. The definition of “memory institutions” is proposed.

Keywords: Archives, Libraries, Memory institutions.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ: АНАЛІТИЧНА МОДЕЛЬ

У статті розглядається проблема пам'яті як аналітичної структури. Модель пам'яті містить такі складові як механізм утворення пам'яті, рівні/пласти пам'яті, засоби її репрезентації за допомогою понять «місця пам'яті» та ментальні мапи культурного простору українців.

Ключові слова: аналітична структура, пам'ять, місця пам'яті, ментальні мапи.

Поняття пам'ять, що набуває популярності в умовах меморіального буму останніх десятиліть («memory studies», «memory research», «політика пам'яті» тощо), потребує концептуалізації. Запропоноване у 1920-х роках французьким соціологом М. Гальбваксом (М. Halbwachs) поняття колективна пам'ять постає як соціальний конструкт, утворений групою, а не індивідумом (зазвичай аристократичними родинами, сімейними переказами, споминами та хроніками). У 1990-х роках німецький єгиптолог Я. Асман (J. Assmann) вводить поняття «культурної пам'яті». На його думку, існують «комунікативна», «жива», «повсякденна» пам'ять, яка функціонує протягом трьох поколінь діти/бадьки/діди (тривалість живої пам'яті близько 80 років), та культурна пам'ять – довга і формалізована, що спеціально утворюється. Культурна пам'ять, на відміну від комунікативної, потребує професійних носіїв пам'яті, як-то жерці, вчені, поети тощо, й мусить підтримувати існуючий порядок [1; 2].

Концепт «історична» пам'ять» постає як похідний від попередніх концептів-означень: «колективна», «соціальна», «культурна» пам'ять. На думку Л. Репіної, – «це сукупність доннаукових, наукових, квазінаукових і позанаукових знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле», один з вимірів індивідуальної та колективної пам'яті, це пам'ять про історичне минуле, або радше, його символічна репрезентація» [3, с. 23]. Типом історичної пам'яті Л. Репіна вважає національну. Американський історик А. Мегілл (A. Megill) визначає історичну пам'ять як образ минулого, суб'єктивно сконструйований у сучасному [4, с. 115–117]. Як на

мене, доцільним є розуміння пам'яті з позицій теорії інформації, тобто історична пам'ять – не копія подій, а трансформована та перероблена інформація, яка може змінюватися після того, як увійшла до «бази даних» (архіву) пам'яті. Водночас не можна ототожнювати історичну пам'ять з історичним знанням, історичною наукою через те, що історія та пам'ять – це різні форми відтворення минулого, адже в історії й пам'яті знання про минуле утворюються за різними правилами, вважає Б. Шацька [5, с. 19].

Таким чином, «пам'ять» – це аналітичний концепт, інструмент дослідження, не випадково дехто сприймає її наче «методологічну альтернативу історії ідей» (П. Гаттон). Отже, пам'ять – не даність, а концепт й постає як соціальний, а не індивідуальний феномен (себто є продуктом групи, еліт, соціуму), слугує засобом репрезентації минулого, культурних споминів суспільства. На відміну від історичної науки пам'ять (соціальна колективна, культурна, історична) конструює лише ті образи минулого, які актуальні для сьогодення.

Пам'ять – не просто концепт, а певна аналітична структура, що розкриває механізми творення, структурні рівні/пласти пам'яті, специфіку культурної пам'яті українців, способи її репрезентації (йдеться про місця, з якими суспільство пов'язує свої спомини – місця пам'яті), ментальні мапи пам'яті, культурного простору.

Механізм конструювання культурної пам'яті, тобто творення образів минулого відбувається відповідно до потреб сучасності, радше конкретних соціальних груп, які прагнуть зберегти чи змінити усталений порядок. Модель дії пам'яті містить такі складові:

1. відбираються відповідні імена, постаті у близькому та віддаленому минулому, важливі для ідентифікації певних соціальних груп чи суспільства у цілому;

2. наступний крок – вибір подій: завжди існують «періодифаворити» (для української історії сакральний період – це події, пов'язані з іменем Б. Хмельницького у вигляді чи то «визвольної війни українського народу», чи то «української революції», у французькій – революція XVIII ст., в радянській історії – Жовтнева революція 1917 р. або Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.) та т.зв. «мнемонічні піки» та «мнемонічні рівнини» вітчизняної історії;

3. далі механізм пам'яті вирізняє поворотні точки, осьові періоди та етапи в минулому. Особливо багатими на події виявляються найвіддаленіші періоди історії або два останні століття, наголошує Е. Зерубавель [6, с. 31].

Важливою психологічною складовою моделі пам'яті є конструювання мнемонічного простору між двома протилежними

точками Триумф/Травма, чи то Триумф/Катастрофа. Це означає, що історична пам'ять дозволяє суспільству, спільноті, групі розглядати себе як жертву, мученика або навпаки як героя, месію, адже Травма чи Катастрофа імпліцитно несуть в собі ідею обираності, виключності, ексклюзивної історичної ролі етносу чи групи. Врешті такі точки мнемонічного простору, як Триумф і Травма подають сигнал невдоволення конкретної групи своїм нинішнім становищем, статусом або порядком. В обох випадках фіксується невдоволення власним минулим, без різниці, героїчним чи трагічним, головне, тим, чого немає зараз. Національна пам'ять українців потребує формування позитивного мнемонічного простору задля подолання комплексів меншовартості, другорядності, провінційності. Пам'ять, як відомо, є засобом формування широкого спектру ідентичностей (культурної, релігійної, етнічної, політичної тощо). Відомо, що історична пам'ять загострюється у тих народів, які тривалий час були позбавлені незалежності чи будь-яких форм державного буття.

Аналітична модель розкриває специфіку національної пам'яті українців, що полягає у її амбівалентності. З одного боку, національна пам'ять українців функціонує у мнемонічному просторі Травми – жертви завоювань, гноблень, численних окупацій, інкорпорацій, репресій, геноциду, з іншого, відбувається меморалізація козацької доби, козацтва як колективного «Я», актора української історії в мнемонічному діапазоні Триумфу у вигляді відродження ритуалів, свят, у символічних образах та комеморативних практиках. У структурах національної пам'яті українців мнемонічна опозиція Триумф/Катастрофа є прямим свідцтвом невдоволення різних соціальних груп та впливових еліт своїм нинішнім становищем чи існуючим порядком взагалі.

Модель пам'яті презентує ієрархічну структуру культурної пам'яті українців, носієм якої виступає традиційна верства українського суспільства – селянство. Культурна пам'ять українського селянства містить декілька рівнів: *універсальний, подієвий та побутовий*. Глибинний, *універсальний*, пласт пам'яті представлений ментальними архетипами, культурними смислами, паттернами, традиціями, звичаями, цінностями, нормами та формами поведінки, що властиві українському народові: фемінність культури, родинність, емоційність, кордоцентризм, музичність, піснетворчість, любов до рідної природи, до землі, індивідуалізм. *Подієвий* рівень пам'яті українського селянства містить події недалекого минулого: війни, революції, наслідки модернізації (роз-

куркулення, колективізація, голодомор). Подієвий пласт пам'яті зберігає травмуючий досвід кількох поколінь селянства, деформації психіки, що слугують підґрунтям формування комплексів та віктимізації свідомості українців. Зокрема у пам'яті українського селянства зберігаються такі події-маркери як аграрна революція, колективізація, війна. Третій шар пам'яті – *побутовий* – включає живу/комунікативну пам'ять трьох поколінь, що акумулюється у сімейних переказах, легендах, генеалогіях, родинних традиціях, звичаях, документах.

Культурна пам'ять українців, як і інших народів, представлена у двох вимірах: ритуально-тілесному та текстовому. Ритуальний зріз пам'яті реалізується у діях, ритуалах, звичаях, тобто практиках комеморації (збереженні пам'яті про померлих) та мнемоніки (мистецтва пам'яті). Текстовий вимір історичної пам'яті представлений особистісними «я-споминами», легендами, сімейно-родинними хроніками, фамільними генеалогіями, а також офіційно-масовим дискурсом. Сутність механізму пам'яті становить процес перетворення індивідуальних споминів на колективну/історичну пам'ять завдяки штучній, цілеспрямованій діяльності творців пам'яті (політиків, митців, письменників, істориків тощо).

Від початку 1990-х років на полі історичної пам'яті українців ведуться «меморіальні війни». Нині у масовій свідомості та професійному історіописанні відбувається актуалізація таких проблем «близького минулого» як голодомор; Велика Вітчизняна війна/Друга світова війна, ОУН-УПА. Це ті події, що відіграють важливу роль у переформатуванні українського минулого, навколо яких і ведуться «війни пам'яті».

Меморіальні війни в Україні спалахують, тихо тліють, або зовсім завмирають навколо пам'ятників (Катерині II в Одесі, Леніну, діячам компартії), у зв'язку з перейменуванням вулиць (Мазепи/Січневого повстання у Києві та ін.), практик увічнення пам'яті та державних нагород (С. Бандері, Р. Шухевичу), пам'ятних дат (День Перемоги 9 травня), створення пантеону видатних постатей української історії (невдалий проект «Великий українець»). Набирає обертів «інтелектуальні війни» довкола шкільних підручників та навчальних програм з вітчизняної історії, практики введення чи навпаки скасування нових/старих свят (7 листопада, 14 жовтня, 23 лютого).

Важливою складовою аналітичної моделі є місця пам'яті як засіб репрезентації національної пам'яті. Концепція місць пам'яті / пам'ятних місць французького історика П.Нора, що спирається на історію ментальностей, передбачала вивчення топографічних, мо-

нументальних, символічних та функціональних (зображення на банкнотах, марках) місць, з якими суспільство пов'язує свої спомини, а також створення історій цих меморіалів (*Les Lieux de Mémoire*/ Ed. P. Nora. 1–7. P., 1984–1992). Колективна пам'ять Франції репрезентована такими місцями пам'яті як «триколор», «14 липня», «Пантеон», «Ейфелева вежа», «Жанна д'Арк», «солдат Шовен» тощо [7]. Отже, «місця пам'яті» у П. Нора не даність, вони конструюються і постійно реконструюються, разом із поступом суспільства виникають нові реакції та рецепції символічних, монументальних, топографічних та інших «місць пам'яті».

Засобом репрезентації національної пам'яті в Україні мусить стати проект «Місця пам'яті» українців – топографічних, монументальних, символічних, – з якими український народ пов'язує свої спомини про минуле. Прикметно, що в радянській Україні стався подібний інцидент, ідеться про проект «місця пам'яті», створений на ґрунті «сталінської політики пам'яті». Місця пам'яті сталінської доби асоціювалися здебільшого із «історичними монументами і меморіялами». Навіть більше, у радянській Україні існувала «цікава символічна ієрархія пам'ятників»: «першим йшов Ленін, одразу за ним Шевченко в Східній Україні і Франко у Західній; Сталін і Невідомий солдат програвали українським батькам нації», далі «могили національних письменників-класиків», пам'ятники Визвольної війни, обеліски, меморіальні дошки на місцях перемог у зв'язку із початком потужної «меморіальної кампанії – трьохсотріччя возз'єднання». У 1953 році ЦК КП(б)У запропонував Москві два грандіозні проекти – «пам'ятника Хмельницькому в Переяславі-Хмельницькому і Тріумфальної арки в Києві». Згодом українські ідеологи замінили «пам'ятник гетьману на монумент возз'єднанню, щоб у Москві часом не подумали, ніби в республіці святкують незалежність України як таку, а не незалежність разом із входженням України до складу імперії». Той факт, що «місця пам'яті» несуть в собі швидше культурно-ментальне навантаження, ніж суто ідеологічне чи політичне, засвідчує один з наведених епізодів «сталінської політики пам'яті». Показово, що ЦК Компартії України пропонував «такий порядок екскурсії Києвом: починати біля пам'ятника Леніну, вгору до пам'ятника Шевченку, далі такі пам'ятні місця, як Золоті ворота, Софійський собор, Десятинна церква, пам'ятники Володимиру Святому і Хмельницькому, Аскольдова могила, Печерський монастир, Видубицький монастир, музей Шевченка і нарешті пам'ятники та будівлі радянських часів» [8, с. 211–213, 216–217].

Сучасний проект «місця пам'яті» України має включати славетні постаті, споруди, пам'ятники, події, літературні шедеври, дати, національну символіку, наприклад: «тризуб», «Володимир Святий», «Софійський собор», «Києво-Печерська лавра», «Запорозька Січ», «Богдан Хмельницький», «Києво-Могилянська академія», «Енеїда», «Т. Шевченко», «Український П'ємонт», «М. Грушевський», «УНР», «Бабин Яр», «Чорнобиль», «23 серпня 1991 р.». Такий тезаурус подій, імен та пам'ятників утворює позитивний мнемонічний простір, що репрезентує Україну в світі, й у межах якого кожний українець почувається психологічно комфортно та водночас реконструює ментальну історію України.

Складовою моделі національної пам'яті є суб'єктивний чинник. Довга, формалізована культурна пам'ять спеціально утворюється мислителями, служителями культу, письменниками, істориками. Історики як творці пам'яті несуть велику відповідальність за свою діяльність. Мнемонічні практики істориків доволі розмаїті. Вони пишуть сценарії нових свят-комемораций, трансформуючи у такий спосіб святковий простір, що засвідчують численні громадські акції, музичні, літературні-художні заходи, фольклорні, мистецькі фестивалі, беруть участь у публічних дебатах, наукових дискусіях. Історики викладають, створюють підручники, навчальні програми, видають науково-популярну літературу, укладають каталоги, календарі, хронологічні таблиці, організують виставки, музейну та архівну роботу. Проте ролі/маски творців пам'яті можуть бути різними, історик зазвичай виступає в ролі або хвалителя, або руйнівника історичної пам'яті.

З Росією «війни пам'яті» ведуться за «київську спадщину», історію голоду на теренах СРСР, з Польщею навколо конфліктів на «кресах всходних» (на східних теренах під час Другої світової війни). «Меморіальні війни» розкривають природу та механізми пам'яті. Складовою механізми пам'яті є процедура забування. Пам'ять та забування тісно переплетені. Забуття/забування є засобом руйнування, трансформування чи спотворення пам'яті. Складовою механізми пам'яті є також «соціальні рамки». Одна й та ж подія, історичний факт можуть сприйматися в національній пам'яті по-різному. Ідеться про антипольські акції УПА на Волині та Східній Галичині й український геноцид на Волині, що відбулися не лише в історичних дискусіях, а також у споминах звичайних людей. З польської точки зору антипольські операції ОУН і УПА на Волині (1943) та Східній Галичині (1944) розцінюються як масштабні «етнічні чистки», а операція «Вісла» – як польська акція відплати, виселення українців

сприймається як необґрунтована демонстрація сили і разом з тим єдиний спосіб знищити українське підпілля. З української точки зору в 1943 та 1944 роках на Волині й Східній Галичині відбулась кривава і жорстка польсько-українська війна, внаслідок якої постраждало мирне населення двох національностей, а у 1945 році українців Польщі було протиправне виселено на інші території [9, с. 134].

Першочергове завдання вітчизняних істориків полягає у створенні позитивного мнемонічного простору українців у межах цілісного проекту «Місця пам'яті» українців. Одним з важливих «місць пам'яті», на думку П. Нора, є історіографія. Отже, нагальним завданням істориків є сучасний національний наратив. Нинішні українські еліти зацікавлені в існуванні респектабельного національного наративу, який цілком відповідав би канону європейського історичного письма. Одним з інструментів творення такого наративу є символічні, топографічні, монументальні та функціональні місця пам'яті України.

Академічна історіографія формує й семантичний простір національної пам'яті українців. Провідні поняття, навколо яких витворюється семантичне поле національної пам'яті українців, – «незалежна держава», «конституція» «революція», «війна». Суттєвий вплив щодо збагачення семантичного багажу національної пам'яті мали практики ресемантизації ключових знаків-маркерів з історії України: «визвольна війна під проводом Б. Хмельницького» – «козацька революція XVII ст.»; «визвольний рух XIX ст.» – «українське національне відродження»; «Велика Жовтнева соціалістична революція та громадянська війна» – «національно-демократична революція», «колективізація» – «голодомор»; «Велика Вітчизняна війна» – «Друга світова війна».

Зближення історичної пам'яті та професійного історіописання не означає їх злиття, а швидше наявність відмінностей в їх природі та механізмах дії. Нині поняття пам'яті настільки укорінено в структурах свідомості історика, що, на наш погляд, чимало істориків (під впливом «інтелектуальної моди й без зайвих рефлексій та міркувань») ототожнюють історичну пам'ять з історією-наукою. Безумовно, в поточній історіографічній ситуації історія, подібно пам'яті, набуває рис нелінійності (визнання розривів, катастроф, відмова від прямої лінії розвитку, серійного викладу фактів і подій). Однак, пам'ять та історія були й залишаються контрверсійними за своєю природою та засобами відображення минулого. Історія – це інструмент пізнання минулого, а пам'ять – засіб усвідомлення власного сьогодення (П. Нора).

Продуктивним, як не мене, є включення до моделі пам'яті аналітичної категорії «ментальні мапи», що корелюється з поняттям «місця пам'яті», слугує засобом вивчення прикордонних і транс-кордонних територій та інструментом конструювання кордонів політичними елітами. Ці сюжети завжди перебували у фокусі уваги студій пам'яті. Ментальна мапа – це не територія, а репрезентація території, людина, як відомо, сприймає не територію, а сукупність уявлень про дану територію-реальність. Ментальна мапа – це модель простору, ментальний продукт локальних цивілізацій. «Авторитетною теорією репрезентації просторових знань у свідомості людини, – стверджував Б. Шенк, – є концепція ментальної мапи», ментальна картографія – це «абстрактне поняття, котре охоплює ті ментальні і духовні здібності, що дають нам можливість збирати, упорядковувати, зберігати, визивати з пам'яті інформацію про навколишній простір», а відтак, ментальна мапа – це «створене людиною зображення частини навколишнього простору» [10]. З огляду на це просторові концепти «Східна Європа», «Центральна Європа», «Центрально-Східна Європа» – не реальні території, а лише ментальні конвенції.

Ментальна мапа України як цілісної територіальної структури й самодостатньої політичної одиниці витворюється українськими інтелектуалами в добу пізнього Модерну (на зламі XIX–XX ст.), поступово крок за кроком приходило розуміння спочатку етнографічної, культурної, мовної та врешті територіальної цілісності двох розколотих частин України. Так, просторово-цивілізаційні категорії та ментальні мапи, що використовувались М. Грушевським в дискусіях з офіційною російською історіографією, були пов'язані з національно-державницькими проектами й апелювали до мовно-культурної та етнографічно-територіальної ідентичностей українців, себто стояли «на крові та ґрунті».

У добу Модерну в європейській просторовій свідомості дихотомію цивілізований Південь/дика Північ заступає опозиція культурний Захід/відсталіший Схід. Для ментального картографування Грушевський оперує культурними парами: «Східна/Західна Україна»; «Велика Україна»/«Мала Україна», «Україна Російська»/«Україна Галицька», «велика Україна російська»/«мала Україна галицька», «Південний Захід, «Полудневий Схід»; «Галицька колонізація», «колонізація Брацлавської й Київської України в другій половині XVI ст.». Велика російська Україна включала території по обох берегах Дніпра, а «Галицька Україна» – Галичину й інші західноукраїнські території (Буковину і Закарпаття). Отже, у просторовому дискурсі М. Грушевського класична

дихотомія «Схід/Захід» заміщується складнішою конфігурацією «Схід-Південь/Захід». Традиційну опозицію дикість/культура він змінює на модерну дихотомію активний Схід/пасивний Захід. Саме на Сході виникають осередки рухливого, гарячого життя, на противагу пасивності та інерції Галичини. Цілком очевидно, дихотомію Український Схід/Захід М. Грушевський переводить у морально-психологічну площину: активність, рухливість, відданість меті, ідеї, що притаманні Сходу, протистоять інерції, консерватизму, «матеріальності» (дрібно міщанським інтересам) українського Заходу [11, с. 287–288; 12, с. 561].

Якщо ментальна мапа Грушевського тяжіла до глобального, цивілізаційного масштабу Схід/Захід, активне життя/пасивне існування, уявлена мапа України його учня, географа С. Рудницького відповідала культурно-ментальному, регіональному рівню. У дискурсі С. Рудницького поняття східна, західна, середня Європа вживалися в суто географічному сенсі. Його наукове кредо – «до-тримуватися виключно природно-географічного поділу». Ментальна мапа України С. Рудницького є розумовим продуктом пізнього Модерну, коли в свідомості українських інтелектуалів остаточно визріває ідея цілісності України, яка простерлась від Карпатських до Кавказьких гір, від етнічних кордонів білорусів, поляків, росіян, до природних кордонів Чорного моря. Засадничий постулат картографічної моделі С. Рудницького гласив: через відсутність природних кордонів, котрі могли б захищати від вторгнення сусідів, територію України визначали «кордони української колонізації». Поділ українських територій на політичні області він вважав «штучним, не відповідним ні природним умовам країни, ні антропогеографічним відносинам» й пропонував внутрішній регіональний поділ виключно за природно-географічним принципом, який практично співпадав з кордонами культурно-ментальних регіонів України: *Карпати і Підкарпаття*, *Розточіє* (височина від Львова до Любліна), *Підляшшя*, *Полісся*, *Волинь*, *Поділля*, *Правобережна*, *Лівобережна низина*, *Лівобережна височина*. Відповідно до природно-географічного критерію ментального картографування С. Рудницький виокремлює *область Донецького краю*, *«українську частину Бессарабії»*, *«довгу смугу Чорноморської низовини»*, *«Північний Крим»* (південна частина Криму не входить «до складу української території»). На ментальній мапі України С. Рудницький розміщує *Підкавказзя* як природно-географічний регіон з українським населенням (Катеринодар – «столиця українських кубанських козаків», Новоросійськ та Майкоп, Єйськ, Темрюк тощо) [13, с. 374–380].

Поряд з «українською колонізацією» важливим принципом ментального картографування в дискурсі українських інтелектуалів вважався чинник «рідної мови». Так, О. Русов окреслював ментальну мапу України по лінії тих територій, населення яких рідною мовою визнало українську мову (за даними перепису 27 січня 1897 року [14, с. 381]. Отже, в добу зрілого Модерну на зміну імперській просторовій свідомості приходять нові уявлення й поняття, замість означень «Малоросія», «Південна Росія», «Південно-Західний край», «малоруський народ», «південноруський народ», до широкого вжитку входять концепти-означення: «Україна», «український», «українські території».

І наостанок, в умовах глобалізації особливу увагу привертає локальне, регіональне, національне, тому історики як творці пам'яті мають усвідомлювати, що національна пам'ять пов'язана насамперед з культурною ідентичністю (як сталося у Франції). Сучасний українець мусить знати про те, що його предки хрестилися за часів Володимира, збудували Софію, Печерський та Видубицький монастирі, а столиця наша, Київ – «матір градів руських», потужний культурно-політичний та освітній центр Східної Європи. До українського пантеону належать Володимир Святий, Данило Галицький, Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, митрополит Петро Могила, Феофан Прокопович, Григорій Сковорода, Микола Гоголь, Тарас Шевченко, Леся Українка, Михайло Грушевський.

Список використаних джерел:

1. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс; [Пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Зенкина]. – М.: Новое издательство, 2007. – 348 с.
2. Ассман Ян. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Ян Ассман. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
3. Репина Л. П. Память и историописание // История и память: историческая культура Европы до начала нового времени / Ред. Л. П. Репина. – М.: Кругъ, 2006. – С. 19–46.
4. Мегилл Алан. Историческая эпистемология / А. Мегилл. – М.: Канон+ОИ «Реабилитация», 2007. – 480 с.
5. Szacka B. Czas przeszły. Pamięć. Mit / B. Szacka. – Warszawa, 2006. – 238 s.
6. Zerubavel E. Time Maps. Collective Memory and the Social Shape of the Past / E. Zerubavel. – Chicago, 2003. – 184 p.
7. Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пуоимеж. – М., СПб, 1999. – 328 с.

8. Єсельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єсельчик. – К.: «Критика», 2008. – 304 с.
9. Мотика Г. Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях / Гжегож Мотика // Україна Модерна. – 2009. – № 4. – С. 127–136.
10. Шенк Ф. Б. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе / Ф.Б. Шенк // НЛЮ. – 2001. – № 52. – С. 4–17.
11. Грушевський М. «Малі діла» / Михайло Грушевський // Грушевський М. – Твори: в 50 томах. – Львів: Світ, 2002. – Т. 2. – 704 с.
12. Грушевський М. Примітки до історії козаччини з поводу книжки: Бесіди про часи козацькі на Україні / Михайло Грушевський // Грушевський М. Твори: в 50 томах. – Львів: Світ, 2002. – Т. 6. – 696 с.
13. Рудницький С. Очерк географии Украины / С. Рудницький // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. – 1916. – Т. 2. – С. 374–380.
14. Русов А. Статистика украинского населения Европейской России / А. Русов // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – 1916. – Т. 2. – С. 381–406.

Колесник И. И. Историческая память: аналитическая модель.

В статье рассматривается категория памяти как аналитическая структура. Модель памяти включает такие составляющие как механизм создания памяти, структурные уровни/пласты памяти, способы ее репрезентации с помощью понятий «места памяти» и ментальные карты в культурном пространстве Украины.

Ключевые слова: аналитическая структура, память, места памяти, ментальные карты.

Kolesnyk I. I. Social memory as an analytical model.

Concept Memory as an analytical framework is considered in the article. Memory model includes such elements as: mechanism of emergence of memory, structural levels of memory, ways of its representation by means of concepts «realms of memory» and mental maps in cultural space of Ukraine.

Keywords: analytical Framework, memory, realms of Memory, mental maps.

НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Розглядаються провідні напрями та стан досліджень в українській історіографії доби незалежності, сутності національної пам'яті, її ознак і місця в структурі історичного знання, механізмів формування. З'ясовуються підходи до вимірів і типів національної пам'яті, її світоглядно-виховного, морального і духовного потенціалу, простежується взаємодія із історіографією та джерелознавством.

Ключові слова: історіографія, національна пам'ять, історична пам'ять, моделі пам'яті, національна свідомість, національна ідентичність, традиції, політика пам'яті.

Серед актуальних проблем української історіографії доби незалежності доволі важливе місце посідає національна пам'ять, яка, акумулюючи і зберігаючи сукупний досвід нації, стимулює, з одного боку, розвиток історичної науки, а з іншого, зазнає суттєвих змін під її впливом, набуваючи наукового характеру. У її основі лежить історична пам'ять народу, а її науковим вираженням, потужним носієм та камертоном є національна історіографія, системно підсумовуючи процес апробації пам'яті у формі нарощування знань і віддзеркалення загальних тенденцій розвитку історичної науки, її реакції на виклики цивілізаційного поступу людства. Взаємодія національної та історичної пам'яті з історіографією особливо яскраво проявилася на межі другого і третього тисячоліть у так званому «повороті до пам'яті», продемонструвавши чимало новацій у цій царині, включаючи розвиток психоісторії та заклики постмодерністів до розмежування історичної науки та історичної пам'яті.

Хоч історіографічні студії, безпосередньо присвячені проблемі національної пам'яті, лише започатковуються, все ж уже маємо декілька праць. Йдеться насамперед про статтю І. Б. Наумової [22], яка містить найбільш повну бібліографію проблеми і виклад мозаїки визначень самого поняття «історична пам'ять». Варті уваги відповідний підрозділ дисертації Ю. О. Зерній [9] та ґрунтовна монографія Л. П. Нагорної «Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії» [21]. Важливі підходи до близькості та взаємодії

історичної пам'яті та історіографії викладені у глибоких за змістом статтях Л. О. Зашкільняка «Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії» [8] та І. І. Колесник «Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії» [15]. Історіографії проблеми в різній мірі торкаються студії Л. І. Буряк, І. Б. Гирича, Я. Й. Грицака, Я. Р. Дашкевича, А. М. Киридон, В. В. Кривошеї, І. Симоненка, В. В. Смоля, В. Ф. Солдатенка, О. А. Удада та ін. [14, 18, 23, 25]. Ряд дослідників історичної пам'яті, зокрема В. О. Артюх, В. В. Вашкевич, Д. В. Веденєв, В. В. Карлова, В. В. Масненко, В. С. Полянський, О. Трегуб, Л. Б. Федик та ін. [2; 4; 5; 13; 20; 26; 27] порушили й етнічні аспекти проблеми. Теоретико-методологічні засади дослідження і забезпечення на практиці національної та історичної пам'яті викладені у змістовних статтях В. Ф. Солдатенка [25]. Питання міждисциплінарного дослідження національної пам'яті в контексті українознавства та її оборони від спотворень і фальсифікацій порушив й автор цієї статті [11; 12].

Мета пропонованої розвідки полягає в тому, щоб продовжити вже започатковане узагальнення найбільш характерних для новітньої української історіографії підходів до з'ясування сутності національної пам'яті, її типологізації, функцій, висловити деякі авторські роздуми щодо її взаємодії з національною історичною наукою та викласти низку міркувань стосовно міждисциплінарного дослідження національної пам'яті українського народу.

Відмітною рисою новітньої історіографії національної пам'яті є те, що поряд з академічними і вузівськими істориками, науковцями Українського інституту національної пам'яті, Інституту стратегічних досліджень, Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії цією проблематикою дедалі активніше займаються представники інших галузей знань, зокрема етнології, етноісторії, етнополітології, етнодержавознавства, етнопсихології та ін., завдяки чому значно розширився горизонт уявлень про її сутність, структуру, форми бутування, значення і т.д. Сучасна наука, трактуючи національну пам'ять як феномен національної свідомості і ключовий критерій самоідентифікації нації, як основний компонент її культурно-духовної сфери, як спосіб успадкування, збереження і трансляції уявлень, знань, ціннісних оцінок визначальних для неї подій, явищ, процесів і постатей минулого, розглядає її у різних виявах як суспільний (загальнонаціональний), колективний, корпоративний та індивідуальний досвід самозбереження і розвитку.

Зазначимо, що в новітній українській історіографії терміни «національна пам'ять» та «історична пам'ять» і не ототожнюються, і не протиставляються. Більше того, вони розглядаються здебільшого як синоніми, поєднані спільним поняття «пам'ять», що належить до найцінніших обдарувань людини і людства, завдяки якому фіксуються, запам'ятовуються, зберігаються, примножуються і передаються наступним поколінням найважливіші відомості про події, факти, постаті минулого. І все ж деякі автори, зокрема В. Ф. Солдатенко [24, с. 139–140], поряд із спільними ознаками виділяють деякі відмінності між ними: національна пам'ять – це насамперед пам'ять про минуле українського етносу, української нації. Вона спрямована на консолідацію етносу, узгодження суперечливих підходів різних верств населення до оцінки тих чи інших явищ свого минулого. За параметрами запам'ятовування вона має певну специфіку, оскільки включає дещо інший, часом ширший від чисто історичного діапазон уявлень і знань, формується не лише на раціональному і документальному, але й на чуттєвому, тобто емоційно-психологічному та морально-етичному рівнях. У її змісті більшу частину складають такі категорії як етнічність, ментальність, національні традиції, звичаї, обряди, а також культурні та світоглядні аспекти. Разом з тим, національна пам'ять українського народу включає пам'ять і про спільні сторінки історії з іншими етносами – литовцями, поляками, росіянами, угорцями, румунами, австрійцями, про їх підтримку і кривди. Згадаймо як, наприклад, М. І. Костомаров виклав у «Законі Божому» згадку про поділ козацької України: «І бачуть ляцькі пани і московський цар, що нічого не зробить з Україною, і сказали поміж собою: не буде України ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині, як її Дніпро розполовинив, лівий бік буде московському царю на поживу, а правий бік – польським панам на поталу» [7, с. 35].

Дефініцію національної пам'яті допомагають відшліфувати наявні визначення історичної пам'яті. Зокрема, Л. П. Нагорна окреслює її як «смісловиттєву цінність і своєрідну скарбницю інформації, що перебуває у повсякденному обігу і справляє помітний вплив на спрямування суспільних процесів та на ідентифікаційні практики» [21, с. 14]. На погляд Л. О. Зашкільняка, історична пам'ять – це здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення (національного – *Я. К.*) про історію і своє місце в ній [8, с. 855]. Найбільш наближеним до визначення національної пам'яті може слугувати формулювання О. В. Антонюка, який

виводить її з історичної і відносить цей феномен до найважливіших компонентів духовної сфери етнічної спільноти, що дає змогу підтримувати безперервність еволюційного розвитку нації, спадкоємність історичного досвіду, передавати накопичене багатство етнонаціональних цінностей наступним поколінням [1, с. 256].

Для осмислення тенденцій розвитку національної пам'яті українського народу важливе значення має з'ясування найбільш поширених у його історії різноманітних моделей загальної і регіональної пам'яті у співвідношенні із досвідом зарубіжних народів. У літературі побутують такі категорії і поняття як «пам'ять княжої доби», «козацька пам'ять», «радянська модель», «пострадянська модель», «націоналістична пам'ять», «теоретична модель», «європейська модель пам'яті», «офіційна пам'ять», «правильна і неправильна пам'ять» та інші. Усі вони пов'язані з успадкуванням певних стереотипів, що прямо або опосередковано впливають на характер сучасного стану національної пам'яті українського народу, яка, за образним висловлюванням Владислава Гриневича, носить «гібридний» характер. У цьому зв'язку цікавими є спостереження В. В. Кривошеї, який вважає, що європейські країни в історичній ретроспективі пройшли дві основні моделі: етнічну та громадянську моделі пам'яті. Останню автор пов'язує з концепцією багатокультурності [18, с. 35]. Цілком очевидно, що з формуванням громадянського суспільства і утвердженням української політичної нації як громадянської, діапазон національної пам'яті українського народу неминуче має збагачуватись відомостями з історії кримськотатарського народу, інших національних меншин, чие історичне минуле і майбутнє невіддільні від їх побутування в межах сучасної України. Однак ці чинники, а також тенденція до полікультурності та глобалізації не повинні призводити до розмивання національної пам'яті, до відходу від наукових засад та ідеї україноцентризму. Історія вчить, що кожен народ, кожна нація творить, осмислює і зберігає насамперед свою пам'ять, яка виступає щитом для захисту етнічної самобутності, а нав'язування «чужої пам'яті» наносить велику шкоду і веде до девальвації національних цінностей.

Заслугують уваги підходи дослідників до типологізації історичної та національної пам'яті, класифікації її на декілька видів: суспільна, колективна, групова (корпоративна), індивідуальна із збереженням етнічного забарвлення кожного з них. Щодо типів пам'яті загалом, то журнал «Memory studies» називає їх понад 250. Якщо екстраполювати класифікацію історичної пам'яті, яку запропонував В. В. Масненко, на національну, то можна було б виділити наступні

її різновиди: а) міфологічна або міфотворча – базована на міфах і легендах, яка нерідко конкурує з науковою; б) безпосередня або споглядальна, яка притаманна учасникам та свідкам подій; в) наукова, що ґрунтується на відомостях і оцінках, підтверджених джерелами і доведених наукою; г) постійно відтворювана за допомогою наукової і навчальної літератури, ЗМІ, усної історії або міфологом, родинного виховання і власного життєвого досвіду [12, с. 51].

Вказані різновиди стосуються як загальнонаціонального рівня, так і регіонального або локального (регіональні ідентичності, етнічні меншини і групи), що особливо характерні для України, де, за словами Н. М. Яковенко, «функціонує декілька різних за змістом канонів історичної пам'яті» [12]. При цьому дослідники звертають увагу на те, що одні й ті ж події, явища, особистості по-різному відклялися та неоднаково інтерпретуються в національній пам'яті українців, а це породжує відповідні конфлікти або й війни пам'яті [7]. Наприклад, битва під Полтавою 1709 року для одних – «велика драма», а для інших – «блискуча перемога», відповідно гетьман Іван Мазепа – «герой» або «зрадник». Це ж стосується багатьох інших подій і постатей, зокрема встановлення і політика радянського режиму в Україні, історії ОУН та УПА, Степана Бандери, Андрія Мельника, Романа Шухевича та ін.

Ретроспективний погляд дослідників на генезу національної пам'яті українського народу показує, що на відміну від наукової інтерпретації минувшини, де домінують факти, що ґрунтуються здебільшого на писемних історичних джерелах, на наукових методах їх дослідження та пояснення, в національній пам'яті переважають образи, символи, які створилися під впливом усної історії, народної творчості, етнонаціональних, ментальних та емоційних чинників. І це природно, адже якщо заглибитись у витoki національної пам'яті, то вона невіддільна від етногенезу українського народу і формування української національної культури, насамперед повсякденної, його ментальності і фольклорної спадщини. Переважна більшість дослідників сходяться на тому, що національна пам'ять виступає не лише меморіальним спадком етнічного минулого, але й каталізатором сучасного розвитку, особливо на ментально-генетичному, культурному та повсякденному рівнях.

Дедалі більше зацікавлення науковців викликають функції національної пам'яті, чинники і механізми її формування та ретрансляції, а також способи маніпуляції нею. У працях Ю. О. Зерній [10] та інших авторів виокремлені поряд з головною – ідентифікативною – такі функції національної пам'яті як

світоглядно-виховна, мобілізаційна, солідаризації, національної безпеки, легітимації та ін. Завдяки цим функціям національна пам'ять не тільки складає духовний потенціал нації, акумулює інтелектуальне і емоційне відображення у свідомості подій і явищ минулого, але й здатна поставити свої надбання, набутий досвід і повчальні уроки на службу сьогодення і майбутнього. Отже, національна пам'ять носить будівничий та прогностичний характер, що надає їй особливої актуальності та ваги на сучасному етапі трансформації українського суспільства, яке ще до кінця не вийшло з-під впливу чужої пам'яті історії, не пододало успадковані стереотипи і кризові явища, але прагне реформуватися на засадах демократії та інтеграції в координати європейських цінностей.

З проблемою функцій тісно пов'язані механізми формування історичної пам'яті. О. В. Антонюк відносить до них такі чинники, як:

- а) соціальний досвід нації;
- б) етнічний стереотип аксіологічного забарвлення;
- в) історична традиція, яка передається через спадкоємність поколінь;
- г) емоційний компонент;
- д) історична наука [1, с. 256].

Кожен із цих чинників впливає на відбір, імплементацію і фіксацію в суспільній, груповій чи індивідуальній пам'яті знакових для тієї чи іншої нації подій, фактів, явищ, постатей і т.д.

Не менш важливого значення надає новітня історіографія аналізу носіїв національної пам'яті, з'ясуванню особливостей сучасних засобів запам'ятовування і передачі відомостей і знань в умовах інформаційного суспільства: роль у цьому родини, сім'ї, дошкільного виховання і шкільної освіти, інститутів вищої школи, науки, установ культури, бібліотек, музеїв, кіно, засобів масової інформації. Що ж стосується історіографії матеріальних носіїв національної пам'яті, то вона відносить до них усі різновиди історичних джерел, включаючи речові пам'ятки (археологічні знахідки, предмети праці, побуту, зброї), а також самі місця історичної пам'яті та наукові праці. Ось чому колосальна роль у формуванні національної пам'яті, її очищенні від різного роду стереотипів, спотворень і фальсифікацій належить джерелознавству та історіографії. В умовах інформаційного вибуху потік носіїв пам'яті неухильно збільшується, зростає оперативність її донесення до суспільства. На це вказує А. Коник, аналізуючи вплив сучасного медіа простору як на утвердження правди історії, так і на маніпуляції нею [15, с. 19–160]. Усна і писана історія, підручники,

фахові історики, учителі історії, краєзнавці – це лише один, хоча й домінуючий, із багатьох каналів продукування, зберігання і ретрансляції пам'яті. Крім нього є ще інші галузі науки, освіти і культури, засоби масової інформації, Інтернет і його соціальні мережі, а також кіно, театр, публіцистична, мемуарна та художня література, музика, образотворче і монументальне мистецтво, архітектура, церква тощо, які відіграють не меншу, а часом і більшу роль у формуванні суспільної пам'яті.

Деякі автори справедливо наголошують, що в умовах інформаційного суспільства функціонує ціла індустрія пам'яті, яка, окрім системи освіти, ЗМІ та Інтернету, включає музеї, архіви, меморіали, заповідники тощо. Саме вона покликана служити формуванню колективної пам'яті на засадах правди і об'єктивності, але нерідко використовується для маніпуляції суспільною свідомістю, відображення подій і постатей у спотвореному або викривленому дзеркалі. Значне місце тут посідає й міжособове спілкування, яке розвиває комунікативну пам'ять, що базується переважно на вторинній, часто не перевіреній інформації, переказах, спогадах, чутках, а ці джерела, як відомо, найбільше хибують на суб'єктивізм.

Можна солідаризуватися з думкою Мирослава Мариновича, висловлену у доповіді «Історична пам'ять і моральні виклики суспільства» на науково-практичній конференції у Вінниці у травні 2011 року, про те, що навіть відверта брехня, безконечно повторювана, може пустити коріння і прорости в суспільній свідомості. У цьому зв'язку окремого розгляду заслуговує роль історіографії в осмисленні процесу продукування уявлень і знань про минуле нації, про рубіжні події та знакові особистості, співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в їх відображенні у суспільній свідомості, а відтак інтерпретації та поясненні в наукових працях. Нерідко запитують, чому так багато міфів у національній пам'яті? Відповідь дуже проста: вона починалася з міфологічної свідомості, зароджувалась на ґрунті легенд, оповідань, дум, пісень, билин і ця традиція не переривалася після появи писемності, книгодрукування, сучасних комп'ютерно-інформаційних технологій. Міфотворчість всіляко заохочувалась і отримувала державну підтримку з боку імперського та тоталітарного режимів у Росії та в СРСР, вона не перестала підживлюватись певними політичними і фінансовими силами і в сучасних умовах, намагаючись стерти правду, витравити з пам'яті цілі пласти національної історії.

Як протидіяти міфотворчості? Шлях тут тільки один: послідовно відстоювати правду, не піддаватися кон'юктурі, зали-

шатися на ґрунті фактів і достовірних джерел, рішуче спростовувати і викривати будь-які фальсифікації та спотворення. Як показує практика, викривлене уявлення про минуле нації, множинність оцінок одних і тих фактів, подій і постатей неминуче продукує контрверсійність і множинну ідентичність.

Політика пам'яті – найбільш гостра і актуальна проблема міждисциплінарного характеру, якої в тій чи іншій мірі торкається цілий ряд науковців [3; 10; 13; 18; 19; 21; 25; 28]. На сьогодні існує кілька підходів до стратегії пам'яті у минулій і сучасній практиці, які за образним визначенням Я. Й. Грицака, можна звести до наступних: 1) примусове нав'язування певної версії пам'яті та забуття; 2) відсутність стратегії пам'яті або байдуже ставлення до історичного минулого; 3) ігнорування війн у сфері суспільної пам'яті; 4) мовчазна згода ворогуючих сторін як прихильників різних версій історичного минулого в інтересах збереження цілісності країни [6, с. 76]. Розуміння політики національної пам'яті Української держави найбільш чітко викладена, на нашу думку, у статті Д. В. Веденеєва. Йдеться про цілеспрямовані, унормовані з конституційно-правового погляду, науково обґрунтовані зусилля держави й суспільства, спрямовані на виявлення, збереження, утвердження у суспільній свідомості пам'яті про найбільш значущі для відтворення і життєдіяльності політичної нації події та процеси (від себе додав би – постаті) минулого в інтересах суверенного державотворення й цивілізаційного поступу [5, с. 40]. Політика пам'яті – це прерогатива держави, оскільки саме вона чи не найбільше зацікавлена в збереженні, її незалежності, цілісності, соборності, в консолідації і стабільності суспільства, в запобіганні конфліктів, а все це неможливо досягти без діалогу носіїв пам'яті, вироблення «неконфліктної моделі» пам'яті, певного балансу поглядів. Як справедливо зазначає В. О. Артюх, якщо ці завдання не вирішуватиме українська держава, то за історичну свідомість українців боротимуться чужі держави, нав'язуючи їм свою політику і свої моделі пам'яті.

Підсумовуючи розгляд проблеми національної пам'яті в контексті новітньої української історіографії, можна зробити певні висновки і висловити деякі міркування щодо подальших студій. По-перше, зусиллями наукових колективів і окремих дослідників визначено концептуальні параметри сутності національної пам'яті, її співвідношення з історичною та зв'язок з історіографією. Національна пам'ять трактується як **усвідомлений і безперервний процес** (підкр. – Я. К.) відбору, запам'ятовування, збереження і

передачі наступним поколінням уявлень, знань і ціннісних оцінок знакових фактів, подій і постатей історії, які справили помітний вплив на становлення, розвиток і самоідентифікацію нації та складають духовну скарбницю її суспільного досвіду. Системоутворюючим інтелектуальним ядром національної пам'яті виступає національна історіографія, яка покликана на основі джерельних свідчень інтегрувати в єдиний український історичний наратив історію титульного етносу, національних меншин і етнічних груп, для яких Україна асоціюється як природний і омріяний життєвий простір. По-друге, окреслені підходи до з'ясування особливостей тисячолітньої історії формування та функціонування національної пам'яті українського народу, її сучасної моделі і мобілізуючої ролі. По-третє, опрацьовано деякі теоретичні, методологічні та практичні аспекти державної політики національної пам'яті, її зв'язок з мовним законодавством, визначено пріоритети їх реалізації в умовах трансформації і демократизації українського суспільства, глобалізації та інформатизації сучасного світу.

Серед наступних завдань істориків та представників суміжних галузей науки першочерговим видається об'єднання їхніх зусиль і зосередження на осучасненні та удосконаленні моделі національної пам'яті українського народу, її сегментів з урахуванням власного і європейського досвіду, на розроблення і утвердження такої політики пам'яті, яка б, з одного боку, повніше сприяла поглибленню української ідентичності у межах усіх регіонів України і зарубіжного українства на засадах національної ідеї, гармонізації суспільства, досягнення солідарності українського громадянства і якомога більшого консенсусу поглядів, якнайшвидшому виходу з тотальної кризи, а з іншого, вела б до консолідації української спільноти і зміцнення цілісності держави, підвищення її міжнародного авторитету. На часі є дослідження змісту і особливостей продукування і фільтрації національної пам'яті на різних етапах української історії, починаючи з княжих і козацько-гетьманських часів і завершуючи сьогоденням. Потребує поглибленого вивчення внесок в історичну пам'ять мислителів Київської Русі і Галицько-Волинської держави, козацько-старшинських літописців, українських просвітителів і будителів XVIII–XIX ст., а також Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Драгоманова, Володимира Антоновича, будівничих української державності Михайла Грушевського, Симона Петлюри, Володимира Винниченка, Павла Скоропадського, Євгена Петрушевича та ін. Дуже важливо опрацювати критерії відбору тих історичних подій та постатей, які мають посісти осо-

бливе місце в національній пам'яті. Досягнення культури і етики національної пам'яті, її цілісності можливе не стільки шляхом уніфікації, скільки через визнання багатоманітності. Ось чому гаслом для українців могло б стати: «Різноманітність у минулому, єдність у сучасному і майбутньому».

Список використаних джерел:

1. Антонюк О. В. Історична пам'ять / О. В. Антонюк // Етно-кратологічний словник. – К.: МАУП, 2007. – 256–257 с.
2. Артюх В. Зміст поняття історична пам'ять на тлі українських реалій // http://soippo.-narod.ru/dokuments/konf_zhuk/artuh.dok.
3. Артюх В. Дещо про політику історичної пам'яті / В. Артюх // Експерт. Сумський аналітичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 56–60.
4. Вашкевич В. Історична пам'ять як функція історичної свідомості / В. Вашкевич // Політичний менеджмент, 2004. – № 6. – С. 23–31.
5. Веденєєв Д. В. Національна пам'ять та інформаційно-психологічні впливи глобалізованого світу / Д. В. Веденєєв // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. – К.: Стилос, 2011. – Вип. 1. – С. 38–52.
6. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності / Я. Грицак. – К.: Грані-Т, 2008. – 232 с.
7. Захаров Є. Конфлікт пам'ятей / Є. Захаров // Критика. – 2007. – № 5. – С. 115.
8. Зашкільняк Л. О. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Л. О. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. – 2006–2007. – Вип. 15. – С. 855–862.
9. Зерній Ю. О. Генеза та сучасний зміст поняття історичної пам'яті / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 32–39.
10. Зерній Ю. О. Історична пам'ять як чинник утвердження української національної ідентичності: Дис...к. і. н. – 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство. – К., 2009. – 221 с.
11. Калакура Я. С. Українознавство в обороні історичної пам'яті від фальсифікацій і спотворень / Я. С. Калакура // Фундатор сучасного українознавства: зб. наук. пр. ННДІУВІ. – К., 2011. – С. 78–86.
12. Калакура Я. С. Історична пам'ять / Я. С. Калакура // Науковий інструментарій українознавця. – К.: ННДІУВІ, 2012. – С. 52–53.
13. Карлова В. В. Особливості відновлення історичної пам'яті українського народу у контексті аналізу досвіду постсоціалістичних країн // Науковий вісник. – 2008. – Вип. 1. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zvukraine.lvsv.mobi/?p=3303/>.

14. Киридон А. М. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання / А. М. Киридон // Україна – Європа – Світ. – Вип. 3. Серія: Історія. – 2009. – С.112–116.

15. Колесник І. І. Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії / І. І. Колесник // Історія – Ментальність – Ідентичність. Вип. IV. Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XXI століття. – Львів, 2011. – С. 54–64.

16. Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіа культури / А. Коник // Вісн. Львів. НУ ім. І. Франка. Серія журн. – 2009. – Вип. 32. – С. 153–163.

17. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. І. Костомаров. – К.: Либідь, 1991. – 40 с.

18. Кривошея В. В. Моделі пам'яті і державна політика пам'яті / В. В. Кривошея // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. – К., 2011. – Вип. 1. – С. 26–37.

19. Маклюк О. М. Історична пам'ять і політика пам'яті в умовах трансформації Центральної і Східної Європи / О. М. Маклюк // Наукові праці істор. ф-ту Запорізького НУ. – 2011. – Вип. XXX. – С. 226–232.

20. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / В. В. Масненко // УІЖ. – 2002. – № 5. – С. 49–62;

21. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. П. Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.

22. Наумова І. Б. Проблеми історичної пам'яті в сучасних українських дослідженнях: дефініції, функції, конструкції / І. Б. Наумова // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. – К., 2011. – Вип. 1. – С. 135–147.

23. Симоненко І. М. Особливості структури історичної пам'яті українського народу та шляхи формування національного історичного нарративу / І. М. Симоненко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1. – С. 51–61.

24. Солдатенко В. Ф. Пам'ять. Історична пам'ять. Національна пам'ять / В. Ф. Солдатенко // Українознавство. – 2011. – № 2. – С. 139–140.

25. Солдатенко В. Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення / В. Ф. Солдатенко // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. – К., 2011. – Вип.1. – С. 7–25.

26. Трегуб О. Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості / О. Трегуб // Магістеріум. Політичні студії. – 2008. – Вип. 31. – С. 25–29.

27. Федик Л. Б. Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості: на прикладі Галичини міжвоєнного періоду /

Л. Б. Федик // Наукові праці істор. ф-ту Запорізького НУ. – 2011. – Вип. XXX. – С. 232–236.

28. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http:// keiy.univer.kharkov.ua/~www/index.php &set=news&ms=readfull&do=506/](http://keiy.univer.kharkov.ua/~www/index.php&set=news&ms=readfull&do=506/).

29. Яковенко Н. Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http:// www.novadoba.org.ua/metod/yakovenko.rtf](http://www.novadoba.org.ua/metod/yakovenko.rtf).

Калакура Я. С. Национальная память: историографический контекст.

Рассматриваются основные направления и состояние исследований в украинской историографии периода независимости национальной памяти, ее сущности и места в структуре исторического знания. Выясняются подходы к функциям, измерениям и типам национальной памяти, прослеживается ее взаимодействие с историографией и источниковедением.

Ключевые слова: историография, национальная память, историческая память, модели памяти, национальное сознание, национальная идентичность, традиции.

Kalakura Y. S. National memory: historiographical context.

The author investigates the main trends and the state of research in Ukrainian historiography during an independence of national memory period, its nature and place in the structure of historical knowledge. They reveal the approaches to the functions, dimensions and types of national memory, trace its interaction with the historiography and source.

Keywords: historiography, national memory, historical memory, the memory model, national consciousness, national identity and traditions.

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТА ДУХОВНИЙ ЧАСОПРОСТІР НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ: ПРОБЛЕМА СТРУКТУРУВАННЯ

Розглядаються особливості соціокультурного та духовного сегментів національної пам'яті. Обґрунтовується їх структура, аналізуються закономірності формування та розвитку з огляду на політичні, культурні, суспільні трансформації. З'ясовується співвідношення між поняттями «пам'ять», «культура», «час», «простір» у контексті формування моделі національної пам'яті.

Ключові слова: національна пам'ять, національна культура, соціокультурні, духовні чинники, часопростір.

Сучасна гуманітаристика все частіше апелює до національної пам'яті як міждисциплінарного поля наукових досліджень, осмислюючи широкий спектр проблем, зумовлених цим феноменом. Ще донедавна національна пам'ять у вітчизняній історіографії асоціювалась з обмеженим колом трагічних подій в історії України. Останнім часом намітилися нові підходи до концепції національної пам'яті. Хоча ще тривають дискусії щодо визначення самого поняття «національна пам'ять», проте її поле вже трактується у розширенішому форматі, не обмежується лише героїко-трагедійними репрезентаціями.

Включення до концептуального простору національної пам'яті інших складових, у тому числі і соціокультурних та духовних чинників, сприяє не лише збагаченню, але, що особливо важливо, реконструкції її об'єктивної структури. У зв'язку з цим виникають проблеми, що потребують свого вирішення, а саме: окреслення соціокультурного і духовного сегментів національної пам'яті; по можливості їх структурування; визначення їх особливостей; закономірностей формування, існування, трансформації; з'ясування співвідношення між поняттями «пам'ять», «культура», «час», «простір». Важливим є також визначення принципів, за якими формується соціокультурний сегмент пам'яті.

Національна пам'ять розглядається як пам'ять насамперед про минуле етносу, нації. Як прийнято вважати, вона вбирає елементи найрізноманітніших аспектів життя і досвіду нації,

будується на основі всебічних знань, які становлять предмет історії, культурології, філософії, міфології, психології тощо [1, с. 55]. Значну роль у національній пам'яті відіграють такі категорії, як етнічність, ментальність, національні традиції, звичаї, обряди, культурні та світоглядні складові. Зауважимо, що національна пам'ять потенційно спрямована на консолідацію етносу, узгодження суперечливих підходів у соціумі щодо оцінки історичного минулого.

Національна пам'ять та духовно-культурний простір існують у нерозривній єдності. «Історик має усвідомлювати, що історична пам'ять пов'язана з культурною ідентичністю», – наголошує І. Колесник [2, с. 63]. Але як працює механізм їхньої взаємодії? Що є першоосновою у цьому дуєті понять? Духовність і культура, які формують модель пам'яті у контексті часу? Чи пам'ять, що виступає базовою основою культури? Будучи з'єднуючою конструкцією соціуму, пам'ять забезпечує темпоральну цілісність поколінь, їхній зв'язок у часі. Проте, стабільність меморіальної моделі весь час підлягає випробуванням, оскільки «происходит постоянное переопределение поля памяти за счет ввода или исключения из нее тех или иных элементов» [3, с. 884].

Викривлена модель пам'яті може призвести до протиставлення і розриву поколінь. Водночас національна пам'ять утверджує системи цінностей або підтверджує їх, надає можливості для вироблення зразків і прикладів для наслідування. Моделі національної пам'яті конструюються за допомогою різних засобів, механізмів, прийомів із залученням інституцій, які безпосередньо продукують і ретранслюють ідеї.

На переломних етапах історії особлива роль відводиться тим моделям, що найбільш ефективно впливаючи на свідомість, формують необхідні ідентифікації. При цьому культурні чинники виконують одну із ключових функцій як у впливі на свідомість, так і у формуванні моделей пам'яті. Одним із переконливих підтверджень активної включеності культури у процеси моделювання колективної пам'яті виступають трансформації монументального миського простору, його активне використання незалежно від політичного устрою. Як зазначає С. А. Єремєєва, «коллективная память, в поисках путей свидетельства себя, может использовать визуальные ориентиры: она выносится вовне, в публичное пространство, материализуясь, например, в общественных монументах. Пространство памяти и физическое пространство пересекаются между собой: память визуализируется, а пространство, прежде аморфное и безымянное, семантизируется ... Это не зна-

чит, что сам факт появления визуального знака тут же обогащает коллективную память или механически преобразует пространство, наделяя его новыми смыслами» [3, с. 906]. Процес трансформації монументального зовнішнього образу у внутрішній образ як складову моделі пам'яті відбувається поступово, супроводжуючись різними прийоми та практиками, що найбільш ефективно служать визначеній меті.

Так, за часів існування Російської імперії у зв'язку з відзначенням двохсотліття Полтавської битви у 1909 році, було оголошено збір коштів для зведення пам'ятника І. Іскрі і В. Кочубею. Роком раніше виповнилось двісті років від дня страти цих двох представників козацької старшини і у такий спосіб було вирішено актуалізувати пам'ять про події, які представляли собою одну з переможних битв російської історії і водночас були широкомасштабною драмою в українському історичному контексті. За часів Української народної республіки пам'ятник І. Іскрі і В. Кочубею було демонтовано, а на його постаменті було встановлено пам'ятник їхньому антиподу – гетьману І. Мазепі, який теж не зберігся у вирі карколомних революційних подій. На його місці було розміщено пам'ятник робітникам заводу «Арсенал» – героям січневого повстання 1918 року у вигляді гармати.

П'ятдесятирічний ювілей скасування кріпацтва в Російській імперії був відмічений компанією по спорудженню пам'ятників «царю-визволителю». У Києві монумент було відкрито у 1911 році у присутності царя Миколи II. Він складався з декількох композиційних груп, які представляли постать імператора Олександра II, символізували Росію і народи, що населяли імперію. Україна була представлена скульптурним образом українця, що стояв навколішки.

Встановлення радянської влади радикально змінило монументальний міський простір. Скасовувались попередні пам'ятники, натомість зводились свої, змінювались назви вулиць, парків, площ. Вони утворювали новий семантичний і монументальний простір, виступали символами епохи революційних змін. Головна вулиця Києва Хрещатик у 1924 році була перейменована на вулицю В. Воровського, Трьохсвятительська (Трьохсвятська) – на вулицю Жертв Революції. Софійська площа після перемоги Червоної Армії над військами барона Врангеля називалась Майданом Червоних Героїв Перекопу, колишня Царська площа – Майданом Третього Інтернаціоналу, колишній Купецький сад дістав назву Пролетарський тощо [4, с. 382–383].

Вже у лютому 1918 року на Софійській площі у Києві стояли пам'ятники В. Леніну і Л. Троцькому, які були знищені з приходом денікінської армії [4, с. 332–333]. Упродовж досить тривалого часу, а саме з 1919 по 1926 роки більшовики визначались, як і що робити з пам'ятником княгині Ользі роботи І. Кавалерідзе у Києві на Михайлівській площі, як використати скульптурну композицію в інтересах нового суспільного устрою, укріплення та поширення комуністичної ідеології. Першим кроком у реалізації проекту було зняття з п'єдесталу пам'ятника скульптури Ольги і встановлення на його місці бюсту Т. Шевченка. Проте демонтаж пам'ятника на цьому не припинився: у 1923 році були зняті фігури апостола Андрія Первозванного і просвітителів Кирила та Мефодія і тільки у 1926 році остаточно демонтували постамент, зруйнували сквер, а на їхньому місці зробили клумбу. Майже сімдесят років потому, за часів незалежності України, пам'ятник княгині Ользі знов постав на тому ж місці й у тому вигляді, як він колись був зведений.

Пам'ятник Карлу Марксу у Києві було споруджено у 1922 році на місці, де у 1913 було зведено пам'ятник П. Столипіну, зруйнований під час революційних подій 1918–1920 років. Революційну картину монументального простору у Києві було доповнено пам'ятником, що називався «Заповіти Леніна», збудованим у 1925 році. На п'єдесталі, який мав вигляд броненосця, було розміщено погруддя В. Леніна і червоноармійця з рушницею у правій руці і книгою – у лівій [4, с. 682–683]. Зведення пам'ятників такого змісту було однією з перших спроб формування нової пам'яті.

Культурні чинники, що безпосередньо впливають на колективну свідомість і, як наслідок, на формування моделі пам'яті, можна було би продовжувати, але спробуємо окреслити соціокультурний та духовний сегменти національної пам'яті. Зробити це непросто, оскільки вони є одними з найбільш складних для визначення, структурування і, відповідно, концептуалізації. Це зумовлено різноманітністю складових, що репрезентують ці сегменти, багатоаспектністю, множинністю та варіативністю ідентифікаторів культури з огляду на її сутнісну характеристику. Відповідно до найбільш усталених дефініцій «культура є тим проявом життя людей, який виражається в найрізноманітніших моделях їхньої поведінки та засобах і продуктах їхньої діяльності, у тому числі в ідеях, ідеалах, нормах та цінностях» [5, с. 477].

Одним із класичних підходів у структуруванні соціокультурного та духовного простору національної пам'яті є теорія «місце пам'яті», запропонована французьким вченим П'єром Нора [6].

Відповідно до цієї теорії, «місце пам'яті» – це широке поняття, яке має універсальний характер. Воно втілює у собі місце у персоніфікованому, топографічному, часовому та змістовому значенні. Виступаючи певним символом, «місце пам'яті» дозволяє простежити трансформації меморіальних моделей у контексті темпорально-просторових змін. Згідно теорії П. Нора, особливий інтерес для пам'яті мають не самі події минулого, а скоріше їхня репрезентація. Мета «місць пам'яті» полягає у тому, аби «зупинити час», блокувати природний процес забування і забуття.

Таким чином, структуру соціокультурного та духовного простору національної пам'яті можна репрезентувати як сукупність умовних блоків, серед яких:

- 1) люди, ідеї, нарративні комплекси, часописи;
- 2) монументальний/семантичний простір (пам'ятники, архітектура, назви вулиць, парків, площ);
- 3) університети, осередки духовності і культури;
- 4) архіви, бібліотеки, музеї;
- 5) живопис, музика, театр.

Структурною особливістю сегменту є те, що кожен з компонентів окресленого ряду претендує на те, щоб бути автономним образом у моделі національної пам'яті (М. Грушевський/гранд-нарратив «Історія України-Руси», Т. Шевченко/«Кобзар», І. Котляревський/«Енеїда», І. Франко/«Каменярь», Леся Українка/«Лісова пісня» тощо). Водночас іманентно присутній інший зріз образів – образи, так би мовити, всередині образів (образ Б. Хмельницького у нарративі М. Костомарова, у гранд-нарративі М. Грушевського, у праці В. Липинського «Україна на переломі», образ Марії у поемі Т. Шевченка, образ жінки в українській історіографії, образ Т. Шевченка у публікаціях І. Франка, М. Грушевського, Ю. Шевельова тощо).

У зв'язку з визначенням основних компонентів соціокультурного та духовного простору виникає цілком закономірне питання щодо його цілісної конструкції, а саме, які діячі культури, твори мистецтва, конструкції монументального простору його представляють? Не менш важливим є питання, що собою являють ці сегменти у кількісному вимірі? Як зазначає І. Колесник, «для кожного періоду вітчизняної історії існують свої знаки-маркери колективної пам'яті, базові конструкції» [2, с. 63].

Соціокультурний та духовний сегменти національної пам'яті можуть бути репрезентовані образами вчених, письменників, митців, серед яких Г. Сковорода, В. Антонович, М. Драгоманов, Т. Шевченко, М. Костомаров, І. Котляревський, К. Острозький, В. Вернадсь-

кий, М. Лисенко, М. Леонтович, О. Довженко, К. Білокур, І. Франко, Л. Українка, Лесь Курбас, І. Григорович-Барський, І. Марчук, В. Кричевський, О. Богомолець, Є. Патон, Б. Корольов, В. Глушков та інші.

Втіленням монументально-семантичного простору «місце пам'яті» можуть бути численні пам'ятники, архітектурні споруди. Серед них – пам'ятники Тарасу Шевченку, Володимирі Великому, Богдану Хмельницькому, Магдебурзькому праву, Брама Заборовського, Софіївський собор, Києво-Печерська Лавра, Михайлівський золотoverхий монастир, Козелецький собор тощо. До осередків духовності і культури, що сприяли творенню пам'яті, долучалися до її збереження та ретрансляції, належать Острозька та Києво-Могилянська академії, УАН – ВУАН, журнал «Основа», часопис «Киевская старина», «Україна», «Літературно-науковий вісник» та ін.

Загальна структура у будь-якому разі не може бути статичною. Вона не є раз і назавжди визначеною, підлягає змінам за рахунок доповнень або вилучень окремих складових. Це не обов'язково має бути зумовлено революційними потрясіннями, радикальними змінами суспільного устрою або різкими соціокультурними поворотами, як це було упродовж ХХ століття. Зміна моделі пам'яті може відбуватися як результат загального суспільного поступу, еволюції свідомості, глобальних культурних трансформацій, що створюють нові або актуалізують забуті образи і навпаки відсувають на маргінес колись популярні.

У кожному випадку чинник часу та історичний контекст відіграють ключову роль. Іншими словами, задається універсальний алгоритм, відповідно до якого визначається що саме сьогодні повертається з пам'яті про минуле, аби воно було прийнятним сучасниками і корисним для прогнозованого майбутнього.

Поняття «часопростір» або «хронотоп» є найбільш релевантним по відношенню до концепту пам'яті. Під «хронотопом» розуміємо взаємозв'язок часових або темпоральних і просторових відносин. Нагадаємо, що цей термін був адаптований гуманітарною сферою завдячуючи М. Бахтіну, його дослідженням з літературознавства, а у історіографічну практику введений і поширений медієвістом А. Гуревичем.

У формуванні моделі пам'яті час виступає домінантою. Він присутній у ній у трьох вимірах: минулого, сучасного, майбутнього. Пам'ять у будь-якій своїй формі (колективна, соціальна, історична, індивідуальна, культурна, національна) може існувати лише у системі часових координат: вчора – сьогодні – завтра. Як зауважує

Л. Репіна, «неразрывная связь прошлого, настоящего и будущего в историческом сознании имеет последствия не только для образа нашего непредсказуемого вчера, но и – через отношение к прошлому – для самоопределения и практической деятельности сегодня по «обустройству» грядущего завтра» [7, с. 19].

Важливим для структурування соціокультурного та духовного сегментів пам'яті є визначення принципів, за якими вони формуються. Нагадаємо, що Фернан Бродель у своїй відомій праці «Что такое Франция?» закликає «говорить о Франции так, как если бы это была чужая страна, чужое отечество, чужая нация...». Відповідно до позиції Ф. Броделя: «С каждым днем ремесло историка все настоятельнее требует от нас, чтобы мы изъяснялись сухо и остерегались сердечных излиятий ... Историк, обязанный оставаться как можно более беспристрастным «наблюдателем», не должен давать волю своим чувствам ...» [8, с. 5]. Історія Франції у викладі та інтерпретації Фернана Броделя постає як історія її простору, репрезентованого «целой чередой Франций, последовательно сменяющих друг друга, разных и похожих, попеременно то тесных, то широких, то единых, то раздробленных, то благополучных, то страждущих, то удачливых, то неудачливых...» [9, с. 7].

Іншої позиції дотримується вже згадуваний П'єр Нора, який, наприклад, до переліку «місць пам'яті» включає образи, що символізують славу і тріумф Франції і ігнорує історичні сюжети на кшталт Варфоломійської ночі. «Місцями пам'яті» французів є символи, пам'ятники, історіографія, пейзажі, територія, державна символіка, слава, яка для французів асоціюється з солдатом Шовеном, повернутим прахом Наполеона, Пантеоном героїв, Історичним музеєм Версаля, статуями Парижа, назвами вулиць. Поле численних знакових для французів «місць пам'яті» виглядає як символи, серед яких «Марсельза», республіканський календар, комеморації, репрезентовані відзначенням столітніх ювілеїв Вольтера, Руссо, Французької революції, знамениті собор Паризької Богоматері, замки Луари, Ейфелева вежа. Французькими ідентифікаційними знаками виступають Жанна д'Арк, Декарт, гаслом «свобода, рівність, братерство», Париж [6].

Ключовими принципами формування моделі пам'яті має бути об'єктивна репрезентація соціокультурного простору у його багатоманітності та тягlostі культурних традицій. Вони забезпечують цілісність сприйняття світу, а відтак, і найбільш адекватне розуміння історичного минулого. Порушення об'єктивної картини розвитку історії і культури, розрив традицій у свою чергу

призводять до формування матричної моделі свідомості і зумовлюють появу викривлених, часто спотворених форм пам'яті. Пригадаймо, що ідеологічна концепція розриву традицій базувалась на необхідності повної руйнації світу у попередньому вигляді і створення на його руїнах нового. Жорстка і безкомпромісна ідеологема, висловлена закликком «весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем ...», призвела у свій час до втрати цілих культурних пластів національної пам'яті. Механізми формування викривленої моделі пам'яті з використанням культурних чинників були найрізноманітнішими. У тому числі й ті, що застосовувались у процесі друкування двотомного видання «Нарисів історії українського драматичного театру». У 1959 році у видавництві «Наукова думка» вийшов другий том цього видання, присвячений радянському періоду історії українського драматичного театру, що, само по собі, виглядало дещо парадоксально [10]. Адже було б логічно розпочати видання з першого тому, де йшлося про традиції українського театру, які закладались у XIX столітті. Те, що видання розпочиналось з другого тому, було демонстрацією беззаперечної пріоритетності історії театру радянської доби перед попередньою, значущість якої применшувалась. Другий том, безумовно, був витриманим у відповідній ідеологічній парадигмі, нараховував понад 600 сторінок. Відповідальним редактором був М. Т. Рильський. Щодо першого тому, присвяченого дожовтневому періоду історії українського драматичного театру, то він був випущений тільки через вісім років, у 1967 р. [11].

Проте спроба відмовитися від минулого та від цінностей, що пройшли перевірку часом, виявилась нежиттєздатною і хибною. Хід історичних подій переконливо довів, що модель пам'яті, побудована поза класичною тріадою часу «минуле – сучасне – майбутнє», є непродуктивною і недовготривалою.

Список використаних джерел:

1. Солдатенко В. Ф. Проблеми політики національної пам'яті і видання її наукового забезпечення / В. Ф. Солдатенко // Вісник НАН України. – 2011. – № 12. – С. 52–63.
2. Колесник І. Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії / Ірина Колесник // Історія – ментальність – ідентичність. Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / За ред. Леоніда Зашкільняка, Йоанни Пісулінської, Павла Серженги. – Л.: ПАІС, 2011. – С. 54–64.

3. Еремеева С. А. Монументальные практики коммеморации в России XIX – XX века / С. А. Еремеева // Образы времени и исторические представления. Россия – Восток – Запад / под ред. Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2010. – С. 885–927.

4. Київ. Провідник / За редакцією Ф. Ернста. – К.: ВУАН, 1930. – 797 с.

5. Попович М. В. Культура в розмаїтті понять, явищ і схем поступу / М. В. Попович // Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2008. – Т. 5. – С. 477–486.

6. Нора П. Проблематика мест памяти / Пьер Нора // Франция – память / П. Нора, М. Азуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб: Изд-во С-Петербург. ун-та, 1999. – С. 17–50.

7. Репина Л. Представления о прошлом и связь времен в историческом сознании / Л. Репина // Образы времени и исторические представления. Россия – Восток – Запад / под ред. Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2010. – С. 9–24.

8. Бродель Ф. Что такое Франция? / Фернан Бродель. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. – Кн. 1: Пространство и история. – 405 с.

9. Бродель Ф. Что такое Франция? / Фернан Бродель. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1995. – Кн. 2: Люди и вещи. – Ч. 1. – 224 с.

10. Український драматичний театр: нариси історії: у 2-х т. – К.: Вид-во АН Україн. РСР, 1959. – Т. 2: Радянський період / Ред. кол. М. Т. Рильський [відповід. ред]. – 647 с.

11. Український драматичний театр: нариси історії: у 2-х т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1: Дожовтневий період / Відповід. ред. М. Т. Рильський. – 1967. – 519 с.

Буряк Л. И. Социокультурный и духовный хронотопы национальной памяти: проблема структурирования.

Рассматриваются особенности социокультурного и духовного сегмента национальной памяти. Обосновывается его структура, анализируются закономерности формирования и развития в зависимости от политических, культурных, общественных трансформаций. Выясняется соотношение между понятиями «память», «культура», «время», «пространство» в контексте формирования модели национальной памяти.

Ключевые слова: национальная память, национальная культура, социокультурные, духовные факторы, хронотоп.

Buryak L. I. Socio-cultural and spiritual chronotope of national memory: the problem of structure.

The article considers the peculiarities of social, cultural and spiritual segment of the national memory. The structure of this segment is justified. The formation and developing are analyzed taking into account the political, cultural, and social transformations. It's found out the relationship between the concepts of «memory», «culture», «time», «space» in the context of national memory model forming.

Keywords: *national memory, national culture, social, cultural, spiritual factors, chronotope.*

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ УКРАЇНОЦЕНТРИЧНОЇ МОДЕЛІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ У МІСТАХ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Метою статті є аналіз процесу формування україноцентричної моделі національної пам'яті серед населення міст Північно-Західного Причорномор'я. Зроблено висновок про значні успіхи українських націєтворців, здебільшого істориків, у справі розширення соціальної бази цієї моделі пам'яті.

Ключові слова: національна пам'ять, Північно-Західне Причорномор'я, історики.

Незважаючи на зовні переконливий позитивний результат грудневого референдуму 1991 року про проголошення незалежності України, досі серед її громадян не існує збалансованого узгодження позицій щодо основних націєтворчих складових, до яких безумовно слід зарахувати національну пам'ять. У науці не існує єдиного визначення цього поняття. Вважаємо прийнятним трактування співвідношення між тісно пов'язаними між собою поняттями історична та національна пам'ять, запропоноване Л. Герасименко: «історична пам'ять у широкому розумінні – це своєрідний пантеон національної ідентичності. А звідси виходить, що саме історична пам'ять формує національну пам'ять, тобто є її основою. Коли спільнота самоусвідомлює себе як нація, тоді історична пам'ять трансформується в національну. Загалом, вододіл між національною та історичною пам'яттю такий незначний, що ці поняття ототожнюються, вони є взаємопов'язаними, але сам термін «національна пам'ять» вживається порівняно недавно, тоді як більшість дослідників оперують радше поняттям «історичної пам'яті» [1, с. 116–117]. У сучасній політології та історіографії загальним місцем є теза про глибокі відмінності у стані національної пам'яті у населення різних українських регіонів (зазначимо, що саме поняття регіон використовується часто дуже хаотично та кон'юнктурно), що відбивається насамперед у протилежному трактуванні низки «лакмусових» історичних подій [2].

Сприймаючи цю тезу, проте без зайвої трагічності та радикалізму, зауважимо, що ще досить мало зроблено у напрямку встановлення етапів, чинників та особливостей процесу формування національної історичної пам'яті в окремих українських землях від витоків до сучасності [3]. Намагаючись підважити нині, на жаль, популярну тезу про задавнену ізоляцію Південної України від українського культурного ареалу, а особливо її міст, і тому, мовляв, безперспективність «привнесення» сюди україноцентричної візії історії, що входила б у суперечність з локальним, нині найбільш впровадженим владними структурами, російсько-імперським баченням, у цій статті прагнемо реконструювати становлення та розвиток україноцентричної моделі національної пам'яті у містах Північно-Західного Причорномор'я (Одеська, Херсонська, Миколаївська області сучасної української держави). Дослідження цього аспекту не може дати однозначних і навіть хоча б відносно вичерпних відповідей, адже в умовах відсутності у XIX – більшій частині XX ст. соціологічних досліджень ми фактично позбавлені можливості занадто зануритися у масову свідомість, що лише і мало б відповісти на питання про стан національної свідомості. Тому фактично ми можемо «почути» лише уривчасті голоси, дізнатися про відповідні зусилля істориків, влади, еліти і далеко не завжди чітко уявити наслідки цих дій. Досягнути певних результатів можна лише завдяки комплексному вивченню таких джерел як преса, листування, щоденники та мемуари. Попри наявність низки статей про історіографію цього регіону, у такому ракурсі питання не розглядалося.

Багатоетнічність Південної України, зигзаги місцевого та загальноімперського громадського життя зумовили складність та суперечливість процесу формування національної свідомості населення цього регіону. У цьому процесі одне з провідних місць належало історичній пам'яті і, отже, її творцям – історикам. Перша половина XIX ст. на території Південної України позначена пануванням «новоросійського» проекту втілення національної пам'яті, згідно з яким російська культура та влада зображувалася культуртрегерською. Кримсько-татарсько-козацький період історії півдня або загалом не згадувався, або служив лише коротким вступом до історії російських царювань після «визволення» краю. На відміну від Правобережної України з її конкурентоздатними поляками, турецько-татарський чинник був знівельований остаточно, а козацький на певний час маргіналізований. Для витворення та впровадження «новоросійського» проекту працювали одеська газета «Одеський вестник», «Геродот Новоросійського краю» А. Скальковсь-

кий, провідні діячі Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС). Однак, навіть крізь вірнопіддані студії А. Скальковського виринула вперше українська складова історії південноукраїнських земель. Як сумлінний історик-позитивіст він змушений був навести оповідання козацьких старожилів, зібрати відомості про Січ, узагальнені в його віховому творі «История Новой Сечи или последнего Коша запорожского». Широко відомими серед інтелігенції півдня України були праці М. Костомарова, П. Куліша, про що, зокрема, свідчить листування викладача одеського Рішельєвського ліцею М. Смирнова та галичанина Я. Головацького, публікації преси [4].

У другій половині XIX – на початку XIX ст. у зв'язку з загальним піднесенням суспільно-політичного життя, поширення опозиційних та національних рухів, міграційних процесів «новоросійська» модель починає втрачати свій винятковий статус. Принаймні про це можна чітко стверджувати на елітарному рівні. Серед останніх особливо помітною була роль українців та євреїв. Менш помітними були польські та кавказькі історики. Для представників російсько-імперської ідеології найбільш вагомими були російськоцентричні уявлення про слов'янську єдність, консерватизм, іноді, монархізм, єдність «русского народа» як спільноти великоросів, малоросів та білоросів. Неросійські історики протиставляли цим ідеям націєцентризм, лібералізм, пом'якшені варіанти панславізму у випадку українців та поляків.

Про наявність соціального запиту на україноцентричну модель національної пам'яті насамперед свідчить існування в Одесі потужної української громади на чолі з істориком, вихованцем університету Св. Володимира, викладачем низки одеських середніх та спеціальних (військових) навчальних закладів Леонідом Анастасійовичем Смоленським (1844–1905). Помітним та унікальним явищем був цикл лекцій Л. Смоленського з історії України, що він читав у своїй квартирі для друзів, учнів та знайомих. За висловом М. Гордієвського, це був «справжній народний університет» [5]. Вплив поглядів історика відчували такі відомі особи як Євген та Ганна Чикаленко, Т. Зінківський, В. Кравченко, Д. Овсяніко-Куліковський, М. Гарін-Михайловський, Д. Сигаревич, М. Садовський, С. Єгунова-Щербина, О. Русов, П. Дашкевич, В. Левицький, П. Борзаковський, Д. Заболотний, Ф. Красицький, І. Липа, М. Комар, С. Шелухин, І. Луценко, В. Лесевич, Ф. Нестурх, А. Ждаха, історики П. Іванов, О. Андрієвський, А. Синявський, О. Маркевич.

Л. Смоленський показував «відрубний політико-соціальний уклад від московського, і як багато Москва придбала, як прилу-

чилася до неї Україна» [6], був впевнений, що Україна теж мала свою, козацьку, державу, яка добровільно приєдналася до Москви [7, с. 155]. З переїздом до Одеси М. Комара (Комарова), І. Липи, С. Шелухина, О. Андрієвського, І. Луценка, І. Бондаренка, А. Сиявського, повернення Є. Чикаленка та ін. наприкінці 1880-х рр. українська громада знову активізувалася. Попри те, що з названих осіб лише деякі були фаховими істориками вони приділяли величезну увагу формуванню україноцентричної пам'яті в населення півдня України. Завдяки зміцненню зв'язків з західноукраїнськими культурними закладами та виданнями, південноукраїнські діячі отримали добру нагоду для оприлюднення своїх праць у недосяжних для російсько-імперської цензури виданнях. Про вплив цієї праці на сучасників свідчить лист О. Василенка до М. Комарова. Дякуючи за надіслану йому працю про А. Головатого, О. Василенко зазначав: «Ви надихнули мене повітрям широкого степу, колишньої козацької волі, але разом з тим, розбудили і тяжкі та сумні спогади про минувшину ... Про сучасні болі України... і говорити нічого: вони звісні всьому світові ... Книжка «Оповідання про Антона Головатого» написана так талановито, з таким знанням нашої минувшини і так відповідає психологічним умовам та розумовим вимогам нашого народу, таким понятним для українця всякого стану язиком, що застається лишень побажать, щоб вона побачила як найбільше света, розійшлася по всіх селах, та хуторах широкої України-Руси» [8, арк. 19]. Твори М. Комара спонукали на історіософські роздуми пересічного ялтинця Войтенка, що він висловив у листі до одесита: «були ми данниками Татар, були – Литви, Польщі, чом же не возить на собі Москаля – таке наше назначення... Ми наче создані для того щоб усилювать інчі народи своїм їднанням. Україна – вилічений, чим раз більш ростущий кусок глини, із которого виливлюються: Москалями – москалі, а Поляками – поляки; все що виходе із масси народу робиться або Москалем, або Поляком, тільки не українцем. Чуб у гору підіймайться, як подумаєш про таке страшне зьявище – гибне народ!... Він і не Москалем і не Поляком робиться а кат знає чим – калікою – попихачем годним хіба тільки для того щоб розумить те, що приказує пан» [9, арк. 23–26]. Окрім громадівців з університетським статусом О. Маркевича та П. Іванова важливу роль у діяльності південноукраїнських наукових товариств відіграв соратник Л. Смоленського О. Андрієвський, член ОТІС, автор низки публікацій джерел з історії козацтва на сторінках «Записок» ОТІС.

Важливим для становлення історичної україністики в середовищі одеських громадівців був київський вектор їх

зв'язків. «Зв'язковим» між одеситами та киянами став В. Б. Антонович. З Одесою його споріднював факт навчання та формування світогляду у 1840-х роках в Рішельєвській гімназії. В роки розквіту своєї педагогічної та наукової діяльності В. Антонович неодноразово бував в Одесі, підтримував знайомство з одеськими діячами та істориками і не лише українцями. Власне, громадівці О. Андрієвський, П. Іванов, А. Синявський, С. Шелухин були учнями В. Антоновича. Вкоріненню традицій української історіографії в одеське історіографічне середовище сприяло обрання В. Антоновича та М. Грушевського у члени ОТІС.

«Зв'язковим» між українськими одеськими та київськими інтелектуалами на зламі ХІХ – ХХ ст. після 1900 року став й Є. Чикаленко. Зокрема, він залучав одеситів до обговорення історіографічних тем. У листуванні з М. Комаром та І. Липою обговорувалась ситуація навколо написання О. Єфименко узагальнюючої історії України на конкурс «Киевской старины», започаткований у 1896 році одеситом Є. Чикаленком. Ці сигнали інтенсифікували пошук у південноукраїнському середовищі саме такого історика, що зрештою з'явився в особі миколаївця М. Аркаса.

Наприкінці ХІХ – у перші роки ХХ ст. Новоросійський університет уперше отримав викладачів, на яких вже сучасники дивились як на спеціалістів з історії Південно-Західної Русі/Малоросії/України: Олексія Івановича Маркевича (1847–1903) та Павла Андрійовича Іванова (1860–1917/1918). В їх активі були такі «візитні картки» тогочасних українців як певні українофільські культурницькі симпатії (хоча і у різному ступені та способах у виразненні), співробітництво з «Киевской стариной» та НТШ, особисте знайомство з М. Грушевським та багатьма іншими корифеями україністики. В якості лекторів ці історики зробили найбільший внесок у становлення історичної україністики у навчальному процесі у Новоросійському університеті. У численних курсах та спецкурсах, прочитаних упродовж 1880-х рр. – на початку ХХ ст. вони охопили всі аспекти історії України, передусім литовсько-польської доби. О. Маркевич у лекціях з історії слов'ян докладно висвітлював боротьбу західних українців за свої національні права під час революції 1848 р. Якщо спецкурс П. Іванова про історію Новоросійського краю мав аналоги у попередній діяльності О. Маркевича, то необов'язковий курс «Історія малоросійського козацтва» (дві години на тиждень) був новаторським. Вперше у практиці Новоросійського університету прозвучала не лише окрема тема українського козацтва, але й поняття Малоросія, що значно чіткіше

окреслювало українознавче спрямування курсу, аніж розмите поняття «Южная Русь» або «Россия», що раніше вживав О. Маркевич. Успіх О. Маркевича як викладача та лектора популярних лекцій в народних аудиторіях переконливо свідчить у певному відлунні його праці та поглядів у свідомості оточення.

Поряд з освітніми закладами вагомим чинником формування україноцентричної моделі національної пам'яті була діяльність товариств: ОТІС, Історико-філологічного товариства (ІФТ) при Новоросійському університеті. ІФТ було особливо активним у розкритті загальноукраїнських сюжетів (доповіді І. Линниченка та А. Лонгінова про Галицьку Русь, М. Істоміна – про Я. Вишневецького, Д. Сигаревича – про українські думи). Найбільш цінним було виявлення та публікація членами товариств на сторінках своїх видань численних документів. Іноді історична україністика у досить несподіваний спосіб «засвічувалася» в не історичних товариствах. У середині 1890-х років на сторінках записок Кримського гірського клубу (попри назву дислокувався в Одесі, але зосереджувався на кримознавстві) була оприлюднена одна з найцінніших українознавчих публікацій з виданих на півдні України, авторства сина засновника одеської української громади Л. Смоленського [10].

У 1905–1910-х роках південноукраїнська інтелігенція пожвавила спроби «українізації» неукраїнських закладів. Виникли суто українські легальні інституції, покликані серед іншого розвивати історичну україністику, поширювати відповідні знання в масах. Найпершим свідченням першого явища були засідання ІФТ при Новоросійському університеті 18 лютого та 31 березня 1905 року, під час яких П. Іванов виголосив доповіді «Схема руської історії, запропонована професором Львівського університету Грушевським» та «Питання про малоросійську народність в науковій літературі» [11]. Ця подія була передвісником значно більш масштабних та резонансних подій кінця 1905–1908 роках в університеті. За вимогою студентів та одеської інтелігенції (лист підписали близько 100 осіб) в Новоросійському університеті мав бути запроваджений україномовний курс української історії, який у 1907–1908 роках прочитав О. Грушевський [12, арк. 93–96]. Його лекції користувалися великою популярністю.

Заснування у 1906 році Одеських вищих жіночих курсів (ОВЖК) сприяло залученню жінок у процес українського націєтворення шляхом читання, обговорення та публікації рефератів, гуртків тощо. Частина курсисток-українок взяли жваву участь у студентському русі, зокрема за запровадження українознавчих кафедр та дисциплін у навчальному процесі.

Найбільшим здобутком для південноукраїнської історичної україністики було відкриття у період революції 1905–1907 років двох товариств, що в тих умовах прагнули виконувати роль місцевих НТШ та УНТ і морально відверто орієнтувалися на них – одеську та миколаївську «Просвіти». Особливо різноманітну палітру історико-українознавчих тем презентували на своїх лекціях промовці одеської «Просвіти» С. Шелухин, М. Комаров, П. Клепацький. Найважливіше значення мав курс лекцій П. Клепацького з «Історії України-Руси домонгольського періоду», що був продовженням справи О. Грушевського та альтернативою лекціям, що читалися в Новоросійському університеті після нього. Несподіваний для самого лектора успіх у публіки його компілятивного реферату про запорозькі вольності М. Комар пояснював тим, що «в запорозькому порядкуванні землею бачимо щось подібного до націоналізації землі», хоча, напевно, далася взнаки і важливість козацької тематики для збудження української національної свідомості.

У першій промові у миколаївському товаристві «Просвіта» Микола Аркас наголосив: «ми маємо свою історію, ми пережили свої окремі важкі історичні часи». У 1908 році він прочитав курс лекцій з історії України на основі своєї популярної праці. П. О. Андріященко у тому ж році прочитав лекції про українські церковні братства і сучасні Просвіти, Життя і праці Драгоманова, Котляревського, Богдана Хмельницького, І. Личко (Воля) – про історію театру [13, арк. 1]. Миколаївці та одесити перебували у тісному контакті, зокрема й по лінії історичної україністики. У квітні 1907 року миколаївці отримали для розповсюдження від Одеської «Просвіти» 100 примірників брошури М. Комарова «Запорозькі вольності», а М. Аркас надіслав в подарунок одеситам свою «Історію України-Русі» [14, арк. 5, 7]. У жовтні 1909 року С. Шелухин прочитав у Миколаєві лекцію про походження назви Україна [15, арк. 23]. Одеська та Миколаївська «Просвіти» мали книгарні, книгозбірні та читальні з великим асортиментом української літератури та періодики на історичну тематику. В Херсоні хоч і у менш резонансній, але не менш ефективній формі, роль історико-українознавчого центру виконував міський музей старожитностей на чолі з відомим археологом, українофілом В. Гошкевичем [16, с. 62–64].

Апогеєм титанічних зусиль української інтелігенції щодо ствердження в пам'яті хоча б частини південноукраїнського населення україноцентричної моделі було видання популярної праці М. Аркаса з історії України. Попри критику з боку маститих істориків (хоча й не всіх і не однаково гостру), майже не піддавалась сумніву вели-

чезна популярність праці серед пересічного, навіть малоосвіченого населення. Це може бути додатковим свідченням не лише про ефект від просвітницької праці попередників М. Аркаса та його талант популяризатора, але й стійкість козацько-української ментальності. Є. Чикаленко зазначав: «Ви зробили своєю «Історією» багато, так багато, що й сподіватись сього не можна було. Я без перебільшення скажу, що Ваша книжка після «Кобзаря» єсть найкорисніша. Вона розходить ся добре, читається з великим інтересом і будить любов до свого краю, його минулого і пробуджує надії на будуще. Одним словом, ся книжка, на мою думку, повинна стати наряду з «Кобзарем» настольною книжкою у кожного українця, і се повинно быть, до сього треба йти» [17, с. 318–319].

Внаслідок військово-революційних потрясінь 1914–1921 років українські громади Одеси, Миколаєва, Херсону та інших міст та сіл Північно-західного Причорномор'я розгорнули велику роботу у напрямку поширення україноцентричної моделі національної пам'яті. Їх зусиллями відкрилися численні курси для простолуоду та вчителів з історії України російською та українською мовами (зокрема, Одеський народний університет). У Миколаєві та Херсоні (саме в ці роки тут відкрились товариства «Українська хата» та «Просвіта») [18]. Питання історії піднімалися на велелюдних вічах. Найактивнішими лекторами та публіцистами були М. Слабченко, П. Клепацький, Д. Яворницький. Повідомлення про ці заходи дають підстави вважати, що революціонізовані маси досить сильно відгукнулися на ці пропозиції і навіть брали участь в їх організації.

Отже, всупереч державній політиці, у головних містах Північно-Західного Причорномор'я україноцентричній моделі національної пам'яті впродовж майже століття вдалося перетворитися з маргінального на досить помітне явище культури. Важливим чинником цього процесу був вплив на південноукраїнську ситуацію провідних істориків та товариств з інших частин України, зокрема, В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Яворницького, НТШ, київської школи В. Антоновича. Процес відбувався на академічному та громадському рівнях, перебуваючи у тісному взаємозв'язку. Цей процес був значно жвавішим в Одесі, менш помітним у Миколаєві та Херсоні. Увіраження україноцентричного типу історичних студій втілювалось у прагненні південноукраїнських істориків вийти поза межі красзнавства та власної регіоналістики шляхом приділення уваги іншим українським землям, передусім Наддніпрянщині. Вплив південноукраїнської історіографії на загальноукраїнський історіографічний процес засвідчує поява на цих землях низки знако-

вих праць А. Скальковського, М. Слабченка, П. Клепацького, М. Аркаса. Увиразнилась своєрідна південноукраїнська течія істориків-україністів (частково вона складалась з членів школи істориків І. Линниченка в Новоросійському університеті, що теж була переважно українознавчою), ознакою якої було намагання досягнути історію Південної України у загальноукраїнському контексті.

Список використаних джерел:

1. Герасименко Л. С. Історична пам'ять в Україні: сучасний стан та виклики майбутнього / Л. С. Герасименко // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Зб. наукових праць / Гол. ред. В. Ф. Солдатенко. – К.: Стилос, 2011. – Вип. 1. – С. 116–135.
2. Любовець О. М. Регіональні особливості формування національної пам'яті в Україні / О. М. Любовець // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. / Гол. ред. В. Ф. Солдатенко. К.: Стилос, 2011. – Вип. 1 – С. 71–81.
3. Федик Л. Б. Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості: на прикладі Галичини міжвоєнного періоду / Л. Б. Федик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2011. – С. 232–236.
4. Відділ рукописів інституту української літератури ім. Т. Шевченка. – Ф. 104. – Оп. 1 – Спр. 860–863.
5. Музичко О. Рід Смоленських в історії української культури: популяризатори, методологи, козакознавці / О. Музичко // Чорноморська минувщина. – Одеса, 2011. – Вип. 6. – С. 66–79.
6. Писання Трохима Зіньківського: В 2 т. / Зредагував та життєпис написав В. Чайченко. – Л., 1893. – Т. I. – 274 с.
7. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2003. – 415 с.
8. Відділ рідкісних видань та рукописів Одеської національної бібліотеки. – Ф. М. Комарова. – Спр. 28/2.
9. Відділ рідкісних видань та рукописів Одеської національної бібліотеки. – Ф. М. Комарова. – Спр. 28/2.
10. Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом / Л. Львов. – Одесса, 1895. – 60 с. (див. рецензію: Киевская старина. – 1896. – Т. 53. – № 6. – Отд. 2. – С. 105–107).
11. Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Т. 12. – 1905 – Протоколы. – С. 23–24, 42.
12. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 26.

13. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3; Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 9.
14. ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 14.
15. ДАМО. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 12.
16. Кедровський В. Обриси минулого / В. Кедровський. – Нью-Йорк, 1966. – 133 с.
17. Старовойтенко І. Листи Євгена Чикаленка до Миколи Аркаса (1903 – 1908) / І. Старовойтенко // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Одеса, 2009. – Вип. 3. – С. 314–325.
18. Клепацький П. Південний обласний учительський з'їзд в Одесі / П. Клепацький // Українське слово. – 1917. – № 7; Курси українознавства в Одесі // Українське слово. – 1917. – № 8; Народний університет // Одесские новости. – 1918. – 5 мая; Летние курсы украиноведения // Одесский листок. – 1918. – 22 июня тощо.

Муzychko A. E. Процес формування україноцентричної моделі національної пам'яті в містах Северо-Західного Причорномор'я (вторая половина XIX – начало XX ст.).

Целью статьи является анализ процесса формирования украиноцентричной модели национальной памяти среди населения городов Северо-Западного Причерноморья. Сделан вывод о значительных успехах украинских нациетворцев, в основном историков, в деле расширения социальной базы этой модели памяти.

Ключевые слова: *национальная память, Северо-Западное Причерноморье, историки.*

Muzychko O. E. The proces of formation Ukraine-centric model of national memory in the cities of Northern-West Black Sea region.

The purpose of the article is to analyze the proces of formation the Ukraine centric model of national memory in the Northern Black Sea region (XIX – beginning of the XX-th centuries).

Keywords: *national memory, Northern Black Sea region, historians.*

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

У статті здійснено аналіз співвідношення між національною пам'яттю та мовою народу, обґрунтована теза про можливість розгляду мови як пам'яті спільноти та значимість лінгвокультурологічних інтерпретацій для досліджень пам'яті.

Ключові слова: національна пам'ять, мова, лінгвокультурологія, мовна картина світу, фразеологія, лінгвістичний поворот.

Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років в історичній теорії відбулася зміна поглядів на історіописання, так званий «лінгвістичний поворот» (Linguistic turn). Одним з його наслідків стало посилення уваги до мовних засобів, якими історик користується для презентації своїх результатів дослідження, тобто до лінгвістичного аспекту історичних пошуків. Представниками нової течії вважають, насамперед, М. Фуко, Р. Барта, Г. Вайта, Ж. Дерріда, П. Рікера. Відповідно до нового бачення, текст джерела сприймається як певна «лінгвістична реальність» – відбиток засвоєного людиною, за допомогою мови, досвіду, що, своєю чергою, через ту ж таки мову, «думає замість людини»: диктує певні мовленнєві штампи та готові мовні конструкції, зумовлюючи зміст описуваного. За такого підходу інтерпретоване істориком минуле є не стільки наслідком його вміння застосовувати необхідні методологічні прийоми, а, значною мірою, результат прихованого впливу на його свідомість мовного чинника.

«Після лінгвістичного повороту – зазначає видатний польський дослідник Є. Топольський – мову вже не можна трактувати як прозору структуру, розташовану між дослідником та дійсністю. Мову (нарацію, дискурс, текст тощо) розуміємо вже не як інструмент, що уможлиблює «об'єктивний» опис реального світу, а як інструмент, необхідний для конструювання образів світу («можливих світів»). Використання цього інструменту дає можливість лише часткового володіння світом» [1, с. 24].

Дане розуміння означало, по суті, зміну наукової парадигми у дослідженнях минулого і ролі мови у світопізнавальних процесах.

Воно зініціювало появу нових методологічних напрямків в теорії історичної науки, перш за все, пов'язаних з аналізом лінгвістичних чинників впливу на формування у людини певного світобачення, певної картини світу, основою якої є культурна пам'ять певної історичної спільності людей.

Але констатуючи цей факт як сам собою зрозумілий, необхідно визнати, що це був не перший «лінгвістичний поворот», який докорінно змінив погляди багатьох учених на начебто цілком тривіальні речі (як от суспільна функція мови), і породив багато пояснень, але ще більше питань. Відбувся цей «поворот» (хоч він і не носить такої назви) на зламі XVIII – XIX століття у період Романтизму, і пов'язаний з іменами таких німецьких учених-романтиків як Й. Г. Гердер та В. Гумбольдт. У рамках філософії мови Й. Г. Гердером висувається теза про первинність мови по відношенню до мислення, її активну формуючу роль відносно світогляду певного народу. Мова, за Гердером, це форма будь-якої людської думки, яка визначає, певною мірою, і сам її зміст. У мові відбивається характер певного народу [2, с. XXIII; 3, с. 239].

Подібні ідеї послідовно розвиваються В. Гумбольдтом, основні положення концепції якого можна звести до наступного: 1) мова є опосередкованою ланкою між людиною і навколишнім світом, 2) мова є «народним духом», вона є «саме буття» народу, 3) культура являє себе насамперед у мові 4) будь-яка культура національна, її національний характер виражений у мові за допомогою особливого бачення світу, 5) мова є фіксованим поглядом культури на світобудову й себе саме, 6) мові властива специфічна для кожного народу внутрішня форма (ВФ), яка є вираженням народного духу, його культури. Слово може спонукати створювати поняття і визначати як це зробити, завдяки своїй внутрішній формі. Згідно з Гумбольдтом «мовна внутрішня форма» не є елементом мови, або властивістю окремих мовних утворень, а є самою суттю мови, вона і є творчою формуючою силою в процесі «перетворення світу у власність духу». Це не що інше як національно-своєрідний спосіб уявлення предметів навколишнього світу, що знаходиться між ним і людиною, і створює особливий «мовний світогляд» кожного народу [4, с. 46–47; 5, с. 10, 12–13].

При цьому важливим є той момент, що мова виконує подвійну функцію стосовно означеного національного «мовного світогляду»: по-перше вона його фіксує і передає у спадок від поколінь минулих поколінням прийдешнім (національна пам'ять), а по-друге вона, так би мовити, «нав'язує» його новим поколінням, або використовуючи

дюркгеймівську термінологію чинить «примус», є соціальним фактом. «Якщо подумати про те, як на кожне покоління народу, формуючи його, впливає все, що засвоїла за минулі епохи його мова, і як всьому цьому протистоїть тільки сила одного-єдиного покоління, та й то не в чистому вигляді, тому що пліч-о-пліч живуть, змішуючись одна з одною, підрастаюча і зникаюча зміни, то стає ясно, до чого незначною є сила одинака перед могутньою владою мови». Мова дає можливість «відчути, як навіть віддалене минуле все ще присутнє в сьогоденні – адже мова насичена переживаннями колишніх поколінь і зберігає їх живе дихання, а покоління ці через звуки материнської мови, які і для нас стануть вираженням наших почуттів, пов'язані з нами національними й родинними узами» [4, с. 82, 84].

Дещо з іншого боку підходить до з'ясування ролі мови в пізнанні минулого ще один представник німецьких романтиків, історик Йоган Густав Дройзен (1808–1884), який був також оригінальним і новаторським філософом історії, зокрема, у сфері методології. На думку Дройзена, головним інструментом вираження духовного життя людини, який слід зрозуміти, є мова. Вона відрізняє людину від тварини, лише через мову можна виразити цілісність нашого Я, у зв'язку з чим історичне розуміння схоже на розуміння людей, що розмовляють. Дройзен не визнає погляду ніби мова є своєрідним нейтральним передавачем того, що ми пізнаємо; він радше передчував, що у випадку мови маємо справу з чинником, котрий бере активну участь у процесі пізнання, упорядковуючи роздуми про світ формою тісно пов'язаною зі змістом. Услід за Гердером і Гумбольдтом він стверджував, що мова – дух народу. «Цілий світ думки представлений у мові. Кожна мова, хоч яка бідна чи багата, є повним і завершеним поглядом на світ. Ніхто не може мислити інакше, аніж так, як дозволяє його мова» [1, с. 33–49]. Протягом століття ідеї німецьких романтиків періодично потрапляли в поле зору таких талановитих науковців як, наприклад, О. Потебні, І. Бодуена де Куртене, але серйозного розвитку не мали. Вибух уваги до них припадає на ХХ ст., коли вони були своєрідно інтерпретовані в рамках так званої «гіпотези лінгвістичної відносності». Дана гіпотеза була висунута приблизно у 1930-х роках ХХ ст. американськими вченими-лінгвістами Е. Сепіром і Б. Уорфом.

Згідно з Сепіром, кожна людина з дитинства виховується і мислить в певній лінгвістичній системі, якою є мова. Усвідомити дійсність без допомоги мови вона не може і тому мова відіграє не тільки комунікативну роль, але весь «реальний світ» людини будується нею підсвідомо, згідно з мовними нормами певної

групи. Різні людські спільноти розрізняються за своїми мовами, а, відповідно, розрізняються й ті картини світу, які побудовані на їх основі. Чим більше відмінні мови певних спільнот, тим більше різняться погляди на світ їх представників [6, с. 114].

Розвиваючи ідеї Сепіра, Б. Уорф сформулював принцип лінгвістичної відносності, який є центральним пунктом гіпотези: «ми членуємо природу в напрямку, який підказаний нашою рідною мовою. Ми виділяємо в світі явищ ті чи інші категорії і типи зовсім не тому, що вони самоочевидні, навпаки, світ постає перед нами як калейдоскопічний потік вражень, який мусить бути організований нашою свідомістю, а це значить в основному – мовною системою, яка зберігається в нашій свідомості. Ми членуємо світ, організуємо його в поняття та розподіляємо значення так, а не інакше, в основному тому, що ми учасники угоди, яка предписує подібну систематизацію. Ця угода має силу для певного мовного колективу і закріплена в системі моделей нашої мови» [7, с. 174–175].

У своїй діяльності людина керується знаннями про світ, які закріплені в системі мовних значень, а оскільки ці значення засвоюються людиною з дитинства, і розрізняються в різних мовах, то, відповідно, поведінка члена певної етнічної спільноти, його реакція на ті чи інші явища детермінуються мовною картиною світу цієї спільноти, з чого й складається той специфічний психоповедінковий інваріант або менталітет народу.

Схожі ідеї висувалися і представниками так званого неогумбольдтіанського напрямку в лінгвістиці (німецькі лінгвісти Л. Вайсгербер і Й. Трір). Вайсгербер вважав, що кожна мова унікальна і в кожній мові закладена своя так звана картина світу – культурноспецифічна модель. Тому можна говорити про те, що спосіб мислення народу визначається мовою, тобто про свого роду «стилі присвоєння дійсності» за допомогою мови. Саме Вайсгербер увів поняття «мовної картини світу», яке стало популярним у сучасній лінгвістиці.

Гіпотеза лінгвістичної відносності оцінюється сучасними вченими далеко не однозначно. Проте до неї звертаються всі дослідники, які серйозно займаються проблемою взаємовідношень мови та культури, мови і мислення, оскільки саме за допомогою цієї гіпотези можуть бути осмислені такі факти мови, які важко пояснити яким-небудь іншим способом. Сьогодні вчені зосереджені не на тому, щоб доводити або викривати гіпотезу Сепіра-Уорфа. Замість цього вони досліджують відносини між мисленням, мовою та культурою і описують конкретні механізми взаємовпливу.

Більш того, паралелі між мовою і мисленням, встановлені в останні десятиліття, справляють враження навіть на фахівців. Суперечки і дискусії з приводу гіпотези Сепіра-Уорфа виявилися надзвичайно плідними для розвитку не тільки лінгвістики, а й багатьох гуманітарних наук. Можна сказати, що поява гіпотези лінгвістичної відносності і зростання уваги до неї з боку широких кіл науковців, призвели, врешті рещт, до парадигмальних змін в лінгвістиці і близьких до неї дисциплінах.

Основні напрями у сучасній лінгвістиці, які формуються в рамках даної парадигми, – це когнітивна лінгвістика та лінгвокультурологія, яка повинна бути орієнтована на культурний фактор у мові і на мовний чинник в людині. Лінгвокультурологія – це галузь лінгвістики, що виникла на стику лінгвістики і культурології і досліджує прояви культури народу, які відбилися і закріпилися в мові. З нею тісно пов'язані етнолінгвістика і соціолінгвістика. Термін «лінгвокультурологія» з'явився в 90-ті роки ХХ ст., у зв'язку з роботами фразеологічної школи, очолюваної В. Телія, роботами Ю. Степанова, А. Аругонової, В. Воробйова, В. Маслової та інших дослідників.

Якщо культурологія досліджує самосвідомість людини по відношенню до природи, суспільства, історії, мистецтва та інших сфер її соціального і культурного буття, а мовознавство розглядає світогляд, який відображається і фіксується в мові у вигляді ментальних моделей мовної картини світу, то лінгвокультурологія має своїм предметом і мову і культуру, що знаходяться в діалозі, взаємодії. Лінгвокультурологія вивчає мову як феномен культури. Це певне бачення світу крізь призму національної мови, коли мова виступає як виразник особливої національної ментальності.

Вся увага в лінгвокультурології приділяється людині в культурі і її мові, тут потрібно дати відповіді на багато питань, в числі яких наступні: за допомогою яких «механізмів» мова втілює у своїх одиницях, зберігає і транслює культуру, яка роль метафори та символу в культурі, яка роль фразеологізмів, які утримуються в мові століттями, в репрезентації культури, чому вони так потрібні людині? Та все ж, питання яким чином мова втілює у своїх одиницях, зберігає і транслює через віки культуру певної спільноти, її культурну пам'ять, є ключовим.

З матеріального погляду в мові, що реалізується в мовленні, немає нічого, крім звуків, які комбінуються у слова, речення тощо. Але за цими комбінаціями криється величезний світ

значень – фонетичних, лексичних, граматичних, стилістичних. Саме в них відображені знання народу – носія мови – про світ, його структуру, ставлення людей до нього. Це обумовлюється системністю мови, оскільки, вона не є простим словником назв об'єктів реальності, застиглим інвентарем, створеним з комунікативною метою, – в останньому разі людську мову можна було б уподібнити комп'ютерній. В дійсності ж мова – це надзвичайно складна система, кожна одиниця (елемент) якої, знаходиться в зв'язку з безмежною кількістю інших одиниць. Свого часу В. Гумбольдт порівнював мову «з величезною тканиною, всі нитки якої більш-менш помітно пов'язані між собою і кожна – з усією тканиною в цілому. З якого б боку до цього не підходить, людина щоразу торкається в мові лише якоїсь окремої нитки, але, спонукувана інстинктом, вона постійно здійснює це так, як ніби в даний момент їй відкрита вся основа, до якої неминуче вплетена ця окрема нитка» [4, с. 88].

Результатом мовнотворчої діяльності людини є лексика, словниковий склад будь-якої мови, який складають слова і певна кількість словосполучень. Лексичне значення слова можна визначити як концепт, зв'язаний знаком. «Зміст центральної лексичної одиниці – слова – носить комплексний характер. Слово як будівний елемент мовної системи є одночасно основною когнітивною одиницею, яка має декілька видів семантичної значимості: граматичне (внутріструктурне) значення, лексичне (речове) і прагматичне значення, яке виступає у вигляді різноманітних конотацій (оціночних, культурно-історичних, національно-географічних та інших знань), накопичених носіями мови в результаті сприйняття ними різних аспектів зовнішнього світу» [8, с. 118].

Велике значення для трансляції мовою культурної спадщини мають саме конотації – супутні значення мовних одиниць, різновиди прагматичної інформації, що відображає не самі предмети і явища, а певне ставлення до них.

Конотація включає додаткові семантичні або стилістичні елементи, стійко пов'язані з основним значенням у свідомості носіїв мови. Вона призначена для вираження емоційних або оціночних відтінків висловлювання і відображає культурні традиції суспільства. Наприклад з назвами таких тварин як «заєць», «лисиця», «свиня», «ведмідь», в українській культурній традиції асоціюються такі властивості як боягузтво, хитрість, неакуратність, вайлуватість. В інших культурах ті ж самі денотати можуть мати зовсім інші конотації.

Особливої уваги, з огляду на лінгвокультурологічний аналіз співвідношення мови і культурної пам'яті, потребує такий мовно-культурний феномен як фразеологізм. Фразеологізмом або ідіомою, ідіоматичним зворотом називається стійке словосполучення, яке являє собою змістову цілісність і відтворюється в процесі мовлення. Наприклад: *пошитися в дурні; передати куті меду; як рак свисне*, тощо. Фразеологічний (ідіоматичний) фонд мови – найцінніше джерело відомостей про культуру та менталітет народу, в них як би законсервовані уявлення народу про міфи, звичаї, обряди, ритуали, звички, мораль, побутові норми, правила поведінки. Фразеологізми завжди побічно відображають погляди народу, суспільний лад, ідеологію своєї епохи.

Фразеологія є фрагментом мовної картини світу. Фразеологічні одиниці (ФО) завжди звернені на суб'єкта, тобто виникають вони не стільки для того, щоб описувати світ, скільки для того, щоб його інтерпретувати, оцінювати і висловлювати до нього суб'єктивне ставлення. Саме це відрізняє фразеологізми від інших номінативних одиниць.

З давніх-давен народ із покоління в покоління передавав усталені звороти – чудові перлини народної мудрості. Серед фразеологізмів можемо знайти такі, що прийшли в українську мову ще із часів середньовіччя (*згинули як обри; незваний гість гірше татарина*) і засвоєні зовсім недавно (*вийшов у тираж; цирк на дроті; добирався на авіопілоті*). Зрозуміло, що кожна ФО є віддзеркаленням якогось фрагменту соціально-історичного досвіду певної спільноти: конкретної життєвої ситуації, прояву людського характеру, поведінки тварин тощо, підмічених представниками соціуму і закріплених у певній словесній формулі. Причому інтерпретація, оцінка того чи іншого моменту відбувається у звичних для творця ФО ціннісно-світоглядних координатах, із застосуванням зрозумілих стереотипних шаблонних уявлень про світ, правил життя, шаблонів поведінки (*козак чорту не брат; козацькому роду нема переводу*).

Таким чином, у самому формуванні фразеологізмів, тобто у відборі образів простежується їх зв'язок з культурно-національними стереотипами і еталонами. Ця інформація потім наче б воскресає в конотаціях, які відображають зв'язок асоціативно-образної основи з культурою (еталонами, символами, стереотипами). Вже як культурний спадок, ці фразеологізми, що відображають типові ситуації і уявлення, починають самі виконувати роль символів, еталонів, стереотипів культури, виконуючи роль регуляторів соціальної

діяльності. В. Телія зазначає, що фразеологічний склад мови – це «дзеркало, в якому лінгвокультурна спільність ідентифікує свою національну самосвідомість» [9, с. 85], саме фразеологізми як би нав'язують носіям мови особливе бачення світу, ситуації. Фразеологічні одиниці, відображаючи у своїй семантиці тривалий процес розвитку культури народу, фіксують і передають від покоління до покоління культурні установки та стереотипи, еталони і архетипи.

З усього сказаного вище випливає, що мова є своєрідною загальною теорією, що описує і пояснює оточуючу дійсність. За допомогою неї людині задається першопочаткова класифікація і осмислення явищ природи і суспільства, причому, все це здійснюється значною мірою без суб'єктивно-особистісних переваг і обумовлюється загальною для людини умовою з іншими людьми – бути носієм певної мови. Мова, засвоєна людиною в дитинстві, набуває для неї (людини) унікального значення, її називають рідною.

Знайомство дитини з лексичним матеріалом відбувається як засвоєння ціннісно-світоглядних координат асоціативно-ситуативним чином. Діти в процесі оволодіння мовою засвоюють не тільки назви предметів або дій, але й їх етнічно-соціальне значення, відношення до них представників даної культури. Це відбувається завдяки накладенню мовної картини світу певного народу на дійсність і асоціюванню смислових одиниць з зовнішніми об'єктами. Розкриваючи перед дитиною світ, як світ свого народу, дорослі методами табування та популяризації і заохочення певних дій, вчинків розвивають у дитини те чи інше відношення до об'єктів реального світу.

Отже, окрім передачі інформації в суспільстві (зовнішня семантика), мові властива ще й внутрішня семантика: окремі мовні елементи комбінуючись між собою в нескінченно якісно і кількісно неоднакових послідовностях, створюють певний текст «етнічно-генетичної інформації». В цьому тексті імпліцитно містяться алгоритми поведінки, які засвоює людина, оволодівавши даною мовою. Крім цього, як влучно підмічає Я. Ассман, завдяки такому циркулюванню етнічно-генетичної інформації постійно відтворюється певна соціально-культурна ідентичність. «Точно ж так, як взаємодія фіксованих і рухомих клітин створює і підтримує (відтворює) тілесну ідентичність, тобто завдяки невпинному встановленню безлічі контактів створює когерентність і органічну Я-інтеграцію, так і соціальна ідентичність створюється і відтворюється через взаємодію. У цій взаємодії циркулює *закодований і виражений*

загальною мовою, загальним знанням і загальною пам'яттю культурний зміст, тобто запас загальних цінностей, даних досвіду, очікувань і тлумачень, який утворює «символічний світ смислу» або ж «картину світу» даного суспільства» (курсив – О. Ш.) [10, с. 150–151]. З даної цитати видно, що Ассман намагаючись розв'язати проблему культурної пам'яті виходить на проблематику співвідношення мови і мислення, мови як транслятора культури, співвідношення мовної та інших картин світу, іншими словами намагається розглянути досліджувану проблему в лінгвокультурологічному аспекті.

З огляду на це, на нашу думку, мову цілком коректно розглядати як культурну пам'ять етнокультурної спільноти (етносу, нації), яка фіксує, зберігає і транслює етнічно-генетичну інформацію, необхідну для збереження і відтворення цієї спільноти як собі тождою, що водночас означає і творення фрагменту всесвітньої культури як досконалого стану розвитку матеріально-духовної сфери людства в її національно-самобутній модифікації.

Таким чином, гадаємо, що до складу проблематики з досліджень пам'яті доцільно включати питання пов'язані з мовним її аспектом, а, у свою чергу, лінгвокультурологічні студії, – особливо, стосовно історії походження номінативних одиниць мови (слів і фразеологізмів) – логічно вважати одним із аспектів memory studies.

Список використаних джерел:

1. Топольський Є. Як ми розуміємо і пишемо історію? Таємниці історичної нарації / Є. Топольський. – К.: «К.І.С.», 2012. – 400 с.
2. Жирмунский В. М. Жизнь и творчество Гердера / В. М. Жирмунский // Гердер И. Г. Избранные сочинения. – М.– Л.: Гос. издат. художественной литературы, 1959. – С. VII–LIX.
3. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер [пер. и примеч. А. В. Михайлова]. – М.: «Наука», 1977. – 703с. – (Памятники исторической мысли); Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества / В. Гумбольдт // Вильгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 400 с.
5. Рамишвили Г. В. Вильгельм фон Гумбольдт – основоположник теоретического языкознания / Г. В. Рамишвили // Вильгельм фон Гумбольдт Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 5–33.
6. Звегинцев В. А. Теоретико-лингвистические предпосылки гипотезы Сепира-Уорфа / В. А. Звегинцев // Новое в лингвистике. – Вып. 1. – М. – 1960. – С. 111–134.

7. Уорф Б. Наука и языкознание / Б. Уорф // Новое в лингвистике. – Вып. 1. – М. – 1960. – С. 135–198.

8. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / [Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Поставалова и др.]. – М.: Наука, 1988. – 216 с.

9. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.

10. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Ян Ассман. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.

Штоквиш А. А. Лингвокультурное пространство национальной памяти.

В статье проанализировано соотношения между национальной памятью и языком народа, обоснован тезис о возможности рассмотрения языка как памяти общности и значимости лингвокультурологических интерпретаций для исследований памяти.

Ключевые слова: национальная память, язык, лингвокультурология, национальная идентичность, языковая картина мира, фразеология, лингвистический поворот.

Shtokvish O. A. Lingvocultural space of national memory.

The article analyzes the correlation between the national memory and the «peoples» language. Thesis on the possibility of consideration the language as a community memory and the importance of cultural and linguistic researches for memory studies is justified.

Keywords: national memory, language, linguistic and cultural studies, national identity, language picture of the world, phraseology, linguistic turn.

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ: ПРАКТИЧНИЙ ДОСВІД

Розглянуто проблему концептуального бачення та позиціонування соціокультурної політики держави в сучасних умовах. Запропоновано нову сучасну інтегральну модель управління та формування соціокультурного простору з огляду на потреби сучасного суспільства, спираючись на специфічні комплексні дослідження та інтенсивну аналітичну роботу. Обґрунтовується необхідність переходу від доктрини «бытие определяет сознание» до доктрини «свідомість формує буття».

Ключові слова: культура, соціокультурний простір, модернізація, соціокультурна політика.

В епоху, коли людство опинилося на краю цивілізаційної кризи, теза про те, що свідомість формує буття, набирає значної ваги. Розвиток постнекласичної науки відбувається в контексті етичного, ціннісного самовизначення людства. На думку В. І. Вернадського, розум є провідним механізмом всесвіту, а дійсна сутність людини – це його Дух, згусток наділеної свідомістю енергії. Тому ідея М. Реріха про те, що «дитячий матеріалізм, що допускає існування лише того, що видно оку», відійшов в минуле. На зміну йому іде розуміння безмежних аспектів прояву матерії, починаючи з її грубих форм і закінчуючи «Матерією Matrix». Наша наукова дійсність, пануючи теорія та світогляд, на превеликий жаль, залишаються в історико-політичних категоріях ХІХ ст.

Ця стаття є спробою запропонувати змінити кут зору на розвиток та його рушійну силу. Пропонується відійти від лінійного підходу в поглядах на історію. Людина, вихована в цій класичній шкільній історії у дусі більшовистських теорій та світогляду, за якими «бытие определяет сознание», розгублена, тому що не відчуває і не розуміє свого місця у всесвіті.

Коли ми підживлюємося від справжніх джерел, самі стаємо оригінальними і автентичними. Всяка жива система

проявляє себе в трьох властивих їй категоріях – матерії, енергії та зв'язках. Стосовно людини ці категорії означають тіло, Дух і Душу. Для успішного розвитку необхідна триєдність, яка відбита у всіх релігіях і світогляді наших предків.

На відміну від пануючої в історичному дискурсі радянських часів ідеї, що рушійною силою розвитку людства є боротьба класів, ХХ сторіччя запропонувало нам інший погляд. З. Фрейд у роботі «Незручності культури» робить висновок про те, що тільки релігія знає відповідь про сенс життя. Тому філософам не варто більше ставити ці питання і займатися марними пошуками. Вчений формулює більш скромне запитання: що дозволено визнати метою і сенсом життя людей на підставі їхньої поведінки і того, чого вони вимагають від життя і чого хочуть в ньому досягти? Відповідь звучить наступним чином: «люди прагнуть бути щасливими, вони хочуть стати і перебувати щасливими». Але у цього прагнення є дві сторони: позитивна і негативна. Позитивна – у тому, що в своєму прагненні бути щасливою людина вивільняє колосальний творчий потенціал і його творча діяльність не знає меж, а негативна полягає в тому, що в своєму прагненні бути щасливою людині доводиться долати деколи неймовірні труднощі і перешкоди, і тоді його творча енергія направлена не на розвиток, а на подолання труднощів, що значно уповільнює розвиток. У цьому сенсі роль соціокультурної політики держави полягає в тому, щоби забезпечити такі умови за яких людина буде використовувати свій творчий потенціал не на боротьбу с перешкодами, але на розвиток. Таким чином, завдання соціокультурної політики полягають в регулюванні суспільної системи та підтримки її рівноваги завдяки гармонійному розвитку розуму, тіла та душі.

Панування застарілих уявлень про культуру в системі державного управління, які можна визначити наступним чином: соціокультурна політика в Україні традиційно зводиться до порівняно автономної та слабо координованої діяльності різних відомств, що мають відношення до охорони культурної спадщини, художньої діяльності, друкарства, бібліотечної та архівної справи; людський капітал сприймається управлінцями дуже обмежено – у площині вирішення демографічних проблем і проблем соціального забезпечення; мотиви діяльності управлінців у сфері культури та гуманітарного розвитку слабо пов'язані з доцільністю та отриманням якісних результатів.

Україні необхідна нова більш інтегрована модель соціокультурного та інформаційного простору. У центрі

такої моделі має бути творча енергія нової креативної людини, яка поступово формується в Україні. Творчість, нові ідеї та інноваційність є передумовами виробництва якісно нового культурного продукту, який потребує розповсюдження та комерціалізації. Отриманий результат потребує системи збереження та використовується у процесах, пов'язаних із вихованням, освітою та змінами управлінської культури. У підсумку продукти культурноінформаційної сфери мають стати каталізатором суспільного розвитку та набути статусу культурного надбання нації. Така нова інтегральна модель управління соціокультурним та інформаційним простором пропонує відійти від практики прямого управління «офіційною» культурою та перейти до політики стратегічного розвитку культури, що характерно для більшості країн Європи.

Для структурованого підходу в питаннях формування рекомендацій щодо стратегій розвитку слід чітко формулювати пріоритети, що дозволить концентрувати увагу на більш проблемних та загальних потребах та планувати діяльність на коротку та далеку перспективу.

Ось якими на сьогодні можуть бути пріоритети нової інтегральної моделі управління для України:

- створення єдиного загальнонаціонального культурноінформаційного простору в Україні;
- відхід від статичної моделі захисту культурної спадщини та реалізація принципу «працюючої культурної спадщини»;
- формування сучасних культурних середовищ, соціальних мереж, які є носіями креативного потенціалу на місцевому, регіональному й національному рівнях;
- розроблення та реалізація пакета національних проектів у сфері культури та гуманітарного розвитку;
- організація систематичного моніторингу динаміки змін у культурі, розвиток культурологічного знання та культивування сучасних напрямів культурної політики.

Нові механізми реалізації культурної політики можуть виглядати наступним чином:

- розгортання загальнонаціональної пропагандистської кампанії щодо значення культурних політик у забезпеченні сталого розвитку, економічної та соціокультурної модернізації;
- розвиток творчих індустрій та інноваційних технологій, які б стимулювали появу нових форм суспільної, творчої та економічної діяльності;

- розроблення принципово нового законодавства, яке сприяло б розвитку творчості, інновацій і підприємницької ініціативи, формуванню економіки знань;

- упровадження механізмів реалізації пілотних проектів і нових моделей виробництва культурного продукту;

- запровадження дієздатних форм державноприватного партнерства

- проведення постійних широких консультацій з професійним середовищем;

- систематичний моніторинг культурних практик населення;

- інформаційне забезпечення сектору культури та окремих культурно мистецьких організацій і працівників;

- сприяння розвитку професійних мереж у сфері культури, освіти, науки та інформаційного забезпечення;

- надання нефінансової підтримки відповідно до запитів користувачів.

Використання представленої методології дасть можливість мати чітке бачення співвідношення між запитом, пропозицією та функціями закладів культури та їх здатністю виконувати поточні завдання культурної політики і за потреби вносити корективи в законодавчу діяльність міністра культури. Кожне дослідження має бути оприлюднене або лише в письмовому вигляді, або в рамках круглого столу чи конференції. Така діяльність забезпечуватиме виконання основної місії досліджень – загальна експертиза та рекомендації в питаннях формування та реалізації соціокультурної політики України.

Україна має пройти через глибоку трансформацію соціального укладу, що склався упродовж багатьох десятиліть, здійснити перехід на нову модель розвитку, створити ефективну і, що дуже важливо, диверсифіковану економіку. Якісне оновлення має охоплювати усі сфери життєдіяльності, всі рівні організації державного та суспільного життя. Тут виникає важливе питання – наскільки сумісні інтереси державної моделі модернізації з інтересами мільйонів тих, хто має бути задіяний у здійсненні задумів? Це необхідно знати, щоб розуміти як, з ким та за яких умов сучасна модернізація в Україні може мати успіх, хто стане активним учасником, а хто лише свідком цього процесу, а може навіть – і його противником. Тому, поряд з усвідомленням завдань модернізації, поставлених на державному рівні, безумовно необхідно зрозуміти настрої самого суспільства, співставити, наскільки запропонована модель модернізації «зверху» відповідає менталітету, інтересам, можливостям та здібностям

населення. **Модернізація не є подоланням культурної константи, вона повинна опиратися на існуюче культурне підґрунтя.** З цієї точки зору особливої уваги заслуговує аналітична доповідь «**Культурні практики і культурна політика. Актуальні питання соціокультурної модернізації в Україні**», яку було сформульовано в результаті соціологічних досліджень центру «Софія» за ініціативою Національного Інституту стратегічних досліджень. З повною версією цього ґрунтового документу можна ознайомитися на сайті <http://www.sofia.com.ua/page161.html>.

Емпіричну базу аналітичної доповіді склали дані комплексного соціологічного дослідження, а саме, результати опитування населення України, проведеного з 15 по 21 листопада 2011 року у всіх областях, АР Крим, містах Київ і Севастополь. Загалом було опитано 2009 респондентів віком від 18 років і старше. Вибірка репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними характеристиками (стать, вік, тип населеного пункту та регіон проживання). Вибіркова сукупність – багатоступінчаста випадкова, на останньому етапі – квотна. Метод проведення опитування – індивідуальне інтерв'ю «віч-на-віч» за місцем проживання респондента (на дому). Статистична похибка не перевищує 2,2%.

Результати опитування експертів, проведеного з 25 листопада по 22 грудня 2011 року. Було опитано дві категорії експертів: 17 експертів з культурної політики та 16 діячів культури.

Дослідження показало, що для сучасних українців характерна неоднорідність за типом мислення, установками і культурними практиками, уявленнями про перспективи модернізації країни. Різні групи населення орієнтуються на різні типи цінностей. Домінування індивідуалістичних цінностей не притаманне українському суспільству в цілому, хоча чимало громадян ставиться до індивідуалізму цілком толерантно.

Характеризуючи масову свідомість українських громадян слід говорити про баланс індивідуалістичних і конформістських установок. Стан правової свідомості українців є більш проблематичним. Серед опитаних виразно домінують ті, хто покладається на власне тлумачення передумов для виконання законів. Саботаж управлінських рішень, який є традиційним способом боротьби населення за власні інтереси, ґрунтується саме на переконанні, що робити можна тільки те, з чим ти згодний.

Українське суспільство відходить від розуміння свободи як анархічної «волі», як «свободи від...» (начальства, законів, суспільних обов'язків), однак ще не прийшло повною мірою

до розуміння свободи як передумови, необхідної для творчої і професійної самореалізації, як «свободи для...», тобто можливості реалізовувати свої економічні, громадянські та політичні права. Дослідження показало, що заможність сприймається українськими громадянами досить неоднозначно з точки зору соціального схвалення. «Багатство» як і життєвий «успіх» асоціюється насамперед з «удачею» (фортуною), і лише у другу чергу – з «працею і наполегливістю». Майже однакова кількість респондентів ототожнює багатство із «визнанням» і «безкарністю», «жадібністю» і «соціальною відповідальністю, щедрістю». Змістоутворюючим центром світогляду пересічного українця, відправною точкою його життя є родина, сім'я. Інтереси окремої людини, індивідуальні прагнення для українців є не надто легітимними, навіть якщо йдеться особисто про них. Пріоритет того, що відбувається в родині, для більшості українців є безумовним і значно перевершує те, що відбувається у «великому» світі.

З'ясувалося, що наші співвітчизники пов'язують з предикатом «українське» насамперед поняття «мова», «земля», «кухня (страви)», «культура», «фольклор». Жодне з понять, які відносяться до атрибутів (символів) модерну, критеріїв суспільного і технічного прогресу не посіло чинного місця у рейтингу асоціацій. В основу своєї національної ідентичності українські громадяни покладають цілком модерні критерії, характерні для суспільств із ліберальними поглядами. На думку опитаних, щоб вважатися справжнім українцем, необхідно насамперед «відчувати себе українцем», «прожити на території України», «дотримуватися законів країни», «знати українську історію та культурну спадщину», «мати українське громадянство». Мовний критерій (користування українською мовою) посів у рейтингу лише шосте місце. Віросповідання та етнічне походження не належать до числа провідних критеріїв національної ідентичності.

Різне сприйняття історичного минулого розколює культурний простір України та ускладнює процес соціокультурної модернізації. Особливо наочно це проявляється у ставленні по певних історичних діячів. Українці покладають надії на культурний потенціал своєї країни, а також на природне середовище, які здатні приваблювати туристичні потоки. Ті ж ролі, що пов'язані зі зміною структури виробництва, розвитком науки та наукоємного виробництва, підготовкою висококваліфікованих кадрів уявляються українцям менш ймовірними. Пріоритетним завданням для успішного проведення модернізації країни українські громадяни вважають передусім

викорінення корупції, зміну системи управління та підвищення ефективності її роботи, а також підготовку кваліфікованих кадрів, які б змогли б здійснити модернізацію країни. Слід зазначити, що в масовій свідомості модернізація не ототожнюється із впровадженням нових сучасних технологій.

Для українських громадян характерний «короткий погляд» на власні життєві перспективи. Більше половини опитаних планують своє життя не більше ніж на рік, або зовсім не будують планів на майбутнє, живуть сьогоднішнім днем. Чверть респондентів планує своє життя лише на два-три роки. Таке бачення життєвих перспектив має багатомірну причинність – з одного боку, це фактична констатація неможливості контролювати розвиток власного життя (виходячи з досвіду переживання нестабільності) а з іншого – прояв відсутності культурних засад, відсутності цінностей, орієнтуючись на які можна було б формувати життєвий проект. Один з головних висновків: необхідно розвивати джерела попиту на довгострокові зміни, щоб «довжина горизонту» у формуванні життєвих планів протягнулася принаймні на 3–5 років. У такий спосіб буде створене мотиваційне підґрунтя для реалізації в країні середньострокових перетворювальних стратегій. У свою чергу формат попиту визначається світоглядними горизонтами особистості, її уявленнями про життя в цілому. Ця сфера формується під визначальним впливом мистецтва та науки, визначається станом соціокультурного середовища в цілому. Ми знову повертаємося до ідеї СВІДОМІСТЬ ФОРМУЄ БУТТЯ. Таким чином, соціокультурний вимір нашого буття є основним фактором безпеки та розвитку нашої держави.

Список використаних джерел:

1. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012. Щорічне послання президента України для Верховної Ради України. – К.: НІСДб, 2012. – 256 с.
2. Культурні практики і культурна політика. Актуальні питання соціокультурної модернізації в Україні. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.sofia.com.ua/page161.html>.
3. Culture et Media 2030, Prospective de politique culturelles. Ministère de la Culture et de la Communication, Paris, 2011 DEPS.

Мельничук О. В. Теория и методология исследований социокультурного пространства: практический опыт.

Рассмотрена проблема концептуального видения и позиционирования социокультурной политики государства в современных условиях. Предложена новая современная интегральная модель управления и формирования социокультурного пространства с точки зрения потребностей современного общества, опираясь на специфические комплексные исследования и интенсивную аналитическую работу. Обоснована необходимость перехода от доктрины «Бытие формирует сознание» к доктрине «Сознание формирует бытие».

Ключевые слова: культура, социокультурное пространство, модернизация, социокультурная политика.

Melnychuk O. V. Theory and methodology of research of social-cultural space: the experience of approaches.

The problem of conceptual vision of sociokultural policy is considered. New modern integrative model of management and formation of social-cultural space is proposed. Confirmed transition necessity from a doctrine «Consciousness is formed by Existence» to the doctrine «existence is formed by Consciousness».

Keywords: culture, sociokultural space, modernization, sociokultural policy.

ЗОБРАЖЕННЯ В ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДЛЯ СТАРШИХ КЛАСІВ: ДОСВІД КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ

У статті наведено результати контент-аналізу візуального ряду двох шкільних підручників з історії України ХХ ст. Аналіз підручників показав, що шкільна історія все ще є переважно політичною, але помітна тенденція до диверсифікації напрямів історичного минулого. Відмічаються технічні та методичні недоліки у підборі та підписах до зображень: відсутність єдиних принципів підписів, невідповідність зображень контексту, майже виключно ілюстративна, а не аналітична функція та ін.

Ключові слова: шкільний підручник, візуальна історія, контент-аналіз.

Шкільні підручники з історії неодноразово ставали предметом наукового аналізу [1–8; 11]. У 2007 році Український інститут національної пам'яті ініціював робочу нараду з моніторингу підручників історії України для середніх загальноосвітніх навчальних закладів. Для проведення моніторингу та розробки концепції історичної освіти у зазначеному інституті було створено робочу групу, до складу якої увійшли історики-науковці з різних регіонів України. Результатом кількох нарад стали видання «Шкільна історія очима-істориків науковців: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України» [8] та «Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні: матеріали III Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України», а також було запропоновано проєкт концепції та програми викладання історії України в школі [5].

Утім, зазвичай, об'єктом дослідження є текстовий компонент підру. Візуальні матеріали є важливим методичним інструментарієм, оскільки формують образне мислення учнів, допомагають вжитись в епоху, можуть бути спеціальним об'єктом аналізу історичного минулого тощо [див. докл.: 2; 9]. Твердження, що ми «живемо в епоху візуалізації» і щораз відходимо від «галактики Гутенберга в бік аудіовізуального виміру культури» вже давно не викликає

заперечень, однак питання, наскільки підручкова реальність відповідає сучасним викликам, ще вимагає спеціального дослідження.

Основним методом аналізу ілюстративного ряду став метод контент-аналізу (про методи аналізу підручників див. докладніше статтю Дж. Ніколза [10]). Суть контент-аналізу – це оцінка частот. Досліджувані текст або візуальні матеріали зводяться до обмеженого набору певних елементів, які потім аналізуються на базі фіксації частоти повторюваності символів та їхньої кореляції один з одним. Контент-аналіз – методика автоматичної класифікації документів за змістом та (або) виявлення частоти появи у тексті певних характеристик (елементів, або кодифікованих ознак), що цікавлять дослідника. Ця методика дозволяє зробити деякі висновки відносно намірів автора тексту або можливих реакцій адресата. Контент-аналіз проводиться з метою підвищення об'єктивності висновків аналізу тексту/зображень, але кількісний аналіз має бути доповнений герменевтичним, який дозволяє нам виявити те, що не може бути обчислено.

У нашому дослідженні проаналізовано два підручники з історії України, рекомендовані Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України:

Рєєнт О., Малій О. Історія України: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. Рівень стандарту, академічний рівень / О. Рєєнт, О. Малій. – К.: Генеза, 2010. – 240 с.: іл., карти.

Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: Підручн. для 11 кл. загальноосвітн. навч. закл. – К.: Грамота, 2011. – 320 с., іл.

Звернемося спочатку до загальної характеристики візуальних матеріалів, кількість яких дозволяє прослідкувати певні тенденції: у підручнику для 10 класу представлено 193 ілюстрації, у підручнику для 11 класу – 175.

Абсолютну більшість зображень підручника 10 класу за якістю можна вважати задовільними, а от в підручнику для 11 класу 35 % зображень ми віднесли до незадовільних за якістю і тільки 14 % до високоякісних (решта – з оцінкою «задовільно»). Основними критеріями для визначення якості були розмір та чіткість запропонованих зображень.

У підручнику для 10 класу типовий розмір зображень становить 10×5 см, хоча зустрічаються й маленькі (6×4). У підручнику для 11 класу переважають дрібні ілюстрації: 4,5×5,5 см, до того ж чіткість та контрастність більшості зображень є вкрай низькими. При цьому, якщо невеликий розмір зображень є цілком виправданим у випадках

з портретами, оскільки навіть у такому форматі дозволяє створити уявлення про зовнішній вигляд тієї чи іншої особи, то у випадку із жанровими зображеннями («Австрійські військовополонені», «Поїзд з російськими військовополоненими в Карпатських горах. 1915 р.» [10 кл., с. 93]; «Бій на правому фланзі оборони м. Севастополя [11 кл., с. 27], «Наступ радянських військ на Харків [11 кл., с. 53] та ін.) ускладнює або навіть унеможливорює роботу учнів з наочною. Як наслідок – підручник у відношенні наочності та дизайну значно поступається медіа-джерелам (Інтернет, телебачення), оскільки сучасний школяр звик до якісної мультимедійної інформації.

Крім того, досить цікавою виглядає співвідношення монохромних та кольорових зображень: у підручнику для 10 класу воно становить 25/75%, у підручнику для 11 класу – 52/48%. Низька частка кольорових зображень в підручнику для 11 класу дивує, оскільки в другій половині ХХ ст. кольорове фото не було рідкісним, а з 1970-х років в СРСР стає масовим явищем.

Розташовані ілюстрації здебільшого рівномірно, але в обох підручниках зустрічається кількасторінкові фрагменти тексту без ілюстрацій, тоді як на окремих сторінках розміщено по два-три зображення. Найбільш насиченими за кількістю ілюстрації є параграфи, присвячені розвитку української культури, насамперед мистецтва.

Абсолютна більшість зображень, наведених у підручниках, виконують ілюстративну функцію: у підручнику для 11 класу – це майже 100 % зображень (хіба що карти можна вважати аналітичним матеріалом); щодо підручника для 10 класу, то тут 58% ілюстрацій можна віднести до аналітичних.

Переважає більшість зображень в обох підручниках – це документальні джерела, зокрема фотографії (табл. 1). В обох підручниках пропонується велика кількість картин та «поштівок», однак потенціал таких форм, як плакат та карикатура в обох підручниках використаний недостатньо. Плакат акумулює у собі ідеологічні стереотипи доби, а карикатура – вади власної системи та її ворогів через образ Іншого. Аналіз відповідних джерел виховує в учнів критичне мислення, сприяє руйнуванню загальноприйнятих у суспільстві стереотипів. У підручнику для 10 класу пропонуються також інші документальні зображення: обкладинки книг, репродукції картин, листівки, зображення пам'ятних монет, медалей, пам'ятників, а також документів. При цьому використання останніх невиправдано, оскільки розмір зображення не дає можливості ознайомитися з текстом запропонованих документів – «Маніфесту 17 жовтня» [10 кл., с. 25], IV Універсалу

Української Центральної Ради [10 кл., с. 139], газети «Нова рада» [10 кл., с. 210], «Актом проголошення незалежності України» [11 кл., с. 235] і т.п.

Табл. 1. Джерело ілюстрації

Показник	10 клас		11 клас	
	абс.	%%	абс.	%%
Тогочасна фотографія	1011	52,3	135	77,1
Картина	18	9,3	12	6,9
«Поштівка», поштова марка	17	8,8		
Схема	14	7,3		
Символіка	9	4,7		
Картографічні матеріали	7	3,6	5	2,9
Плакат, карикатура	5	2,6	3	1,7
Обкладинка	4	2,1		
Сучасна фотографія	3	1,6	10	5,7
Газета	3	1,6		
Зображення документу	3	1,6	3	1,7
Бони, монети	2	1,0	1	0,6
Листівка	1	0,5		
Пам'ятник, скульптура	4	2,1	1	0,6
Пам'ятна медаль, нагороди	1	0,5	1	0,6
Кадр з кінохроніки			4	2,3

Візуальний образ української історії ХХ століття – це здебільшого образ політики (табл. 2). Абсолютна більшість ілюстрацій підручника 10 класу присвячена політичним подіям та політичним діячам, досить помітним цей сегмент є і в підручнику для 11 класу, хоча в останньому випадку за кількісними показниками домінують зображення з історії культури (або політики в галузі культури). При цьому варто зазначити, що історія культури в обох підручниках здебільшого персоніфікується, особливо в напрямку історії науки, де ілюстрації зводяться до подання портретів науковців, що не сприяє розвитку образного мислення. Водночас

жодного зображення з історії моди, дизайну і т.п. не наводиться. Майже не представлена неофіційна культура та різні субкультури, які були помітним явищем в історії УРСР, особливо з 1960-х років.

Табл. 2. Галузь історії, якій присвячено ілюстрацію

	10 клас		11 клас	
	абс.	%%	абс.	%%
Політична історія	72	37	43	25
Культурна історія	61	32	61	35
Воєнна історія	28	15	34	19
Економічна історія	19	10	27	15
Історія повсякденності	8	4	4	2
Інше	5	3	6	3
Разом	193	100	175	100

Позитивним є те, що кількість зображень мирного життя більша, ніж війни, хоча щодо підручника для 10 класу можна говорити про яскраво виражену мілітарність зображень. Це пояснюється специфікою запропонованого для вивчення періоду і наголосом на таких подіях, як Перша світова війна та Українська революція. Утім, поряд з батальними сценами можна побачити зображення, що ілюструють воєнну повсякденність.

Взагалі особливістю підручника для 10 класу в підборі ілюстративного ряду є активне використання зображень повсякденного життя. Людина в її повсякденному оточенні надає історії нового, антропоцентричного звучання. Утім, при формуванні відеоряду підручників спостерігаються і певні диспропорції, особливо помітні в підручнику для 11 класу. Понад 34 % зображень – це портрети історичних осіб (не рахуючи колективних), великою є частка зображень історичних будівель та промислових об'єктів, тоді як зображення картин повсякденного життя зустрічаються нечасто.

У підручнику для 10 класу у темі «Україна на початку ХХ століття» переважають зображення вулиць, будівель, промислових об'єктів: 20 зображень із 68, включаючи карти та схеми. Фото будівель ілюструють економічне життя, розвиток культури (поряд з пам'ятками архітектури подаються будівлі освітніх закладів, зображення яких супроводжують текст про розвиток освіти в Україні на початку ХХ ст.), розвиток міст, повсякденне життя. Зазначимо, що

відповідні зображення візуалізують переважно міський спосіб життя. Сільське населення, яке на початку ХХ ст. кількісно переважало, представлено фотографіями «Хутір Глоди Полтавської губернії. Початок ХХ ст. Поштівка», «Селянська родина. Київщина. Початок ХХ ст.» [10 кл., с. 11], «Українські емігранти за роботою в полі. Канада, 1904 р.» [10 кл., с. 44]. У наступних темах зображення селян також є поодинокими, до того ж вони ілюструють інші процеси – культурні та військові: картина Ф. Красицького «Гість із Запоріжжя» [10 кл., с. 63], фото «Російські солдати в Галичині. 1914 р.» [10 кл., с. 82] та «Залишки одного з російських сіл, спаленого за наказом командування під час відступу російських військ. 1915 р.» [10 кл., с. 44]; триптих художника В. Кричевського «Життя» [10 кл., с. 213], картина В. Кричевського «Ярмарок у Сорочинцях» [10 кл., с. 207] тощо.

У темі «Українська революція (березень 1917 – початок 1918 р.)» переважають зображення демонстрацій, мітингів та інших масових заходів (8 із 25), причому більшість з них є малоінформативними через низьку якість або невдалий ракурс: так, учасники демонстрації полуботківців [10 кл., с. 107], мітингу на Софійській площі в березні 1917 р. [10 кл., с. 110], Всеукраїнського національного конгресу [10 кл., с. 112] сфотографовані зі спину.

Практично не висвітлюється релігійне життя у країні: окрім портретів А. Шептицького [10 кл., с. 67] та В. Липківського [10 кл., с. 225], воно ілюструється зображенням пам'ятника В. Липківському в м. Баунд-Брук (США) [10 кл., с. 226] та більшовицьким пропагандистським плакатом антирелігійного змісту [10 кл., с. 225]. А от в підручнику для 11 класу релігійне життя, навпаки, представлено майже виключно церковними будівлями та портретами церковних діячів.

Також нерівномірно висвітлені деякі сюжети: параграф «Воєнні дії на території України в 1914–1917 рр.» містить три фотографії російських солдат («Солдати російської армії у поході. 1914 р.», «Російські війська біля Львівського вокзалу. 1915 р.», «Російські солдати в Галичині. 1914 р.») та по одній фотографії австро-угорських вояк та українських січових стрільців [10 кл., с. 81–85]. Наступний параграф «Посилення економічної та політичної кризи в Російській та Австро-Угорській імперіях. Життя на фронті та в тилу» також нерівномірно представляє воюючі сторони, зокрема поряд із одним фото австрійських військовополонених розміщено два фото з російськими полоненими [10 кл., с. 93–94].

У підручнику для 11 класу радянський Рух опору представлений портретами С. Ковпака та Т. Строкача, а також фотографією

партизанського загону на р. Случ [11 кл., с. 44], а націоналістичний Рух опору – тільки одним зображенням – фотографією А. Шептицького. При цьому в обох підручниках немає жодного портрету керівників ОУН та УПА.

У підручнику для 11 класу підрозділи «Наш край» представлені майже виключно картинами українських художників. Причому у підписах є лише прізвище художника, назва картини та рік.

Принцип відбору ілюстрацій у ряді випадків також викликає запитання. Не завжди рівномірно представлені різні регіони України: так, характеризуючи архітектуру початку ХХ ст., автори підручнику для 10 класу подають зразки будівель м. Києва (будинок з химерами, костел Св. Миколая, Бесарабський критий ринок, педагогічний музей). Виключенням є будинок Полтавського земства, що репрезентує український модерн [10 кл., с. 59–60].

У підручнику для 11 класу аналогічна ситуація. Наприклад, у підрозділі «Релігійні конфесії у сучасній Україні» [11 кл., с. 296–297] представлено чотири зображення релігійних споруд – костюлу, синагоги та православних монастиря і собору (варто було б, мабуть, ще помістити уніатську споруду). Але всі вони розташовані в Києві. Чому б, наприклад, замість київської не помістити харківську синагогу, найбільшу в Україні?

Поширеним недоліком є невідповідність підібраних ілюстрацій контексту. Наприклад, ілюструючи творчість відомого українського живописця О. Мурашка, учням пропонується ознайомитися з картиною «Парижанки біля кафе» [10 кл., с. 62]. Крім того, що назва картини подана не зовсім точно (правильна назва – «Парижанки. Біля кафе»), не зовсім зрозумілим є сам вибір картини, адже в тексті робиться акцент на картині «Карусель», яка «справила велике враження на художню громадськість» і здобула золоту медаль на Х Міжнародній виставці в Мюнхені у 1909 році [10 кл., с. 61]. Ілюстрація «Львівський університет» [10 кл., с. 47] розташована поряд із текстом, що ілюструє національно-визвольний рух у західноукраїнських землях, тоді як ілюстрації будівель Харківського Київського та Новоросійського університетів, а також Київського політехнічного інституту [10 кл., с. 51–52] супроводжують розповідь про стан освіти в Україні на початку ХХ ст.

У підручнику 11 класу також чимало недоречностей у підборі малюнків. Наприклад, на стор. 166 зображено Третій Всесоюзний з'їзд колгоспників 1969 року при тому, що контекст є суто

економічним. Мабуть, подане зображення мало б сенс при розповіді про політичну систему УРСР; але в контексті сюжету про зростання технічного оснащення та хімізації сільського господарства, доречніше було б помістити зображення нових зразків техніки або агітаційний плакат про хімізацію сільського господарства.

Жодне зображення обох підручників не містить спеціальних запитань; більше того, є чимало зображень, інформаційна цінність яких дорівнює нулю. Наприклад, у підручнику 11 класу на с. 12 є зображення з підписом «Після приєднання Північної Буковини до УРСР», на якій можна розібрати натовп людей, які тягнуть руки вгору. Але зрозуміти: чи то вони голосують, чи радіють, чи навпаки, обурюються абсолютно неможливо. Або на с. 111 того ж підручника поміщено фотографію 13 чоловіків з підписом «Спецпоселенці із Західної України. С. Котиковці Іркутської області. 1956 р.». Яке інформаційне чи емоційне навантаження має нести ця фотографія, не зрозуміло.

Досить серйозні зауваження викликають підписи до ілюстрацій. Автори не змогли обрати єдиного принципу: окрім назви події, що зображена, в окремих випадках вказується дата, вид джерела (поштівка, плакат) та його походження (фото з книги). Однак цієї схеми вони дотримуються не завжди: у більшості випадків походження візуального джерела незрозуміле, лише в одному випадку зазначено автора фотографії («Аероплан «Руський витязь». 1915 р. Фото Карла Булли») [10 кл., с. 54], а стосовно ілюстрацій до подій радянсько-польської війни зазначається, що вони взяті із книги Н. Дейвіса «Білий орел – червона зірка: польсько-радянська війна 1919–1929 рр.» [10 кл., с. 196–197, 199].

Часто один і той же тип зображення має різний за структурою підпис: так, в одному випадку опис зображення будівлі включає призначення будівлі, дату будівництва та походження джерела («Прибуткові будинки Києва. Початок ХХ ст. Поштівки») [10 кл., с. 93–94], а в іншому поряд із типом будівлі вказується архітектор («Будівля страхового товариства «Дністер» у Львові. Архітектор І. Левицький») [10 кл., с. 46]. У жодному випадку не повідомляється, чи збереглася будівля до нашого часу. Більшість відповідних зображень мають документальний характер, хоча подано і кілька сучасних фотографій. На жаль, у підписі це жодним чином не відображено: так, щодо будівлі страхового товариства «Дністер» хронологія взагалі не визначена, тоді як сучасне фото садиби Харитоненків на Сумщині супроводжує лише дата будівництва – 1890 р. [10 кл., с. 14].

У підписах до картин художників початку ХХ ст. лише в одному випадку вказується на особливості техніки («Задунайський запорожець. Акварель. Художник С. Васильківський. 1900 р.») [10 кл., с. 62]. Не зрозуміло, що автори хотіли сказати назвою «Г. Нарбут. Поштові марки. Ювілейні поштові марки, 2008 р.» [10 кл., с. 214].

На форзацах та шмуцтитулах підручника для 10 класу повторюються зображення, які найбільш яскраво репрезентують окрему тему або період в цілому, але кілька ілюстрацій з'являються тут вперше (тема «Наш край у 1900–1921 рр.»), і оскільки тут вони не підписані, виникають труднощі з їх ідентифікацією.

У підручнику для 11 класу [11 кл., с. 22] є зображення із підписом «А. Гітлер і Ф. фон Паулюс обговорюють план воєнних дій». При цьому на фотографії три людини (не позначено хто є хто) і всі вони нічого не обговорюють а, очевидно, просто дивляться на карту». На стор. 156 зображено якусь політичну нараду (до двох десятків чоловік), а підпис – «Прийняття Конституції УРСР. 1978 р.». На тій же сторінці у тексті написано, що Конституцію прийняла Верховна Рада УРСР. Отже, співвідносячи текст з зображенням незрозуміло, чи то така Верховна Рада нечисленна, чи насправді Конституція приймалась іншою політичною інституцією. Отже, в даному випадку підпис є не адекватним малюнку.

Інший приклад: на с. 254 та 256 підручника для 11 класу представлені нафтогазові підприємства, але фотографії мають підписи «Газотранспортне господарство України» [11 кл., с. 254] та «Нафтогазове господарство України» [11 кл., с. 256]. Хіба два підприємства представляють собою все нафтогазове господарство України? Зрозуміло, що вони є тільки елементами нафтогазотранспортної системи.

Так же як звичайний текст візуальний дискурс може створювати позитивний або негативний образ минулого через експресію зображень. Співвідношення ілюстрацій, що можуть викликати позитивні або негативні емоції, наведено у табл. 3. У цілому можна констатувати домінування нейтрально-позитивної тональності, що є головною перевагою запропонованого ілюстративного ряду.

Табл. 3. Експресивність зображень

	10 клас		11 клас	
	абс.	%%	абс.	%%
Нейтральне	129	67	116	67
Позитивне	42	22	36	21
Негативне	22	11	20	12
Разом	193	100	172	100

Як зазначено вище, серед зображень абсолютно домінують портрети історичних діячів. Аналіз соціального походження осіб, портрети яких наведені у підручниках, виразно демонструють певні пріоритети авторів: більшість портретів належать представникам інтелігенції. У підручнику 10 класу це 79% портретів, 11 класу – 70%. Пояснити такий вибір не важко: невеликий у процентному відношенні прошарок інтелігенції у XIX–XX ст. відігравав у суспільстві помітну роль. Однак досить парадоксальним виглядає той факт, що у країні, де більшість населення була пов'язана з фізичною працею, підручники фактично оминають відповідні візуальні образи: в обох підручниках всього кілька портретів селян і жодного – робітників.

Якщо поглянути на професійну діяльність історичних осіб, чий зображення наведені у підручниках (табл. 4), то ми бачимо беззаперечне домінування політичної еліти суспільства – державних та громадсько-політичних діячів. Досить добре представлені діячі культури – більше третини портретів. Однак, вочевидь недостатньою виглядає портретна галерея підприємців та спортсменів. У підручнику для 11 класу є портрети фігуристки Оксани Баюл, футболіста Андрія Шевченка, боксерів Володимира та Віталія Кличків. Це можна віднести до позитивних рис підручника, адже на сьогодні українські спортсмени є одними з найбільш впізнаваних символів України. У той же час радянський спорт візуально абсолютно не представлений.

Табл. 4. Професійна діяльність

	абс.	%%	абс.	%%
Політичний діяч	45	46	21	34
Митець	17	18	8	13
Військовий	10	10	7	11
Письменник, поет	9	9	4	6
Вчений, педагог	5	5	10	16
Релігійний діяч	3	3	7	11
Спортсмен		0	3	5
Інше	8	8	2	3
Разом	97	100	62	100

Однозначно слід вітати намагання авторів збільшити питому вагу жіночих образів (табл. 5), хоча вона все одно залишається невеликою.

Табл. 5. Стать особи на портретах

	10 клас		11 клас	
	абс.	%%	абс.	%%
Чоловік	89	91	55	92
Жінка	9	9	5	8
Разом	98	100	60	100

Водночас досить парадоксальним є той факт, що в літературі, розрахованій на дитячу аудиторію, «присутність» дітей практично не відчувається. Візуальна історія в шкільному підручнику – це історія дорослих людей. У підручнику для 11 класу лише 2 з 98 портретів – дитячі, в підручнику 11 класу – жодного.

Етноцентричність підручників знайшла відображення і в ілюстративному ряді (табл. 6). Хоча на портретах можна побачити представників інших етносів, крім українського, це переважно не українські громадяни. Наприклад, в підручнику 11 класу це грузин Й. Сталін, англієць – У. Черчіль, німці – А. Гітлер та Ф. фон Паулюс та ін. Натомість слабо або зовсім не представлені такі національні меншини як євреї та татари.

Табл. 6. Етнічна приналежність особи на портретах

	10 клас		11 клас	
	абс.	%%	абс.	%%
Українець	73	81	28	61
Росіянин	8	9	5	11
Росіянин/українець		0	5	11
Поляк/українець	3	3		0
Німець	3	3	4	9
Єврей	2	2		0
Болгарин	1	1		0
Грузин	0	0	2	4
Англієць, американець		0	2	4
Разом	90	100	46	100

Таким чином, проаналізувавши ілюстративний ряд підручників, можна в цілому зробити висновок про наявність позитивної тенденції, яка проявляється в диверсифікації напрямків історичного минулого. Поряд з політичною історією, яка все ще переважає, у підручниках з'являються зображення повсякденного побуту; ці зображення подаються у вигляді різних документальних джерел – фотографій, картин, плакатів тощо. Утім, запропоновані ілюстрації обходять увагою певні соціальні та професійні групи (робітників, підприємців), національні меншини. Все ще недостатньо представлені візуальні образи жінок та дітей.

Серйозною проблемою є низька якість зображень. На фоні форсованої мультимедізації сучасних інформаційних систем, підручник у відношенні наочності та дизайну значно поступається медіа-джерелам.

Подекуди наведений ілюстративний ряд має методичні вади: невідповідність ілюстрацій текстовому супроводженню, відсутність системи при відборі ілюстрацій, відсутність єдиних принципів підписів зображень а то й взагалі – невдалий підбір ілюстрацій. А головне – автори підручників зазвичай забувають про можливість використання візуальних джерел у процесі творчої роботи учнів. Потенціал наочних матеріалів використовується слабо, у більшості випадків вони даються поза контекстом рішення навчальних завдань.

Список використаних джерел:

1. Багдасарян В. Э. Школьный учебник истории и государственная политика / В. Э. Багдасарян, Э. Н. Абдулаев, В. М. Клычников и др. – М., 2009. – 374 с.
2. Гора П. Методические приемы и средства наглядного обучения в средней школе / П. Гора. – М., 1971. – 221 с.
3. Іващенко В. Ю. Викладання історії у школі: на шляху до толерантності. Контент-аналіз підручників з історії України / В. Ю. Іващенко, В. О. Куліков // Методичний вісник історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2012. – № 10. – С. 73–85.
4. Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств / Ред. А. А. Данилов, А. В. Филиппов. – М., 2009. – 389 с.
5. Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні: Матеріали III Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (Київ, 18 жовтня 2008 року) / Зведення та упор. пропозицій Н. Яковенко. – К., 2009. – 28 с.
6. Удод О. Сучасні українські підручники з історії в оцінці польських та німецьких істориків // Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки / Уп. О. А. Удод. – Х., 2010. – С. 135–140.
7. Чупрій Л. Шкільні підручники з історії України як чинник формування історичної пам'яті молоді. Аналітична записка / Л. Чупрій. – 2010 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/241/>.
8. Яковенко Н. Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упор. та редакція Наталі Яковенко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – 128 с.
9. Янік М. Фотографія у викладанні та вивченні історії / М. Янік, Б. Урбанович // Історична освіта і сучасність. Як викладати історію школярам і студентам. – К., 2007. – С. 339–353.
10. Nicholls J. Methods in School Textbook Research / J. Nicholls [e-Document]: Access mode: <http://www.heimet.org/IJHLTR/journal6/nichollsrev.pdf>.
11. Pingel F. UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision. – 2nd revised and updated edition / F. Pingel. – Paris/Braunschweig, 2010. – 83 p.

Иващенко В. Ю., Куликов В. А. Изображения в учебниках по истории Украины для старших классов: опыт контент-анализа.

Статья представляет собой результаты контент-анализа визуального ряда двух школьных учебников по истории Украины XX в. Анализ учебников показал, что школьная история всё еще является преимущественно политической, но заметна тенденция к диверсификации направлений исторического прошлого. Отмечаются технические и методические недостатки в подборе и подписях к изображениям: отсутствие единых принципов подписей, несоответствие изображений контексту, почти исключительно иллюстративная, а не аналитическая функция и др.

Ключевые слова: *школьный учебник, визуальная история, контент-анализ.*

Ivashenko V. Y. , Kulikov V. O. Content-analysis of images in textbooks on the history of Ukraine for senior classes.

The article presents the results of visual series content-analysis of two textbooks on the history of Ukraine (the XX-th century). Analysis of textbooks has shown that school history is still largely political, although trend toward diversification of the past is noticeable. Technical and methodological imperfections in the selection and captions to the pictures are marked: the lack of uniform principles of signature, disparity between images and context etc.

Keywords: *school textbook, visual history, content analysis.*

НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ ТА ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД: ВІДНОСИНИ МІЖ ДВОМА ФЕНОМЕНАМИ (НА ПРИКЛАДІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ)

Визначено поняття «національної пам'яті» та «історичного досвіду» і розглянуто відносини між цими двома феноменами на прикладі сприйняття Першої світової війни в українській історичній культурі. Зроблено висновок про наявність обмеженого досвіду Великої війни в історичній культурі попри відсутність цієї війни в національній пам'яті.

Ключові слова: національна пам'ять, історичний досвід, історична культура, Перша світова війна.

В українській історичній пам'яті майже не залишилося місця для згадування Першої світової війни, хоча Велика війна позбавила життя сотень тисяч європейців і призвела до падіння Російської та Австро-Угорської імперій, до складу яких входили українські землі. Перша світова війна в національній пам'яті поступилася місцем іншим визначним подіям – Другій російській революції (1917–1918 рр.) та Українській революції (1917–1921 рр.), які були наслідком Великої війни.

Відносини між національною пам'яттю та історичним досвідом, на прикладі Першої світової війни, є темою нашого дослідження, в результаті чого потрібно визначити поняття «національна пам'ять» та «історичний досвід», а також встановити відносини між двома цими феноменами.

Національна пам'ять є різновидом колективної пам'яті, поняття якої сформулював французький соціолог М. Гальбваск. «Колективна пам'ять», за М. Гальбваском, є уявленням певної групи про історичні події та процеси, відтворення й переживання яких забезпечує єдність групи. Особливостями історичної пам'яті, які відрізняють її від історичного метанаративу (мовою автора – «історії») є тяглість і множинність пам'яті(ей) [1].

Континуїтет історичної пам'яті, що протистойть подієвості історичного наративу, втілюється в неперервності уявлень колективу про те, «що живе або спроможне жити у свідомості тої гру-

пи, яка її (історичну пам'ять. – *М. Г.*) підтримує» [1]. Множинність пам'яті(ей) обумовлено множинністю груп, які пам'ятають «власну» історію, «щоб розгледіти її саму по собі та сказати все, що ми (члени групи. – *М. Г.*) про неї знаємо» [1]. Відтак національна пам'ять є уявленням національної спільноти про актуальні події та процеси з колективного минулого спільноти.

Чільне місце в національній пам'яті посідають яскраві події, які заперечують анонімність повсякденного життя: «...Біографія нації... вихоплює... показові суїциди, зворушливі самопожертви, злочинські вбивства, страсти, війни та масові бійні, – писав про національну пам'ять британський соціолог Б. Андерсон. – Але... ці насильницькі смерті мають згадуватися/забуватися як “наші власні”» [2, с. 223]. Для того, щоб війна, – наприклад, Перша світова війна, – посіла місце в українській національній пам'яті, вона має сприйматися як «наша» українська національна війна за «наші» українські національні інтереси.

У модерних суспільствах національну пам'ять плекають, подібно до релігійних культів у традиційних суспільствах. Говорячи про комеморацію світових воєн, німецький історик Р. Козеллек назвав її «політичним культом мертвих», відображеним у солдатських цвинтарях і воєнних монументах [3, с. 303]. Цей культ зберігають «місця пам'яті», як назвав французький історик П. Нора зовнішні форми ритуалів спогадування, що постійно відтворюють історичні уявлення: цвинтарі, меморіали, музеї, річниці та роковини тощо [4, с. 26–27].

Поняття «досвід» поширилося в сучасній гуманітаристиці, завдяки впливу феноменології Е. Гуссерля, який убачав у повсякденному індивідуальному досвіді підставу раціонального пізнання [5, с. 245–247]. Досвід виробляється поступово, коли суб'єкт пізнання «привласнює» світ у процесі переходу кожного феномену від стану «чужого» до стану «знайомого» [5, с. 256–257].

З німецької філософії поняття «досвід» зусиллями Р. Козеллека увійшло й до сучасної німецької історіографії. Досвід є невід'ємним здобутком людини, а тому він не може стиратися, подібно до пам'яті. Як підкреслює Р. Козеллек, досвід лише збагачується життям, стаючи глибшим – набуваючи нових і нових шарів. Відтак досвід має просторовий, а не хронологічний вимір [6, с. 356].

Німецький історик увів поняття «простір досвіду» для позначення актуального знання людини або суспільства на сьогодні. Отже, історичний досвід – це простір знання, створеного переживанням історичних подій, тобто подій суспільного значення. Метаісторичний характер поняття «простір досвіду» полягає в

тому, що воно впорядковує сприйняття часу, дозволяючи досягнути історичний процес.

Два феномени – «національна пам'ять» та «історичний досвід» – належать до історичної культури, поняття якої впровадив німецький філософ Й. Рюзен для позначення актуалізації історичного знання в сучасному суспільстві [7, с. 111–113]. Дослідник визначив нове поняття так: «Історична культура – це вироблювана історичною свідомістю історична пам'ять, яке наповнює часове орієнтування життєвої практики визначенням напрямів діяльності і розумінням себе суб'єктами» [7, с. 123].

Власне кажучи, Й. Рюзен не включив до поняття «історична культура» менше за обсягом поняття «історичний досвід». Однак, якщо йдеться про «життєву практику», то передумовою практичної діяльності та водночас результатом наступної практичної діяльності є досвід. Уведення поняття «досвід» дозволяє визначити межі феномену пам'яті: пам'ять не може виходити поза межі досвіду, тобто бути цілком фіктивною. Нижчі пласти досвіду є підвалинами пам'яті, які дозволяють прирощувати знання шляхом подальшого освоєння світу та осмислення минулого досвіду.

Відмінність національної пам'яті від історичного досвіду полягає в тому, що будь-яка колективна пам'ять має масовий, а не індивідуальний характер. Особистість «привласнює» масові уявлення в довічному процесі соціалізації [8, с. 252–253]. Натомість історичний досвід може бути як масовим, так й індивідуальним. Певний мінімум особистого досвіду є необхідним підґрунтям для набуття нових – колективних – пластів досвіду. Однак для з'ясування відносин між національною пам'яттю та історичним досвідом ми пропонуємо розглянути тему Першої світової війни в українській історичній культурі.

Первинною основою для формування української історичної культури стала радянська історична культура. Історичний досвід Першої світової війни не був актуалізованим у радянській комеморативній політиці. Парадигмальна праця кінця 1930 – середини 1950-х років, «Короткий курс історії ВКП (б)», не висвітлив подій Першої світової війни, зате зробив виразну оцінку позиції більшовицької фракції РСДРП, яка виступила за «перетворення імперіалістичної війни на громадянську», тобто за відмову пролетаріату від підтримки урядів своїх країн і переростання війни між урядами в пролетарську революцію проти всіх урядів:

«Більшовицька партія виявилася єдиною пролетарською партією, яка залишалася відданою справі соціалізму й інтернаціоналізму та організувала громадянську війну проти свого

імперіалістичного уряду, – стверджувалося в «Короткому курсі». – Решта партій Другого Інтернаціоналу, будучи пов'язані з буржуазією через своє керівництво, опинилася в полоні імперіалізму, перейшла на бік імперіалістів» [9, с. 173].

Отже, радянське розуміння Першої світової війни складалося з двох компонентів:

1. положення про імперіалістичний характер війни, орієнтованої на справді на переділ світу, а не на захист національних інтересів;

2. історію діяльності партії більшовиків – як єдиної пролетарської партії. Воєнний досвід пересічних людей було виведено поза межі радянської історичної культури. Наступні періоди радянської історії – від «відлиги» до «перебудови» – не змінили ставлення до Великої війни. Особистий досвід Першої світової війни не став підґрунтям історичної пам'яті про війну.

Наявність сюжетів про Першу світову війну в підручниках з історії та популярних російських романах («Тихий Дон» М. Шолохова і «Ходіння по муках» О. Толстого) не можна вважати справжнім спогадуванням, адже війну на сторінках цих творів показано лише прологом до подальших революційних подій – «Жовтневої революції» та «Громадянської війни», образи яких були підставовими в радянській історичній пам'яті. Однак певний мінімум історичного досвіду про Велику війну на колективному рівні все ж таки вироблявся, завдяки масовому вивченню історії та художньої літератури.

Ігнорування досвіду Першої світової війни продовжилося і в українській комеморативній політиці. Справа в тому, що українську історію XIX – XX ст. переважно розглядають як історію національно-визвольного руху, що впливає й на історичне бачення Великої війни. Наприклад, у навчальному посібнику з історії України, – за редакцією академіка В. Смолія, директора Інституту історії України НАН України, – глава про Першу світову війну написана з точки зору політичної історії – опису дипломатичних і бойових дій, а найбільшу увагу було приділено українським політичним силам [10, с. 177–183]. Війну в даному тексті, як і в інших підручниках та посібниках, зображено насамперед як братовбивчу боротьбу українців на боці зорогуючих Росії та Австро-Угорщини. Саме тому ця війна залишається «не привласненою» – не осмисленою як «українська війна», а відтак – відсутньою в національній пам'яті.

В історичній навчальній літературі наслідком війни називають насамперед «націоналізацію» українців, тобто усвідомлення ними приналежності до української нації, а не до традиційних спільнот православних малоросів або греко-католицьких русинів: «...Війна вияви-

лась найбільшим вторгненням модерного світу у традиційне селянське життя. Вона сильно заактивізувала національне питання, – написано в навчальному посібнику Я. Грицака. – Одягнені у військові мундири селяни не цілком розуміли, ради чого їх покликано на фронт і кинуто у земляні окопи. Від них очікувалося, що вони повинні віддати своє життя за батьківщину. Але що було їхньою батьківщиною? Українці, що воювали по обидва боки фронту у складі ворогуючих армій, говорили тією ж самою мовою, співали однакові пісні і мали подібні традиції. Вияснення цього факту мало величезне значення для національного усвідомлення багатьох солдат» [11, с. 4].

Вияснюванню такого ставлення до Першої світової війни є вшанування пам'яті Українських січових стрільців – національного формування в складі австро-угорської армії: «Українське Січове Стрілецьтво відродило закладені українським козацтвом традиції збройної боротьби за національні інтереси, – пише І. Монолатій, – виробило власну ідеологію національного визволення, залучило до нього широку верству українського суспільства, збагатило українців новими духовними і політичними цінностями» [12, с. 4].

Українські січові стрільці удостоїлися в наш час монументів. Наприклад, кам'яного хреста на горі Лисоня поблизу міста Березжани Тернопільської області, зведеного на честь бою «січовиків» з російськими військами під час Брусилівського прориву в 1916 році [13]. Адже історія січових стрільців вписується в наратив української історії як історії національно-визвольної боротьби. До того ж командири «січовиків», Є. Коновалець і А. Мельник, у подальший час стали провідниками національних організацій – Української військової організації та Організації українських націоналістів.

На відміну від Радянського Союзу та сучасної України, Перша світова війна стала інтегральною частиною національної пам'яті в державах-переможцях – Великій Британії та Франції. День завершення війни, 11 листопада 1918 року став національним святом у цих країнах. Для прикладу звернемося до британського осмислення Великої війни. Военний досвід сприяв посиленню солідарності британського суспільства: «Насамперед, особливо в Британії, війна посприяла появі... усвідомлення потреби в більш рівному й більш милосердному суспільстві. Жінки отримали право голосу, робочий тиждень скоротився до більш прийнятної обсягу та люди відкинули справу виборювати собі права через острах безробіття. Це був голосний плач за країну героїв, якими всі ми пишаємося. І він визначив долю наступного покоління» [14, р. 212].

Перша світова війна стала важливою темою новітньої англійської літератури, яка показала значущість воєнного досвіду для повсякденного життя декількох поколінь мешканців «Туманного Альбіону»: «...Шляхи осягнення та іконографія Великої війни спричинилися до важливих політичних, мовних і художніх наслідків у повсякденному житті. Водночас війна спиралася на успадкований міф, що витворив на його місці новий міф, а цей новий міф став тканиною нашого власного життя» [15, р. IX]. Натомість нам невідомі яскраві сюжети про Першу світову війну в українському красному письменстві.

Відсутність образів Першої світової війни в українській національній пам'яті контрастує із повсякденним досвідом воєнного часу. Сама назва «Велика війна» підкреслює її вплив на життя сучасників. «Сказати просто, що вона (війна. – М. Г.) була «популярна», було б недостатньо», – резюмував історик і політик П. Милюков суспільні настрої перших місяців світової війни [16, с. 390]. Для вивчення особистого досвіду війни візьмемо за приклад одну луганську сім'ю, представники якої залишили щоденники та листування, створені в часи Першої світової війни.

Луганський історик-аматор Б. Локотош упорядкував і видав у 1996 році матеріали сімейного архіву, створеного на початку ХХ ст. [17; 18]. Основна частина архіву – щоденники дядька публікатора М. Локотоша (1890–1919 рр.). Він служив на Південно-Західному та Румунському фронтах і вів щоденники. Разом із щоденниками було опубліковано листування членів сім'ї та їхніх знайомих. Більша частина епістолярію – листи старшої сестри Ольги на фронт до старшого брата Михайла.

Сімейний архів зберегла одна з молодших сестер, тітка Б. Локотоша. Родичі не розповідали йому про М. Локотоша, героя «імперіалістичної війни», який до того ж служив у війську Української держави та в Добровольчій армії. Однак мовчання не тотожне повній відсутності знання. А втрата в 1990-і роки суспільного страху перед «неправильним» минулим дозволила Б. Локотошу самому ознайомитися із сімейним досвідом й ознайомити з ним своїх читачів.

Таким чином, відносини між двома феноменами історичної культури – національною пам'яттю та історичним досвідом – полягають у тому, що нижчі, первинні, прошарки досвіду є підґрунтям для розвитку колективної пам'яті, а комеморативні практики у свою чергу призводять до збагачення історичного досвіду – створення його нових – колективних пластів. Водночас «незручні» пласти історичного досвіду можуть залишатися неактуалізованими в національній пам'яті.

Приклад Першої світової війни показує, що обмежений досвід війни присутній в українській історичній культурі – у підручниках і навчальних посібниках з історії, художніх творах та іноді в сімейних спогадах. Однак Перша світова війна відсутня в національній пам'яті, позаяк у ній не вбачають українську війну. Винятком є лише історія Українських січових стрільців, що вписується в український метанаратив національно-визвольної боротьби.

Список використаних джерел:

1. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / Морис Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>.
2. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Бенедикт Андерсон; пер. с англ. В. Николаева. – М.: «Канон-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. – 288 с.
3. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Райнгарт Козеллек; пер. з нім. В. Шведа. – К.: Дух і літера, 2006. – 436 с.
4. Нора П. Франция-память / Пьер Нора // Франция-память / Пер. с фр. Д. Хапаевой. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1999. – С. 17–50.
5. Мінаков М. Історія поняття досвіду: монографія / Михайло Мінаков. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2007. – 380 с.
6. Козеллек Р. Минуте майбутнє. Про семантику історичного часу / Райнгарт Козеллек; пер. з нім. В. Шведа. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с.
7. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Йорн Рюзен; пер. з нім. В. Кам'янця. – Л.: Літопис, 2010. – 358 с.
8. Анкерсміт Ф. Постмодерністська «приватизація» минулого / Франклін Анкерсміт; пер. з англ. І. Ребрової, В. Склокіна // Україна модерна. – 2009. – Вип. 15. – С. 246–271.
9. История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс / Под ред. комиссии ЦК ВКП(б). – М.: СГИЗ; Госполитиздат, 1938. – 351 с.
10. Історія України / За ред. В. А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – 416 с.;
11. Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX століття / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
12. Монолатій І. Українські легіонери: Формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців, 1914–1918 рр. / Іван Монолатій. – К.: Темпора, 2008. – 88 с.
13. Якель Р. Неистребимая память Лысоны / Роман Якель // Зеркало недели. – 2006. – № 38 (7 октября). – [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://zn.ua/SOCIETY/neistrebitimaya_pamyat_lysoni-48002.html?print.

14. Prior R., Wilson T. The First World War / Robert Prior, Trevor Wilson. – London: Cassel, 1999. – 224 p.

15. Fussel P. The Great War and Modern Memory / Paul Fussel. – 2nd edition. – New York – London: Oxford University Press, 1989. – X + 363 p.;

16. Милоуков П.Н. Воспоминания / Павел Николаевич Милоуков. – М.: Политиздат, 1991. – 528 с.

17. Локотош Б. Н. Записки штабсь-капитана: Документальная повесть о почти забытой войне (1914–1918 гг.): в 2 кн. / Борис Николаевич Локотош. – Луганск: Обл. изд-во «Светлица», 1996. – Кн. 1. – 160 с.

18. Локотош Б. Н. Записки штабсь-капитана: Документальная повесть о почти забытой войне (1914–1918 гг.): в 2 кн. / Борис Николаевич Локотош. – Луганск: Обл. изд-во «Светлица», 1996. – Кн. 2. – 172 с.

Гаухман М. В. Национальная память и исторический опыт: отношения между двумя феноменами (на примере Первой мировой войны).

Сформулированы понятия «национальной памяти» и «исторического опыта», рассмотрены отношения между этими двумя феноменами – на примере восприятия Первой мировой войны в украинской исторической культуре. Сделан вывод о наличии ограниченного опыта Великой войны в исторической культуре, несмотря на отсутствие этой войны в национальной памяти.

Ключевые слова: национальная память, исторический опыт, историческая культура, Первая мировая война.

Gaukhman M. V. National memory and historical experience: the relations between two phenomena (on the example of the First World War).

The definitions «national memory» and «historical experience» were formulated. The relations between these two phenomena on the example of the First World War vision in Ukrainian historical culture are analyzed. The conclusion that limited experience of the Great War is present in historical culture, but this war is absent in the national memory is done.

Keywords: national memory, historical experience, historical culture, First World War.

ОКУПАЦІЯ В ДОНБАСІ: ОБРАЗИ МИНУЛОГО ПОЗА КОНТЕКСТОМ МЕТАНАРАТИВІВ

Статтю присвячено вивченню образів минулого, що їх включає та зберігає людська пам'ять про окупацію Донбасу. Репрезентовані нові підходи та робочі гіпотези, які дозволяють перепрочитати історію окупації з точки зору цінності досвіду, поведінки та мотивацій пересічної людини. Залучення образів минулого дає змогу деконструювати низку положень домінуючого метанаративу у вивченні історії війни та історії окупації.

Ключові слова: метанаратив, образ минулого, пам'ять, окупація, усні історії, жіноча історія.

Метанаратив (гранднратив) це, за визначенням Жана Ліотара [1], певна тотальна, глобальна культурна схема, яка впорядковує та пояснює знання, досвід, події, «малі історії», вміщуючи їх у велику «правильну» модель.

Щодо Другої світової війни, то метанаратив, яким вона розумілась, пояснювалась та описувалась, з'явився у радянській пропаганді, а потім і в історіографії відразу на початку подій і доповнювався та змінювався, вміщував важливі смисли, які цементували історію держави та партії [2] та набував ознак міфу чи, за термінологією Ніни Тумаркін, культу [3]. В Україні він залишився однією з площин формування ідентичності і на початку ХХІ ст. Героїчний народ-переможець (всі як один стали на захист Вітчизни), суцільна самовідданість та саможертва, страшний, жорстокий, але подоланий ціною неймовірних зусиль ворог, чітка бінарна опозиція «наші – фашисти», власне сама перемога, визвольна місія на теренах Європи – це події, які додавали легітимності владі. Для України проблема історії війни посилювалась наявністю «різних» героїв та різних векторів пам'яті. Для Східної і Центральної України дієвим був той гранднратив, який на початку ХХІ ст. продовжувався у парадах Перемоги і нових художніх та документальних стрічках про героїзм радянського народу. Для Західної України героями війни була не радянська

армія-переможниця, а ОУН-УПА, завданням яких було визволення України від всіх поневолювачів загалом.

Насправді картина і на Заході, і на Сході була строкатою, а люди, як завжди, – різними. Можна погодитись з Андрієм Портновим [4, с. 33–44], який вважає, що різка дихотомія Схід-Захід у відношенні до культурного ландшафту пам'яті є штучною і такою, що не описує всі тенденції формування образів минулого. Дослідник наголошує на певному «ситуативному плюралізмі» і наявності кількох регіональних центрів з особистими образами минулого, в тому числі і образами війни. Однак часто в цих образах є певні однакові прогалини.

Мета даної статті полягає не в тому, щоб заповнити всі прогалини, адже це неможливо навіть у межах великого монографічного дослідження. Мета полягає в тому, щоб визначити ці лакуни, проаналізувати причини їх тривалого існування і зафіксувати ті образи пам'яті у спогадах про окупацію, які лежать поза метанаративом війни, певною мірою суперечать йому чи навіть піддають сумніву його лінійність та ламають усталені схеми.

Географічно наші пошуки історичної пам'яті про окупацію обмежені регіоном, що називається Донбасом. «Ситуативний плюралізм» образів минулого тут ґрунтувався на дещо інших умовах підфашистського життя порівняно із рейхскомісаріатом Україна та Трансністрією. Суттєву різницю умов було зафіксовано і проаналізовано ще у ході бойових дій. Так, у січні 1943 року у аналітичній записці органів держбезпеки УРСР зазначалось: «В отличие от грабительской политики, проводимой фашистскими властями в тыловых местностях оккупированной территории, последнее, чтобы завоевать симпатии населения, проживающего в непосредственной близости к линии фронта, в так называемой «военной зоне», проводят более мягкий режим [...]»

а) натуральные и денежные налоги в прифронтовой полосе взимались в значительно меньших размерах, чем в глубоком тылу. Ряд налогов, взимаемых оккупантами в тылу, в прифронтовой полосе совершенно не налагались.

б) Изъятие у населения продуктов, скота и в отдельных случаях имущества оккупанты производили через старост и местную полицию, скрывая свое грабительское лицо за спиной своих пособников [...].

г) Для создания видимости борьбы с грабежами и “незаконными” изъятиями со стороны немецких, итальянских и венгерских солдат оккупанты проводят по фактам грабежей “расследование”, высту-

пая, таким образом, перед населением в роли защитников и благодетелей» [5, с. 18–19].

«Пом'якшений» режим, що встановився на території Донбасу, зрозуміло, не означав відсутність масових страт єврейського населення, розстрілів комуністів, підпільників, заручників, відсутність пограбувань та насилля. Однак завдання Вермахту на цій території полягали у формуванні стратегії лояльності місцевого населення, оскільки це населення знаходилось у безпосередній близькості до фронту і його поведінка могла стати додатковим чинником небезпеки для гітлерівців. Суто прагматичні завдання окупаційної влади позначились і на *modus operandi* загарбників, а з тим і на образах пам'яті людей. Слід також підкреслити, що пересічні мешканці Донбасу здебільшого стикались у повсякденному житті із військовими, у той час, коли мешканці рейхскомісаріату Україна стикались із фашистською бюрократією, кодекси честі цих двох спільно суттєво відрізнялися.

Джерельну базу статті склали матеріали усної історії, створення яких відбувалось упродовж десяти років у ході реалізації спеціального курсу для магістрів-істориків Донецького національного університету [6]. Формування джерел та їх аналіз ґрунтувались на методиках, що їх розроблено Фріцем Шутце [7, с. 5–11] та Габрієль Розенталь [8, с. 322–355]. Верифікація джерел здійснювалась через порівняння усних історій між собою та з іншими документами епохи, серед яких матеріали роботи Сталінської обласної комісії зі встановлення звірств, що їх вчинили німецько-фашистські загарбники по Сталінській області (Ф. Р. – 1838), які зберігаються у Державному архіві Донецької області, а також художні твори Галини Щербакової, Маргарити Хемлін, Фрідріха Горенштейна, Бориса Горбатова. Крім того, для вирішення поставлених завдань до аналізу були долучені щоденники, що їх писали пересічні люди [9], а також щоденники та листи італійських та німецьких військових. Не маючи на меті аналізувати тут способи пригадування і транслювання образів минулого, зауважимо, що всі документи створювались за різних обставин: одні, як-то архівні матеріали, частина листів та щоденників народжувалась за умов, коли пам'ять про війну була гарячою, а ситуація проговорювання – онтологічно небезпечною, інші, як-от усні історії, спогади і твори, написані через роки, формувались в більш спокійній обстановці, коли реконструкції образів минулого залежали від різних, однак досить безпечних, обставин і спогади вже не могли ані зруйнувати, ані покращити життя. Намагаючись

віднайти не так інформацію про події, що відбулися, як ставлення до них, їх оцінки і образи минулого, ми користувались правилом етнографів, згідно з яким «будь-який елемент повсякденної культури гідний дослідницької уваги, якщо він зустрічається неодноразово (не менш, як три рази)... у різних інформантів» [10, с. 46]. Важливо підкреслити, що спогади про війну – це переважно жіночі спогади, це історії жінок, які були дітьми, підлітками, юними дівчатами. Маємо також акцентувати, що центральними фігурами цих спогадів так само є жінки – матері, бабусі, сусідки, родички. До певної міри у наших документах історія окупації постає як жіноча історія, історія виживання, рятування дітей, вирішення повсякденних завдань тощо.

Відповідаючи на питання про прогалини у метанаративі Другої світової та Великої Вітчизняної війни, маємо припустити, що власне сама тема окупації, її історія, способи аналізу та сприйняття були (і певно мірою лишалися на початку XXI ст.) суцільною прогалиною. Власне конструювання офіційного концепту пам'яті щодо життя на окупованих територіях (і за радянських часів, і за часів незалежності) було вкрай проблематичним. Можна припустити, що такий концепт про окупацію – із символами, нормативними установками, режимом повторювання і засвоювання – так до кінця і не був сформований. Радянська система повністю так і не визначилась із тим, як правильно сприймати окупацію, а відтак залишились пустоти у розумінні і проговорюванні досвіду життя за окупації. Культурна пам'ять про події 1941–1943 років на окупованих територіях містила доволі схематичний опис: «на наші території прийшли погані фашисти, які знущались над населенням, а населення організовувало спротив». Канонічні постаті місцевого населення на окупованій території – це безмовні жертви, герої-партизани (підпільники) чи зрадники-колаборанти. Незважаючи на те, що схематичний канон не змінювався впродовж кількох десятиліть, у просторі художньої культури вже за пізньорадянських часів схему було піддано сумнівам: і поліцей поставав як зв'язковий з партизанами, і жінка «легкої поведінки» як розвідниця, і похмура жадібна «тітка» як героїня, що ховала радянських солдат. Художнє осмислення війни і окупації робило і так не досить прописаний канон дуже проблематичним, а його лакуни і пустоти – цілком очевидними пересічному громадянину. Історики, втім, не поспішали із конструюванням картин окупації. «Навіть демократизація суспільного життя незалежної України, доступність для істориків архівних матеріалів, – зауважила Тетяна Пастушенко, – не зробили відчутних зрушень у

висвітленні життя населення при німцях... Іноземні дослідники слушно зазначають, що «ми маємо історію німців у Радянському Союзі, але не історію Радянського Союзу в період німецької окупації» [11, с. 166].

Відсутність концепту пам'яті спричинила та й сама стала причиною термінологічної неточності опису образів минулого як для пересічних людей, так і для істориків.

Термінологічна неточність (а з тим і дискусійність) опису повсякденних практик життя на окупованих територіях має багато причин. Перша з них – це «гра номінацій», до якої вдалася радянська влада, повернувшись як переможниця на окуповані території. Вже у 1943 році Верховний Суд СРСР прийняв постанову [12, с. 43–45], в якій дії частини населення на окупованих територіях кваліфікувались як «предательство», «ізмена» та «пособничество» ворогу. Разом із прийняттям постанови розгорнулася хвиля репресій, яка була широко підтримана пропагандистською машиною, але, за усними свідченнями, не всюди і не завжди свідками та учасниками подій. Тема зради залишалася однією з провідних і у подальшій діяльності радянських засобів масової інформації, у процесі створення художніх творів, документальних та ігрових кінострічок.

Друга причина термінологічних провалів полягає в тому, що експорт понять в українську історичну науку (як-от колаборація) стикається із реекспортом статистичних матеріалів радянської доби у науку західну. За таких обставин, як справедливо зауважує Олександр Мельник, створюється «загальна нездатність розпізнати категорії «колаборації» (і також опору) та її укоріненість в ідеологічних схемах, що їх продукує модерна держава. Ще тривожнішою здається неспроможність взяти до уваги дисонанс між визначенням колаборації, яким користуються окремі дослідники, та визначеннями, які застосовували НКВС/НКДБ, Смерш та радянські трибунали» [13, с. 281–282].

Третя причина полягає у намаганні створювати такі історичні концепції, які б вписувались у політичні схеми на кшталт протистояння Схід-Захід. Схематизація завжди ґрунтується на спрощенні і потребує не так аналізу, як навішування ярликів.

Однак і з процесом аналізу не все так просто, оскільки історія життя на окупованих територіях потребує постановки нових методологічних питань, які у написанні і промовлянні викликають побоювання. Катастрофа Другої світової війни була такою масштабною, що історики, здавалося б, не могли оперувати окремими випадками, аналізом дрібних колізій пересічного життя. За

усталеною традицією ті чи інші події прийнято розглядати, виходячи з чорно-білого (коричнево-червоного) протистояння, у якому є «фашисти» та «наші» (часто це різні «наші»).

Між тим відсутність історичного (і державного) осмислення канонів пам'яті про окупацію призводила до того, що лакуни офіційного концепту можна було заповнювати власними спогадами. І навіть якщо спогади не співпадали із приписом, тим людям, які не мали наміру «вбудовуватися» у радянську систему, нічого не загрожувало. Позбуватися пам'яті, вдаватися до соціальної амнезії не було ніякого сенсу. Єдине правило, якого дотримувались очевидці, це розрізняти рівні комунікації: на рівні сімейного спілкування історії про окупацію транслиювалися так, як запам'ятовувалися свідками, а на рівні офіційного дискурсу очевидцям не було чого робити, люди з окупованих територій не вважалися героями війни, та й не були ними, їхні ж слухачі – діти та онуки – «не виносили» сімейні розмови у свої соціальні середовища.

Відсутність глобальної культурної схеми сприйняття окупації стала підґрунтям (це той випадок, коли пустота може стати підґрунтям) для збереження у пам'яті про ті часи багатьох образів минулого, які реконструювалися поза межами метанаративів.

Одним з тих образів, що руйнує усталене сприйняття війни як «наймасштабнішої катастрофи в житті радянської людини», є трансляція думки (явна чи неявна) про те, що війна була катастрофою, але у низці інших катастроф, що їх пережили люди, принаймні у першій половині ХХ ст. Люди знали рівні, чи можливо навіть більші потрясіння, пов'язані з Голодомором і репресіями 1930-х і голодом і репресіями 1940-х – початку 1950-х років. Вони знали їх не на рівні політики і широких узагальнень, а на рівні життя та смерті родичів, батьків, дітей, чоловіків. Потрясіння були особистісні, відчутні, у той чи інший спосіб пережиті. Війна була страшною, але жінки, що складала переважну кількість наших респонденток, вже пережили чи пізніше переживуть не менш страшні і важкі події. На допиті з приводу роботи у будинку розпусти, що відбувся наприкінці 1943 року, одна з «барисень», Віра Глазунова, 1912 року народження, розповідала свою біографію: *«В 1930 году я впервые вышла замуж, мой муж работал на электростанции дежурным по электростанции. В 1934 году я с этим мужем разошлась по причине плохого характера у него. От этого мужа я имела двух детей, которые умерли до 1933 года»* [14]. 1933 рік тут названий як рубіжний, як такий, про який слідчий мав знати. Слідчий мав знати, чому діти могли

померти у 1933 році. І він знав, оскільки не перепитав і не уточнив. Вжитті Віри Глазунової найстрашніше вже відбулося: смерть дітей і голод, про який вона точно знала.

А ось свідoctво жінки, яка в дитинстві пережила окупацію: «*А в войну у нас еще хоть еда была... А когда уже пришла Красная армия, забрали все на свете, ни на что не смотрели, даже на детей. Забрали все подчистую: «Красную армию надо кормить!»* (повторяє за кем-то фразу. – О. С.). *Это в 44 году. Прятали, кто где мог, зарывали в землю. Они ходили и смотрели, где свежевыкопано, отрывали и забирали. Разные были немцы, разные были наши»* [15].

Спогади про окупацію проблематизують питання, ціна якого є вкрай високою, а відповідь болісною і такою, що знаходиться у площині сорому як травми і не промовленого дискурсу провини «своїх». Індивідуальна пам'ять зберігала образи «поганих своїх», але це не впливало на колективні комеморації, в яких «погані свої» раз та назавжди визначені образом «поліцей-зрадника». У реконструкції минулого «погані свої» – це ширша спільнота, гріхи якої ситуаційні, часто визначені звичною лояльністю до будь-якої влади, іноді – людськими хибами: заздрістю, ненавистю, жадібністю, часом вони навіть виправдані націленістю на власне виживання та виживання власних дітей. Але наявність широкої спільноти «поганих своїх», що мародерствували, видавали євреїв, комуністів, своїх сусідів є проблемою, яка майже не проявлена у офіційному дискурсі (однак є більш-менш акцентованою у дискурсі художньому).

Реальна історія про загибель дружини та трирічної доньки архітектора Наума Гінзбурга запам'яталась так: «*Семья (дружина та трирічна донька. – О. С.) поселилась у женщины с маленьким ребенком. Малыш хозяйки очень сильно болел [...], и она обратилась к соседу, у которого жил немецкий врач-офицер. Но языковой барьер мешал общению. Нина Гинзбург обратилась к врачу на идиш, в результате чего врач понял ситуацию, оказал необходимую помощь, ребенок остался жив. Хозяйка заподозрила неладное. В «благодарность» за спасение ребенка она донесла полицаям о еврейской семье. Так Нина и Инночка оказались в гетто. В сорок втором году они были расстреляны»* [16, с. 73].

Не менш вразливою для усталеного метанаративу війни є образи пам'яті про окупацію, в яких реконструйовані постаті «не завжди поганих чужих». Вводячи у площину аналізу образи «не завжди поганого ворога», ми стикаємось із стійким і часто виправданим опором не тільки офіційного дискурсу, але й власної самоцензури. На одній шальці терезів – масова загибель людей, на іншій – окремі

випадки, окремі події, окремі люди, які, треба визнати, опинилися на окупованих територіях не туристами. Однак образ «не поганого ворога» був присутнім у значній кількості спогадів, часто він корелювався із образами представників «своєї влади», які в 1930-х роках не були взірцями людяності та честі. Розуміючи історичний контекст формування відношення до «не поганих ворогів», ми можемо констатувати, що наші респондентки та респонденти зберігали свої оцінки про «німців, фашистів, фріців», ґрунтуючись на усвідомленні завдань виживання, які були ключовими за часів окупації. Вони не вдавались до широких узагальнень і масштабних рефлексій. Образи «не завжди поганих ворогів» формувались на фундаменті прагматичних оцінок ситуацій повсякдення і певного здивування від неочікуваної від загарбника поведінки. Градус здивування був тим більше високим, чим більш страхітливими були очікування.

Слід припустити, що війна сприймалася свідками як певна «гра за правилами», де ворог – ворог і є. У цьому сприйнятті ворог мав бути поганим, жорстоким, а коли він виявляв інші якості – від байдужості до людяності, якщо він притримувався традиційних правил співжиття – ділився їжею, допомагав у скрутних ситуаціях, вибачався за те, що коїла його, окупанта, влада, – то він вже міг вважатися непоганим, не таким, «різним». Напевне, люди відчували (розуміли?), що війна зробила заручниками страхіть і трагедій всіх – і тих, і інших. І окупанти давали підстави вважати їх «заручниками»: *«Там был самый главный офицер. Он был пожилой. Ему, может, лет семьдесят было точно. Он с собакой ходил все время с работы. И шел мимо нас.... Как идет, мы ему: «Здравствуйте!», он: «Здравствуйте!», останавливается и с этой сумки вытаскивает сахар и дает нам или тюбики конфет. Если не хватает кому, говорит: «Поделите». И так каждый день... Остановится... говорит: «У меня четыре внука и внучки уже есть. Зачем эта война? Тоже маленькие». А сам чуть не плачет, видно, что человек»* [17].

Зрозуміло, що у прифронтовій зоні фашисти були зацікавлені у толерантності місцевого населення, їх успіхи на фронті та побуювання за своє життя змушували не просто вступати у стосунки із цивільним населенням, а налагоджувати їх, підтримувати. Однак, можна припустити і те, що гітлерівці могли порушувати і порушували свої правила і свої інструкції, бо певна частина з них мала сумніви, власні рефлексії війни, уявлення про честь і гідність. Все це важко підрахувати достеменно, але свідки окупації частіше оцінюють німців не з точки зору концепту великого протистояння

комунізму та фашизму, а з точки зору традиційної моралі, прагматичних ситуацій, в яких німці могли бути «людоджерами», а могли просто людьми з цілком зрозумілими і з точки зору моралі (в тому числі і моралі війни) правильними реакціями:

«Когда же немцы оступали, то они брали по мужчине из каждого двора на расстрел, повели их к кукурузному полю и там, оставив одного немца, ушли, чтобы тот закончил свое черное дело, но этот немец как раз оказался человеком, сказав, чтобы мужчины спрятались в кукурузе до полного ухода немцев, что они и сделали» [18].

Слід визнати, що німці-люди чи ті німці, які поводили себе як люди, отримували імена. Вони запам'ятовувались не як безособова сила, а як «чужі», що стали на певний час «своїми». Надавання імені ворожому світу ще з архаїчних часів означало подолання цього світу, його приборкання та привласнення. *«Ну, мы жили уже, куда денешься, а их поставили в зал три человека, нам ничего плохого не делали, ничего, не издавались, ничего нам плохого не делали. Звали Ганс, Гайнриш и Франц.... Нас не обижали они, и хлеб нам давали, им давали хлеб, консерву хорошую, спрессованную в банках, и сахар, и масло, и конфеты, и сахар, и чай, и масло сливочное. Нас не обижали, видно, им много давали, а они не доедали. Всегда нам давали. Я однажды заболела, температура высокая была, лежу в спальне, приходит этот... Гайнриш... Ганс... Не... (пригадує) Франц! Франц приходит и говорит: «А где маленькая?». Мама говорит: «Заболела, лежит в спальне». «Заболела? А че ж вы не скажете? Я врач», – говорит. Пришел ко мне, померял температуру, пульс, и говорит: «Сейчас...». Пошел, принес мне маленькую-маленькую коричневую таблетку, я ту таблетку выпила и через некоторое время поднялась. Он меня вылечил. ...Сколько у нас жили, никогда не ругались, никогда ничего на нас не говорили, только все говорили, что да, плохо, война, дети у нас дома, родители дома, а плохо война, мы тоже переживаем за них» [17], – пригадує жителька міста Сталіно, якій на момент окупації було 12 років.*

Поза межами метанаративу війни знаходяться і образи минулого, пов'язані із оцінками «неправильної» (у контексті офіційної схеми пам'яті) поведінки людей під час окупації. Проаналізовані матеріали дають змогу стверджувати, що люди точно розрізняли мотиви, якими керувалися ті, що працювали на ворога чи у «ворожих установах». Оцінюючи, наприклад, поліцаїв, очевидці диференціювали тих, хто дійсно зрадив спільноту і тих, хто обіймав посаду для того, щоб її рятувати. Причому, такі поліцаї

не обов'язково були пов'язані із підпіллям чи партизанами. Це був власний вибір людської відповідальності.

Дуже «іншими» виявлялись оцінки так званої «горизонтальної колаборації». Проаналізовані матеріали дають всі підстави стверджувати, що у жіночих практиках життя в окупації «заборонені стосунки» мали місце, однак вони не кваліфікувалися свідками як зрада чи співробітництво із ворогом. Більше того, для кожного окремого випадку спільнота знаходила окрему, індивідуальну оцінку. Незважаючи на всі страхи і жахи окупації, люди сприймали своє і чуже життя як таке, що триває. І невідомо, скільки воно може тривати ще: одну добу чи роки. Різною, залежною від обставин була і міра осуду «заборонених стосунків». Можна точно зазначити, що в регіоні не було масових покарань на кшталт тих, що їх було зроблено французами чи норвежцями щодо жінок, які «жили з окупантами». Оскільки масових страт, покарань та заслань жінок не було, слід визнати, що спільнота міцно зберігала свої секрети, мотивуючись не пропагандистськими штампами, а впевненістю у «праві на життя», притаманному селянському світові чи світові людей, у той чи інший спосіб відчужених від влади.

Спогади про окупацію містять й інші «позаконтекстові» щодо метанаративу образи минулого. Це стосується, наприклад, іншого образу простору, який у усталеній схемі уявляється як мапа переміщення фронтів, а пригадується як мапа локальних та міжрегіональних, причому постійних міграцій пересічних людей. Інший наголос отримують у спогадах про окупацію мотиви героїчних вчинків: часто вони здійснювалися не з «високих почуттів» та свідомих рефлексій свободи, а через побутову необхідність, реалізацію особистісних вподобань чи уявлень про «хороше» та «погане». Прагматичність, а не романтичність героїки спротиву, між тим, не принижує самого факту подвигу чи самопожертви.

У цілому ж аналіз пам'яті про окупацію дозволяє припустити, що метанаратив війни формувався для і від імені модерної спільноти, а фіксувався в пам'яті та промовлявся спільнотою архаїчною, орієнтованою на цінності традиційного суспільства. Маємо акцентувати, що для певної частини людей, переважно молодих, таких, що сприйняли виклики радянської модернізації як власні, окупація сприймалась як «соціальна смерть» і питання полягало тільки в тому, щоб правильно конвертувати соціальну загибель у власну фізичну загибель разом з ворогами. Значна частина людей навіть не встигла виробити ані тактик, ані стратегій поведінки: їх було знищено.

Однак інша частина людей за умов окупації все ж встигла сформувати та втілити (іноді успішно, іноді ні) зовсім інші тактики. Ця частина була націлена вижити, зберегтися і зберегти дітей. І ті історії, які наведені у роботі, йдуть від людей, що реалізували саме цю програму. Складність, багатоплановість, мінливість ситуацій, в яких насправді опинились люди за часів окупації, і ролей, які доводилося грати, залишилась не промовленою ані у академічному дискурсі, ані у дискурсі колективних комеморацій. Метанаратив війни, з якого майже «випала» історія окупації, сформував «залізні» полярні конструкції: «наші – вороги», «герой – зрадник» тощо.

Однак спогади про окупацію дають можливість унаочнити інші ракурси та інші проблеми, які так чи інакше «проговорюють» джерела: чи всі люди, що опинились на окупованих територіях по різні боки війни, завжди вкладались у схему лінійного протистояння? Чи не правильно було б переглянути концепт жертв війни і додати до нього більш широкий контекст розуміння провини (не тільки «чужих», але й «своїх»), які є очевидними з точки зору пам'яті, «дрібного повсякдення» і мінливих ситуативностей? Чи не прийшов час для розуміння (і до певної міри виправдання) націленості на співжиття, адже така націленість означала не тільки вирішення проблем «тут і зараз», але включала й більш високий рівень рефлексії, як можливість жити завтра, дивитись в очі своїм та чужим?

Образи минулого у спогадах про окупацію є вкрай важливими ще й тому, що вони можуть стати підґрунтям перетворення «уявної спільноти», «уявного простору», «уявної героїки» на роботу з виявлення більш реалістичних, прагматичних підходів для описання і аналізу історії окупації та життя людей на окупованих територіях.

Список використаних джерел:

1. Lyotard Jean-François. The Postmodern Condition. A Report on Knowledge. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/lyotard.htm>.
2. Weiner A. Making Sense of War. The Second World War and The Fate of the Bolshevik Revolution. – Princeton, 2001. – 416 p.
3. Tumarkin N. The Living and The Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia. – New York, 1994. – 242 p.
4. Портнов А. Родина-мать vs Степан Бандера / А. Портнов // Отечественные записки. – 2008. – № 5. – С. 33–44.

5. Цит. за: Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944 / А. Гогун. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 527 с.

6. Детальніше про участь у проєкті студентів та характеристику джерел: Стяжкіна Е. Устная история: институционализация направления в исследовательских практиках историков Донбасса / Е. Стяжкіна // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело. Зб. наук. ст. / За ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків, 2010. – С. 94–108; Стяжкіна О. В., Ковальова Є. О. Образ ворога в усних історіях свідків фашистської окупації України / О. В. Стяжкіна, Є. О. Ковальов // Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. – Донецьк, 2008. – № 1–2 (37–38). – С. 120–127; Стяжкіна О., Носков В. Образ початку Великої Вітчизняної війни у свідомості дітей воєнного покоління / О. Стяжкіна // Історичні та соціологічні дослідження / Гол. ред. П. В. Добров. – Донецьк, ДонУ, 2009. – № 1. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/lipd/2009_1/22Stiazhkina.htm.

7. Грінченко Г. Аналіз наративного інтерв'ю за методом Ф. Шутце / Г. Грінченко // Усна історія: методичні рекомендації з аналізу наративних інтерв'ю. Для студентів і аспірантів. – Харків, 2008. – 32 с.

8. Розенталь Г. Реконструкція розказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью / Г. Розенталь // Хрестоматія по усной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. – СПб., 2003. – 396 с.

9. Козлова Н. Н., Сандомирская И. И. «Я так хочу назвать кино». «Наивное письмо»: опыт лингво-социологического чтения / Н. Н. Козлова. – М., Гнозис; Русское феноменологическое общество, 1996. – 255 с.

10. Пушкарева Н. Устная история: гендерный аспект / Н. Пушкарева // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело. Зб. наук. ст. / За ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків, 2010. – С. 39–49.

11. Пастушенко Т. Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх оstarбайтерів / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. редактор В. А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 11. – К., 2008. – С. 166–176.

12. Постановление Пленума Верховного Суда СССР № 22/М/16/У/СС от 25 ноября 1943 года «О квалификации действий советских граждан по оказанию помощи врагу в районах, оккупированных немецкими захватчиками» // Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий / Ред. Е. А. Зайцев. – М., 1993. – 224 с.

13. Мельник О. Жива історіографія: монографія Карела Беркгофа і проблеми інтерпретації джерел з історії окупованої нацистами України: Karel C. Berkhoff, Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press,

2004. – 463 р. // Україна модерна. ЛНУ ім. І. Франка. Ін-т історичних досліджень. – 2008. – № 13. – С. 266–289.

14. Державний архів Донецької області. – Ф. Р. – 1838. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 34.

15. Анна Тихонівна П., 17.10.1939 року народження. – Запис зроблено І. Гартман 15 листопада 2008 р.

16. Трагические страницы истории. В назидание потомкам. – Донецк: Ваш имидж, 2012 – 80 с.

17. Євгенія Петрівна Л., 1930 року народження, м. Донецьк (Сталіно). – Запис зроблено О. В. Оберемко у листопаді 2008 р.

18. Гицевич Ніна Петрівна, 1919 року народження, м. Горлівка. – Запис зроблено В. Григор'євою у січні 2010 р.

Стяжкіна Е. В. Оккупация в Донбассе: образы прошлого вне контекста метанарративов.

Статья посвящена изучению образов прошлого, включенных в память об оккупации Донбасса. Представлены новые подходы и рабочие гипотезы, которые позволяют перепрочитать историю оккупации и в ином ракурсе проанализировать оккупационную повседневность. Включение образов прошлого, сохраненных памятью обычных людей, дает возможность деконструировать ряд положений господствующего метанарратива в изучении истории войны и истории оккупации.

Ключевые слова: метанарратив, образ прошлого, память, оккупация, устные истории, женская история.

Styazhkina O. V. The occupation of Donbass: images of the past out of the context of metanarratives.

The article is devoted to the study of images of the past in memory about occupation of Donbass. A new approaches and working hypotheses for re-reading experience of occupation are represented in the article. The inclusion images of the past from memory of common people in space of history of war allows to deconstruct official (state and academic) metanarrative of World War The Second in studying of history of occupation and history of war as a whole .

Keywords: metanarrative, images of the past, memory, occupation, oral history, women's history.

МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ: МУЗЕЇ, БІБЛІОТЕКИ, АРХІВИ

УДК 930.253.001.83(73)"17/20"

Левченко Л. Л.

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ДЖЕРЕЛ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ У США: ШЛЯХ У ДВА СТОЛІТТЯ

Висвітлено досвід публікації архівних документів з історії американської нації у XIX–XX ст., розроблено періодизацію розвитку видавничої діяльності архівних інституцій з виокремленням чотирьох періодів: «історичних товариств» (кінець XVIII – середина 1930-х рр.); «укладання описів» (середина 1930-х – кінець 1940-х рр.); «грантів і мікрофільмування» (початок 1950-х – кінець 1980-х рр.); «цифрових публікацій» (початок 1990-х рр.). Охарактеризовано тематику публікацій, підходи до видання книжкових серій, мікрофільмів, реалізації цифрових проєктів відповідно до кожного періоду.

Ключові слова: публікація архівних документів у США, оприлюднення архівних документів у США, популяризація джерел національної пам'яті у США, Національна комісія з публікації історичних джерел і документів, програма грантів для архівних установ США, історичні товариства США, архіви США

Популяризація джерел національної пам'яті є однією із найважливіших функцій архівних установ у будь-якій країні світу. Американським історикам і архівістам вдалося досягти значних успіхів у популяризації архівних історично цінних документів з історії США і народів, які їх населяють. Їх досвід на сьогодні надзвичайно цінний для опрацювання й усвідомлення позитивних аспектів цього напрямку роботи.

До форм роботи з популяризації архівних документів, запроваджених у практику роботи американськими архівістами, відносяться: публікація збірників (серій) історичних документів (у т. ч. на мікрофільмах, цифрових видань, повнотекстових БД); підготовка архівних довідників (у т. ч. електронних); представлення оригіналів або копій документів на виставках (у т. ч. у мережі

Інтернет на веб-сайтах архівів, бібліотек, університетів, історичних товариств); оприлюднення архівних документів через засоби масової інформації (у т. ч. електронні); створення музеїв архівних установ (у т. ч. віртуальних); організація роботи із школярами, вчителями, викладачами і студентами (проведення екскурсій, лекцій, семінарів, тематичних ігрових занять у школах, музеях при архівних установах і президентських бібліотеках тощо); пропагування волонтерських програм і залучення волонтерів до роботи в архівах; проведення місячників, тижнів, днів архівів (у т. ч. проведення днів відкритих дверей, реалізація в Інтернеті архівної програми «Цей день в історії»).

Окремо слід виділити популяризацію генеалогічних джерел, сприяння генеалогічним товариствам, генеалогам, пересічним громадянам у здійсненні генеалогічних, біографічних досліджень і створенні сімейної історії.

Найбільш поширеною і важливою формою роботи є публікація архівних документів, тому автор має на меті висвітлити досвід американських колег щодо напряму популяризації джерел національної пам'яті у його ретроспективі.

Хронологічно можливо виділити декілька періодів у виданні джерел національної пам'яті на теренах США та відповідно виокремити напрями цієї роботи. *Перший період «історичних товариств» (кінець XVIII – середина 1930-х рр.) пов'язаний із заснуванням історичних товариств на теренах штатів та їх видавничою діяльністю.* Існує думка, що початок архівів у США пов'язаний насамперед з їх використанням як судових доказів, але, на погляд автора, це не так. Збирання архівів у США здійснювалось з метою збереженості джерел з історії молоді американської нації, ствердження Сполучених Штатів Америки як держави, консолідації суспільства, розвитку національної ідеї та патріотизму. Метою перших історичних товариств було не лише зберігання архівних документів, а насамперед їх публікація, тобто популяризація у суспільстві. Крім того, у публікації історичних документів вони вбачали шлях до забезпечення збереженості архівів. У цей період на черзі ще не стояло питання створення облікового та науково-довідкового апарату (для організації інтелектуального доступу), фактично усі спроби систематизації і описування архівів ґрунтувались на використанні бібліотечних методів роботи і були невдалими.

На теренах США історичні товариства виникають наприкінці XVIII – упродовж XIX ст. [1, 2, 3, 4, 5, 6]. Порівняно із широко розгорнутою видавничою діяльністю історичних товариств публікація

історичних джерел на федеральному рівні здійснювалась досить повільно, хоча К. Є. Картер у 1938 році заявив, що Конгрес завжди прихильно ставився до видання важливих документів національного значення, а федеральний уряд надавав фінансову підтримку для публікації багатотомних серій «Архівні матеріали з історії Америки», «Документи з історії штатів», «Зібрання документів з історії громадянської війни», «Територіальні документи» тощо [7, с. 288].

9 вересня 1884 року на зустрічі у Саратозі створено Американську історичну асоціацію (АНА), яку очолив професор історії Мічиганського університету Ендрю Д. Уайт. 1898 року розпочав роботу Комітет з бібліографії, у 1899 році засновано Комісію публічних архівів та Комітет з публікацій [8]. Історичні документи публікувались на сторінках друкованого органу АНА «Американське історичне ревю». У щорічних звітах Комісії публічних архівів оприлюднювались звіти про обстеження архівів штатів: у 1900 р. – Коннектикуту, Індіани, Айови, Массачусетсу, Мічигану, Небраски, Нью-Йорку, Північної Кароліни, Пенсильванії та Вісконсину [9]: у звіті за 1901 рік оприлюднено результати роботи Массачусетського історичного товариства [10], у 1904 – звіт про стан архівів Алабами і створення першого у США Департаменту архівів і історії [11], у 1905 – звіт про архіви Вісконсину [12], у 1913 – Каліфорнії [13], у 1915 – Вайомінгу і Вермонту [14], у 1916 – Нью-Джерсі [15], у 1917 році – Айдахо [16]. У звітах містились переліки документальних комплексів кожного обстеженого архіву. Діяльність Комісії публічних архівів увінчалась створенням цілого ряду архівних установ у південних штатах США [17, с. 32]. Слід зауважити, що у США формування архівних установ на рівні штатів розвивалось кількома шляхами і тому виникли різні типи цих інституцій: історичні товариства, історичні комісії, бібліотеки, департаменти архівів і історії, незалежні публічні архіви. Їх головна характеристика – право на постійне зберігання документів органів усіх трьох гілок влади: законодавчої, виконавчої і судової.

Важливою подією початку ХХ ст. стало заснування Інституту Карнегі у Вашингтоні (1901). Під егідою інституту були укладені Путівник по архівах федерального уряду (The Guide to the Archives of the Government of the United States in Washington, 1904 та 1907). Дж. Фр. Джеймсон очолив в інституті Департамент історичних досліджень (1905). Невдовзі вчений звернувся до Колумбійського (Вашингтонського) історичного товариства з пропозицією створити у складі АНА спеціальний комітет для виявлення потреб у публікаціях документів з історії Сполучених Штатів (промова «Gaps in the Published Records of

United States History» була виголошена у лютому 1906 року). Комітет був створений у складі Джорджа Б. Адамса, Ворсінгтона К. Форда та Джеймсона, який взяв на себе обов'язки секретаря. У 1905 році Президент Т. Рузвельт призначив спеціальну комісію для опіки над документами федеральних департаментів і публікації історичних матеріалів, яку очолив Чарльз Кіп. Державний секретар Еліу Рут запропонував злити Комісію Кіпа з Комітетом АНА. Нова інституція, утворена у 1907 році, отримала державну підтримку і широкі повноваження у розробці законодавства. Дж. Ф. Джеймсон представив у комісії Кіпа звіт про вивчення європейської практики публікації історичних документів і наголосив на тому, що до 1907 року майже кожна європейська країна і Канада вже заснували національні комісії і розробили програми публікації історичних джерел. У 1909 році група істориків під проводом Дж. Ф. Джеймсона звернулась до Президента У. Тафта з проханням заснувати Національну комісію з історичних публікацій та виділити їй фінансування для публікації 10 томів історичних джерел. У грудні 1909 року конгресмен від штату Массачусетс Семюель МакКол представив у Конгресі біль (проект закону) про заснування Комісії з публікації джерел національної історії, який активно дебатували і прийняли з поправками навесні 1910 року, але далі прийняття білю Конгрес не пішов (за іншими даними у Конгресі відбулося лише одне слухання білю – 5 січня 1910 року, подальшого розгляду не було і біль пролежав аж до 1934 року) [18, с. 1, 4; 19, с. 191–192].

Наступним кроком в організації публікації історичних документів стало підписання Президентом Ф. Д. Рузвельтом 19 червня 1934 року «Акту про заснування Національного архіву уряду Сполучених Штатів», разом з яким утворювалась Національна комісія з історичних публікацій (NHPC)*, що мала на меті оприлюднення звітів архіву, урядових документів, путівників, описів, каталогів тощо. 29 січня 1935 року Комісія прийняла резолюцію про публікацію тексту Конституції США, наступного року направила Конгресу рекомендації до плану публікацій документів, що зберігались у зарубіжних архівах. Згодом у Конгресі був представлений біль про фінансування видавничої діяльності, але він так і не був розглянутий. Хоча комісія збиралась на засідання час від часу, але через відсутність фінансування публікація історичних документів практично не здійснювалась.

*У грудні 1974 р. Національна комісія з історичних публікацій була перейменована на Національну комісію з публікації історичних джерел і документів (the National Historical Publications and Records Commission, NHPRS).

Другий період – «укладання описів» – (середина 1930-х – кінець 1940-х рр.) пов'язаний із реалізацією проектів Управління громадських робіт (*Historical Records Survey* (16 листопада 1935 – 1 лютого 1943), *Survey of Federal Archives* (квітень 1936 – 30 червня 1942) з укладання описів архівних документів федеральних та місцевих архівів у роки Великої депресії (30-ті рр. ХХ ст.). Перший проект очолювали Лютер Х. Еванс, доктор політичних наук, згодом 10-й Бібліотекар США, другий – Філіп М. Хамер, голова Відділу комплектування Національного архіву США. За часів обох проектів було підготовлено і опубліковано більш ніж дві тисячі описів документів. Поза межами публікації лишилась більша частина укладених описів, представлених Товариством американських архівістів у 1980 році у Путівнику неопублікованих описів, індексів і копій. Після припинення проектів укладання описів перебрали на себе архівні установи.

Третій період – «грантів і мікрофільмування» – (початок 1950-х – кінець 1980-х рр.) характеризується визначенням пріоритетних напрямків публікації джерел національної пам'яті, розгортанням програми видачі грантів для публікації історичних документів, початком оприлюднення історичних документів чисельними накладами мікрофільмів.

17 травня 1950 року на церемонії у Бібліотеці Конгресу Джуліан Бойд репрезентував Президенту Гаррі Трумену перший том видання «Папери Томаса Джефферсона». Вражений важливістю тематики збірки, Трумен підтримав масштабну програму публікації історичних документів, у тому числі *видатних державних діячів*, оптимізував склад ННРС, збільшивши кількість її членів до 11 осіб. У 1950 році Конгрес прийняв «Federal Records Act» (Закон про федеральні документи), який регулював збирання, зберігання і публікацію документів лідерів нації. У 1951 році [18, с. 5]. ННРС очолив відомий американський учений і архівіст Філіп М. Хамер. Він уклав і 15 квітня 1954 року представив на розгляд Президента Д. Ейзенхауєра план публікації історичних документів і механізм фінансування ННРС, а також ініціював підготовку путівника по колекціях архівних документів і манускриптів (*A Guide to the Archives and Manuscripts in the United States*, виданий у 1961 році), який охопив більш ніж 1300 репозиторіїв країни і 8000 колекцій [20; 21].

У 50-ті роки ХХ ст. розпочалося видання історичних документів на мікрофільмах [18, с. 5], хоча, як вказав Т. Шелленберг, план публікації документів на мікрофільмах був укладений Архівістом США Солоном Дж. Бакком ще у 1940 році [7, с. 291].

У 1964 році Конгрес прийняв закон про організацію видання історичних документів за допомогою програми грантів [22]. Перші 23 гранти були направлені на видання щоденників та епістолярної спадщини Джона та Абігейль Адамсів, Бенджаміна Франкліна, Олександра Гамільтона, Томаса Джефферсона, Джеймса Медісона, Джорджа Вашингтона, джерел, що висвітлюють процес ратифікації Конституції та Біля про права, документів Першого Федерального Конгресу, Верховного Суду Сполучених Штатів, проекту «Народження нації: Документальна історія міжнародних відносин Сполучених Штатів часів Конфедерації, 1780–1789 рр.» тощо [23]. У 1966 році половину грантів Комісія видала на мікрофільмовані видання.

Одним із пріоритетних напрямів роботи Комісії стала публікація документальної спадщини *провідних діячок Америки*, які боролись за відміну рабства у США, права жінок, контроль над народжуваністю тощо. У 1974 році Комісія призначила спеціальний комітет з публікації документів відомих американок, який рекомендував до видання папери 90 видатних представниць жіночих рухів і організацій США [24, с. 136].

Зацікавленість документами з *історії індіанського населення* виникла через численні позови тубільців до судів щодо відновлення своїх прав. Тому Комісія спрямувала свої зусилля на публікацію документів «native Americans» (корінних американців), здійснивши її на мікрофільмах протягом 1976–1987 рр. Видання включали документи індіанськими мовами з колекцій архівів штату Орегон, Аляска, північно-західних американських районів Тихоокеанського узбережжя, Карлоса Монтесуми, Товариства американських індіанців [26].

З 1975 року фактично у складі федеральної NHPRC працюють Дорадчі комісії з історичних документів штатів (State Historical Records Advisory Board, SHRAB). До складу комісій можуть входити лише особи, які мають професійну підготовку, знають принципи роботи з історичними рукописами, розуміються на потребах дослідників і цінності історичних документів [27]. За час свого існування NHPRC профінансувала 296 проектів, що склало близько 900 томів книжкових видань та більше ніж 9000 роликів мікрофільмів. З 1964 року Комісія видала більше 4200 грантів архівам штатів, іншим інституціям для зберігання архівних колекцій, розширення публічного доступу до них тощо. За період 1976 – 2012 років на гранти NHPRC витратила близько 2 млн доларів США [28].

Третій період також характерний становленням наукових підходів до публікації історичних джерел. Т. Шелленберг зазна-

чив, що перші рекомендації з цього напрямку, а саме «Інструкція по підготовці документів до публікації», укладена К. Є. Картером, та «Інструкція з публікації документів у вигляді мікрофільмів» були розроблені у Національному архіві США [7, с. 290]. У своїй праці «Modern Archives: Principles and Techniques» (1956) Т. Шелленберг зазначив, що найкращим варіантом публікації документів є видання усієї серії (в архівах США документи систематизуються не за фондами, а за рекордз-групами, а у середині групи – за серіями). Найкращим виданням такого плану, на думку вченого, була серія «Державні папери Америки», яка складалась з 38 томів, що охоплювали усі галузі діяльності федерального уряду США за 1789–1832 рр. (видавалась з 1831 по 1861 рік) [7, с. 290]. Слід зазначити, що для США завжди було характерним видання багатотомних серій від 1-2 до більш ніж сотні книг (або роликів мікрофільмів). Наприклад, проект «Letters of Delegates to Congress, 1774–1789» (листи делегатів Конгресу) був реалізований у 26 томах, «The Papers of Benjamin Franklin» (документи Бенджаміна Франкліна) – у 40 томах, «The Adams Paper» (документи Бексар-архіву (архів іспанського і мексиканського періодів міста Бексар, штат Техас) видано на 198 роликах мікрофільмів, документальна спадщина піонера поселенського руху і засновниці будинків для бідних переселенців Джейн Адамс – на 82 роликах.

Плани публікації документів, вказував Т. Шелленберг, повинні знаходитись у тісному зв'язку із створенням науково-довідкового апарату. Описування документів передують їх публікації, так як науково-довідковий апарат полегшує роботу по відборі документів для публікації. Шелленберг виділяв дві «форми» публікації: у друкованому вигляді та у вигляді мікрофільму. *Перша «форма»* – зручна для користування, але високовартісна. Тому друкувати слід документи, що викликають найширший науковий попит, наприклад, джерела з ранньої історії США або ті, що висвітлюють важливі події в історії країни.

Друга «форма» дешевша, дозволяє створити точні факсимільні копії оригіналів, не вимагає значного обсягу редакторської роботи, зменшує вплив суб'єктивних чинників при підготовці публікації [7, с. 292–298].

Сучасний період – «цифрових публікацій» – (з початку 1990-х рр. до сьогодні) характерний впровадженням інформаційних технологій в архівних установах США та застосуванням їх для популяризації історичних джерел. У цей період з'являються нові «форми» (за Т. Шелленбергом) публікації історичних документів:

видання на диску або у мережі Інтернет на веб-сайті архівної установи, історичного товариства, бібліотеки, університету тощо.

Перші спроби переведення інформації у цифрові формати архівні установи США здійснили у 1970-х–1980-х рр., впроваджуючи стандарти архівного описування SPINDEX та MARC AMC. Досвід виявився невдалим через наявність значних бар'єрів: необізнаність архівістів з комп'ютерними технологіями, велику кількість часу і трудозатрат на підготовку описової інформації, необхідність коригування програм для їх адаптації до архівів (перші програми були розроблені для бібліотек), високу вартість членства в таких організаціях як OCLC та RLIN (міжнародні бібліотечні асоціації). Архівісти вже вирішили, що традиційні процеси роботи кращі, але комп'ютери не тільки з'явилися на столі у кожного клерка, вони породили новий вид документу – «електронний», а згодом був розроблений HTML-формат, який в архівах США почав впроваджуватись у 1993–1994 рр. [29, с. 188]. Перспективним напрямком використання World Wide Web в архівній галузі стала не тільки організація доступу до науково-довідкового апарата архівів, а й до самих текстів (образів) документів. Крім того, з появою стандарту «Encoded Archival Description, EAD» (1993 р.) стали можливими відтворення ієрархічної структури архівних довідників будь-якого типу і виду, зберігання оцифрованої копії архівного документу разом із описовою статтею, здійснення міграції даних при зміні програмного забезпечення або просто обмін інформацією [30, с. 18].

Архіви, інші інституції змогли ініціювати широкомасштабні проекти оцифрування документів [31, с. 392]. Ці проекти все більше спрямовуються не на окремого користувача або науковця, а на широкий загал, на пересічного громадянина. Завдяки впровадженню інформаційних технологій дійсно забезпечується доступ будь-якої людини до архівних документів, задекларований вперше ще у ході Французької революції 1794 року. NHPRS сьогодні направляє близько 100% коштів грантів на проекти з публікації документів у цифровому форматі, розробку рішень щодо зберігання і використання електронних документів постійної історичної цінності тощо.

У 2012 році NHPRS профінансувала організацію online-доступу до проекту «The Founding Fathers Papers» (історичних документів батьків-засновників держави Бенджаміна Франкліна, Джорджа Вашингтона, Джона Адамса, Томаса Джефферсона, Джеймса Медісона, Джона Джея); два цифрові проекти «Цифрове видання документів Доллі Медісон» та «Документи Військового департаменту»; підтримку цифрових проектів Історичного товариства

Атланти; цифрову бібліотеку і університет Джорджії для переведення в електронний формат 81319 документів періоду Громадянської війни; проект університету Вашингтона з оцифрування колекції фотографій Дж. Вілліса Сейре, які висвітлюють історію американського водевілю і театру; Історичне товариство Міннесоти на оцифрування 32000 сторінок промов і 50 аудіозаписів виступів сенатора і віце-президента США Хуберта Хамфрея (1911–1978); Техаський університет на реалізацію програми «Колекція документів родин в'єтнамських політичних в'язнів» [32].

Таким чином, США з кінця XVIII ст. до XXI ст. пройшли значний шлях від видання окремих публікацій архівних документів, розрахованих більше на спеціалістів-істориків (бо й самі ці видання, як вказував Т. Шелленберг, були ініційовані істориками) до надання широкого доступу до архівних документів усьому населенню своєї країни та планети у цілому; від типографського друку, який потребував значного обсягу часу і праці історика-архівіста з відбору документів значної історичної цінності (оскільки був високовартісним і витратити кошти варто було лише на документи, що викликали значний попит користувача) до мікрофільму, що значно розширив можливості публікації документів, зменшив її вартість, дозволив оприлюднити більшу кількість документів і, нарешті, до публікації архівного документу у цифровому форматі і надання до нього швидкого доступу необмеженій кількості користувачів.

Список використаних джерел:

1. Eddy Henry Howard. The Archival Program of Pennsylvania // The American Archivist. – Vol. 12. – № 3. – July 1949. – P. 255–266.
2. Baumann Roland M. Samuel Hazard: Editor and Archivist for the Keystone State // The Pennsylvania Magazine of History and Biography. – Vol. 107. – № 2. – April, 1983. – P. 195–215.
3. Toplovich Ann. The Tennessee Historical Society at 150: Tennessee History «Just and True» // Tennessee Historical Quarterly. – Vol. 58. – Fall 1999. – P. 194–215.
4. McCain D. William. History and Program of the Mississippi State Department of Archives and History // American Archivist. – Vol. 13. – № 1. – January, 1950. – P. 27–34.
5. Galloway Patricia. Archives, Power, and History: Dunbar Rowland and the Beginning of the State Archives of Mississippi (1902 – 1936) // American Archivist. – Vol. 69. – № 1. – Spring/Summer, 2006. – P. 79–116.

6. Lesser Charles H. History of the South Carolina Department of Archives & History, 1905–1960. – South Carolina Department of Archives & History. – Columbia, South Carolina. – 2009. – 116 p.

7. Висловлювання К. С. Картера цитується за: Шелленберг Т. Современные архивы: принципы и методы работы. Перевод с английского. Главное архивное управление при Совете Министров СССР. СИФ ОЦН-ТИ ВНИИДАД. № 1102 «П». – 315 с.

8. Jameson J. Franklin. The American Historical Association, 1884 – 1909 // *The American Historical Review*. – Vol. 15. – № 1. – October, 1909. – P. 1–20.

9. Report of the Public Archives Commission // *Annual report of the American Historical Association for the year 1900*. – Vol. II. – Washington: Government printing office, 1901. – 303 с.

10. Swan T. Robert. The Massachusetts Public Record Commission and its work // *Annual report of the American Historical Association for the year 1901*. – Vol. 1. – Washington, 1902. – P. 97–112.

11. Owen Thomas McAdory. Alabama Archives // *Annual report of the American Historical Association for the year 1904*. – Washington, 1905. – P. 479 – 553.

12. Carl Russell. Report on the Public Archives of Wisconsin // *Annual report of the American Historical Association for the year 1905*. – Vol. 1. – Washington, 1906. – P. 377–419.

13. Head L. Edwin. The Public Archives of the State of California // *Annual report of the American Historical Association for the year 1913*. – Vol. 1. – Washington, 1915. – P. 281–309.

14. Willaerd F. James. The public archives of Wyoming. // *Annual report of the American Historical Association for the year 1915*. – Washington, 1917. – P. 275–317; Shearer H. Augustus. The Archives of Vermont // *Annual report of the American Historical Association for the year 1915*. – Washington, 1917. – P. 317–355.

15. Gaskill B. Nelson, Deats E. Hiram, Libbey William, Frelinghuysen S. Joseph, Joranson M. William, Walker R. E., Godfrey E. Carlos, Chambers S. Thomas. Report on the condition of the public records of the state of New Jersey by a Committee of Citizens // *Annual report of the American Historical Association for the year 1916*. – Vol. 1. – Washington, 1919. – P. 165–199.

16. Marshall M. Thomas. Report on the archives of Idaho // *Annual report of the American Historical Association for the year 1917*. – Washington, б/д. – P. 141–172.

17. Cox Richard J. American Archival History: Its Development, Needs, and Opportunities // *American Archivist*. – Vol. 46, № 1. – Winter 1983. – P. 31–41.

18. Forty Years of Publishing. // *Newsletter. National Historical Publications and Records Commission*. – Vol. 32.3. – Fall 2004. – 20 p.

19. Leland Waldo Gifford. The Prehistory and Origins of the National Historical Publications Commission // *American Archivist*. – Vol. 27. – № 2. – April 1964. – P. 187–194.

20. Boyd P. Julian. Philip May Hamer, 1891-1971. In *Memoriam* // *American Archivist*. – Vol. 34. – № 3. – July 1971. – P. 285–287.

21. Hackman J. Larry, Sahli Nancy, Burton A. Dennis. The NHPRC and a Guide to Manuscript and Archival Materials in the United States // *American Archivist*. – Vol. 40. – № 2. – April 1977. – P. 201–205.

22. NHPRC Projects // Офіційний веб-сайт Національного архіву і Адміністрації документації США. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.archives.gov/nhprc/projects/>.

23. Більш докладно діяльність Комісії висвітлена автором у статті: Левченко Л. Л. Видання пам'яток документальної історичної спадщини американського народу // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К.: Державна архівна служба України, УНДІАСД, 2011. – Т. 12. – С. 174–195. До статті додано авторський переклад чинного на сьогоднішній день Закону США «Про Національну комісію з публікації історичних джерел і документів» з коментарями автора статті.

24. Mary A. Guinta. The NHPRC: Its Influence on Documentary Editing, 1964–1984 // *American Archivist*. – Vol. 49. – № 2. – Spring 1986. – P. 134–141.

25. Зайцева Т.А. Публикация исторических источников в США в 1945–1980 годах по истории негритянского социального движения в период гражданской войны и реконструкции (1861–1877 гг.). Принципы и методы издания. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва, 1887. Научно-техническая библиотека ВНИИДАД, Инв. № 133. – 24 с.

26. Selected Publishing Projects. Annotation. National Historical Publications and Records Commission. Newsletter. – Vol. 32.3. – Fall 2004. – С. 7–12.

27. Burke Frank. The Historical Publications and Records Commission // Prologue. – Washington. – Vol. 8. – № 2. – Summer 1976. – P. 107–110.

28. Офіційний веб-сайт Комісії (National Historical Publications and Records Commission). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.archives.gov/nhprc/projects/>.

29. Turnbaugh C. Roy. Information Technology, Records, and State Archives // *American Archivist*. – Vol. 60. – № 2. – Spring 1997. – P. 184–200.

30. Еремеев С. Г. Унификация описания архивной документной информации: отечественный и зарубежный опыт (1960–1990-е гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М.: Федеральная архивная служба Российской Федерации, ВНИИДАД, 2002. – 22 с.

31. Evans Max J. Archives of the People, by the People, for the People // The American Archivist, Vol. 70. – № 2. – Fall/Winter 2007. – P. 387–400.

32. Офіційний веб-сайт Комісії (National Historical Publications and Records Commission). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.archives.gov/nhprc/projects/>.

Левченко Л. Л. Популяризация источников национальной памяти в США: путь в два столетия.

Изучен опыт публикации архивных документов по истории американской нации в XIX–XX вв., разработана периодизация развития издательской деятельности архивных институций с выделением четырех периодов: «исторических обществ» (конец XVIII – середина 1930-х гг.); «составления описей» (середина 1930-х – конец 1940-х гг.); «грантов и микрофильмов» (начало 1950-х – конец 1980-х гг.); «цифровых публикаций» (с начала 1990-х). Охарактеризована тематика публикаций, подходы к изданию книжных серий, микрофильмов, реализации цифровых проектов в соответствии с каждым периодом.

Ключевые слова: публикация архивных документов в США, популяризация источников национальной памяти в США, Национальная комиссия по публикации исторических источников и документов, программа грантов для архивных учреждений США, исторические общества США, архивы США.

Levchenko L. L. Popularization of sources of national memory in the United States: the two centuries path.

Searched the experience of the archival documents publication on history of the American nation in XIXth and XXth centuries., designed periodization of the development of archival institutions publishing, selected four publishing periods: the «historical societies» (the end of XVIII – mid-1930-s); «inventorying» (mid 1930 - the end of the 1940-s); «grants and microfilms» (the beginning of 1950 - the end of the 1980-s); «digital content» (the beginning of the 1990-s. – today). Subjects of publications, approaches for edition of book series, microfilms and implementation of digital projects in line with each period were characterized.

Keywords: publication of archival documents in the United States, promotion of national memory sources in the United States, the National Commission on the publication of historical sources and documents (the National Historical Publications and Records Commission, NHPRS), a grant program for archival institutions in the USA, the U.S. historical societies, archives of the USA.

ПРОБЛЕМИ ТРАНСНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ МУЗЕЙНОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ ЯК ВАЖЛИВОЇ ТЕНДЕНЦІЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Стаття присвячена розкриттю діяльності музею як осередку розвитку і збереження національно-культурних традицій у системі історичної пам'яті, визначенню шляхів розвитку соціокультурного простору музею в умовах глобалізаційного процесу.

Ключові слова: музей, соціокультурний інститут, історична пам'ять, національна ідентичність, інформаційне суспільство, соціогуманітарні трансформації.

Сучасна цивілізація нестримно змінює навколишнє середовище. Технічний прогрес, випереджаючи гуманістичний розвиток, визначає динаміку процесів глобалізації. Впродовж всього лише одного життя змінилося кілька культурних епох, глобальний світ вимагає пошуку нових підходів до вирішення завдань збереження культурної ідентичності. На межі ХХ – ХХІ ст. зміни, події в світі, визначили звернення до інститутів, культурних цінностей людства, що традиційно були засобом збереження. Найважливішим завданням цих інститутів став пошук можливостей активної участі у вирішенні проблем глобального світу, пошук шляхів швидкої реакції на його зміни.

На межі ХХ – ХХІ ст. відбуваються важливі зміни у соціально-духовній сфері суспільства, трансформація світоглядних основ, зміна культурної картини світу, розвиток нових культурних форм. Це неминуче впливає на характер взаємодії музею і суспільства. Назріла необхідність осмислення проблем буття музею у зв'язку з глобальними соціогуманітарними трансформаціями.

У сучасному світі традиції як культурний феномен, як спосіб життя, організації сьогодення і майбутнього значною мірою втрачають своє значення. Минуле стає важливим фактором розвитку самопізнання людства. Цінність минулого полягає в тому, що воно є призмою бачення майбутнього. Якщо немає минулого і перспективи майбутнього, то немає і сьогодення. Сьогодні, на жаль, відбуваються порушення спадковості між поколіннями,

втрачаються стійкі зв'язки між різними культурами, розвивається відчуженість між представниками різних народів, соціальних верств і груп, що, на нашу думку, призводить до міжкультурних конфліктів. Велику стурбованість викликають різні прояви зниження культурно-нормативної бази, що може стати однією з причин гальмування цивілізаційного розвитку.

У ХХІ ст. інтенсифікуються процеси корегування ідеалів і цінностей. Для суспільства і людини залишається нагальною необхідність формування ставлення до традицій, переосмислення старих і засвоєння нових ціннісних установок, що дуже важливо для трансляції культурного досвіду між поколіннями. Музеї стали механізмом, що повинен задовольняти ці суспільні та індивідуальні потреби.

Великого значення також набувають питання самоусвідомлення людини і її співвідношення себе з культурними артефактами і процесами, освоєння різноманіття духовного досвіду, доступність якого обумовлюється процесами глобалізації, відкритістю сучасних суспільств. У цьому контексті важливими також є соціальні функції музею – розробка засобів допомоги людям в культурній самоідентифікації, у їх адаптації в соціокультурному просторі, що трансформується, за допомогою зміни або корегування стереотипів, уявлень, ціннісних орієнтацій, культурних зразків.

У контексті загальнокультурних змін трансформуються умови діяльності музею, зростає його роль, що визначається поворотним періодом у розвитку цивілізації, актуалізацією глобальних проблем; демократизацією суспільства, залученням до культурних процесів широких верств населення, посиленням зв'язку і взаємного впливу культури, політики, економіки.

У цьому контексті зростає роль і відповідальність музею як соціокультурного інституту, покликаного підтримувати традиційні культурні стандарти на високому рівні, забезпечувати спадкоємність гуманістичних цінностей і формування світоглядних засад.

Сучасні дослідники відмічають необхідність відродження на нових засадах як сакральної сутності інституту музею, так і втрачених зв'язків з іншими соціальними інститутами культури і освіти. У Новий час в античному Мусейоні «гуманісти побачили прототип установи, де збирання, зберігання і вивчення предметів служили цілям не тільки естетичного задоволення, але також дослідницької діяльності, освіти і вихованню».

Музей як соціокультурний і морально-етичний феномен, специфіка музейного предмету розглядалися в працях

М. Б. Гнедовського, Є. М. Акулич, Л. С. Іменової. М. Б. Гнедовський розкриває соціальні функції музею. Він наголошує на тому, що функції музею тісно пов'язані між собою і перебувають у постійній взаємодії. Також, на його думку, важливу роль музей відіграє в організації вільного часу людей, а це в свою чергу впливає на експозиційну і культурно-освітню діяльність [1, с. 203–204].

Російський соціолог Є. М. Акулич у своїх працях розкриває можливості музею як засобу міжкультурної комунікації в регіональних культурних процесах. Він пояснює соціальні і соціокультурні функції музею, як основу взаємодії музею та суспільства. Важливим у його праці є те, що він визначив і сформував концепцію створення моделі розвитку і місії музею в ХХІ ст. [2, с. 70–147].

Л. С. Іменнова досліджує кризові явища в суспільстві і музеї в період соціогуманітарних трансформацій і глобалізації. Вона аналізує співвідношення і взаємодію феноменів інновації і традиції в музейній сфері, веде пошук балансу інновацій і традицій, що, на її думку може стати відповіддю на питання про теперішнє і майбутнє людської цивілізації [3, с. 35].

З огляду на вищезазначене, метою нашої статті є розкриття діяльності музею як осередку розвитку і збереження національно-культурних традицій в системі історичної пам'яті.

Відповідно завданням є показати специфіку музею як соціокультурного простору, визначити його як особливу сферу дійсності, продемонструвати тенденції музейної практики в умовах глобалізації, інформаційних трансформацій, окреслити місце музею в соціокультурній системі суспільства, перспективи й умови ефективної інтеграції до неї музею.

З кінця ХХ ст. науковці, що досліджують музейну справу та музейництво загалом, осмислюють проблеми, викликані процесами глобалізації. Вони розробляють інноваційні технології і підходи, що забезпечать перспективи розвитку музею в зовнішньому середовищі, яке постійно змінюється. Триває пошук шляхів збереження культурної спадщини і традицій.

На нашу думку, музеї ХХІ ст. повинні відображати зміни в етнічній самобутності, що відбуваються під впливом процесів в глобальному світі. Музеї необхідно залучати до глобальної тематики, оскільки глобальне і локальне в ній гармонійно співіснують. Вони не тільки демонструють традиції власної культури, але і втілюють їх, протистоять негативним тенденціям глобалізації специфічністю, неповторністю колекцій та експозицій.

Більшість вчених, які досліджують проблему діяльності музею в соціокультурному просторі вважають, що музеї мають значний консолідуєчий потенціал через колекції, що зберігаються в них, є загальнолюдським надбанням, сприяють формуванню глобальності світосприйняття, входженню до світової культури. Наприклад, музейні зібрання Національного музею історії України складають археологічні та художні пам'ятки, колекції пам'яток первісної, античної, середньовічної культур усіх регіонів України.

Глобалізуючим чинником, що має позитивні наслідки в музейній сфері, стало створення міжнародних організацій, які об'єднують музейних працівників з їх ідеями та прагненням удосконалювати музейну справу. Першим професійним об'єднанням у цьому напрямку стала Міжнародна музейна служба, заснована в 1925 році у структурі Ліги Націй. До пріоритетних завдань ІМО відносилися: «налагодження зв'язків і контактів між музеями світу, підготовка і проведення міжнародних форумів, вироблення єдиних стандартів» [4, с. 438].

З метою популяризації музейної справи та узагальнення і передачі досвіду фахівцями всього світу у 1946 році в Парижі було засновано Міжнародну раду музеїв (International Council of Museums – ІКОМ), яка приєдналася до ЮНЕСКО. Одним з провідних напрямів діяльності ЮНЕСКО стало формування законодавчої бази регулювання міжнародних відносин зі збереження світової культурної спадщини. Результатом активної міжнародної діяльності у цьому напрямку стало ухвалення таких документів, як «Конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту» (1954), «Конвенція про заходи, направлені на заборону і попередження незаконного ввезення, вивозу і передачі прав власності на культурні цінності» (1970).

З метою координації зусиль і підвищення стандартів у збереженні культурних цінностей за сприяння ЮНЕСКО у 1959 році в Римі було створено Міжнародний науково-дослідний центр з консервації і реставрації культурних цінностей (Римський центр) [5, с. 444].

Сьогодні, коли глобалізаційні процеси набули широкого розмаху, наслідки соціогуманітарних трансформацій в духовній підсистемі суспільства в цілому і у музейній сфері зокрема далеко не однозначні. Для музею як соціокультурного інституту глобалізаційні процеси стають викликом, вносять до його практики злободенні проблеми, відбиваються на професійній самосвідомості музейних працівників.

В умовах соціогуманітарних трансформацій важливою стає необхідність збереження культурного спадку, традицій, що визначається місією музею через інноваційні технології їх розвитку в нових соціокультурних умовах.

У той же час не можна не визнати, що проблема національної ідентичності є дуже важливою для кожного народу чи етносу.

Оскільки етнічне і національне питання для більшості політичних об'єднань та співтовариств залишається злободенним, проблема актуалізації національних традицій музейними засобами останнім часом набуває нового акценту. Зазначена проблема виявляє, що музейна реалізація етнокультурної і національної проблематики в традиційному розумінні проходить одночасно з процесами транскультурної глобалізації, коли достатньо активними стають процеси етнокультурної локалізації. Ці процеси, на думку російського історика А. Флієра, є надзвичайно важливими, «вони підтримують необхідну культурну різноманітність людства» [6, с. 182].

Питання нації, національної ідентичності та їх репрезентацій у виставках, експозиціях, архітектурних формах музеїв як і раніше залишаються актуальними.

Важливе значення для збереження національно-культурних традицій в пам'яті народу в період глобалізаційних процесів має трансформація змістовного наповнення національної ідеї та її реалізації в музейній практиці. Розуміння національної ідентичності в сучасних західних країнах припускає обговорення і тлумачення власної історії, активне будівництво нових стосунків як усередині нації, так і зі світовою спільнотою. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що національна проблематика піддається змінам як важлива складова соціокультурних процесів, що відбивається в пріоритетних напрямках музейного будівництва. Національні музеї продовжують існувати, з'являються нові, проте термін національний музей в наші дні несе вже інше змістовне наповнення.

В Україні не так багато музеїв зі статусом «національний». Серед них Національний музей історії України, Національний художній музей України, Національний літературний музей України, Національний музей українського народного декоративного мистецтва, Національний науково-природничий музей НАН України та інші. Національна складова їх соціокультурної місії є визначальною, але в розумінні, адекватному сучасності. Важливим завданням цих музеїв є відображення в своїх експозиціях спільності і відмінності серед народів України, звичай, що розділяють і об'єднують українців, питання, які хвилюють українську націю.

Сучасною для музеїв як інститутів пам'яті є проблема транснаціоналізації музейного соціокультурного простору як сутнісної тенденції глобалізації. У процесі трансформації у світове співтовариство національні перешкоди розмиваються і зникають при розгляді і вирішенні гуманітарних і соціальних проблем.

Музеї піднімають нові теми, що хвилюють весь світ, вони, справді є глобальними. Наприклад, Національний науково-природничий музей НАН України – один із найбільших науково-природничих музеїв світу, у ньому зібрано понад 30 тисяч експонатів, які розповідають про виникнення, будову та еволюцію Землі, її рослинний та тваринний світ, їх минуле та сучасне, про історію матеріальної культури племен і народів, що заселяли територію України. Ці безцінні матеріали мають велике значення не лише для наших співвітчизників, але й для всього світу, його надбання не обмежені національними рамками. Зоологічний музей Київського національного університету імені Тараса Шевченка і донині залишається винятково цінною науково-інформаційною системою, послугами якої залюбки користуються як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці. Протягом понад 175-річної історії музей Київського університету як заклад здобув непересічні заслуги перед світовою наукою. Він став робочим місцем для таких всесвітньовідомих вчених як В. Г. Бессер, А. Л. Андржейовський, О. Ф. Міддендорф, К. Ф. Кесслер, О. О. Ковалевський, М. О. Кричагін, О. М. Паульсон, М. В. Бобрецький, О. О. Коротнев, В. К. Совинський, В. О. Караваєв та багато інших. Працівникам музею належить честь наукового відкриття та повномасштабного опису фауни України, зокрема Волині, Поділля, її центральної частини, степової зони та Криму. Значний внесок музею Київського університету і у створення зоогеографічної карти світу. Величезні заслуги працівників у вивченні світової ентомофауни від західноєвропейських теренів до Далекого Сходу Росії, Паміру, Азербайджану, Туркменистану, Сибіру, Північної Африки, Індонезії, Південної Америки, світової фауни прісних та морських вод (зокрема Дніпра, озера Байкал, Середземного, Червоного, Чорного, Азовського, Каспійського морів тощо), фауни риб, птахів та мишоподібних гризунів Палеарктики. До здобутків музею безперечно належить створення сучасних засад еволюційного вчення та з'ясування важливих закономірностей онтогенезу тварин, значний внесок в теорію походження багатоклітинних організмів, відкриття механізму роботи зябрових покриттів у риб.

Особливого значення набувають пошуки загальної європейської ідентичності, що відбивається в орієнтації нових музейних

проектів на загальноєвропейське осмислення історії. Загальноєвропейська тематика реалізується не тільки в національних музеях України, прикладом чого є виставка, що відбулася 15 травня 2012 року в Кіровоградському обласному художньому музеї, де було розгорнуто експозицію художніх творів до Дня Європи. 10 лютого цього ж року в Музеї сучасного образотворчого мистецтва України відбувся семінар «Музейний досвід Франції. Новий погляд на підготовку та проведення виставок». Зустріч було організовано спільно із ГО «Український центр розвитку музейної справи» та Французьким культурним центром.

Важливим засобом контактів між музеями не лише в Україні, а й з музеями інших країн є інформаційні технології, які також сприяють інтеграції музеїв до світової практики. Сьогодні в Україні вже кілька сотень музеїв створюють віртуальні експозиції в мережі Інтернет, серед них експозиції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського, Музею Уласа Самчука, Музею Гетьманства, Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття, Музею писанкового розпису в Коломиї, Музею історії Острозької академії, Національного музею «Чорнобиль», Музею скла у Львові, Музею волинської ікони, Музею історії та культури євреїв Буковини та ін.

Для сприяння популяризації музейних експонатів створено один з найбільших українських культурологічних ресурсів [7] в мережі Інтернет під назвою «Пам'ятки України», що діє сьогодні під назвою «Українська спадщина», присвячений питанням культури, історії, архітектури, мистецтва та ін. [8], Каталог «Ресурси Українського Інтернет», де можна не тільки знайти необхідну інформацію, але й розмістити дані про ваш сайт [9].

Офіційний сайт Фундації «Культурна спадщина України» містить віртуальний музей історії трипільської культури, виставку експонатів музею. Сайт «Україна – Русь» присвячений історії Русі, України і містить у собі сучасні дослідження з історії України, географічні карти, історію розвитку грошей на Русі та ін. [10].

Таким чином, музеї України знаходяться на шляху інтеграційних процесів, що відбуваються у світі, працівники музеїв вивчають тенденції розвитку сучасного музеєзнавства, використовують можливості інформаційних технологій, розробляють технології збереження власної культурної спадщини в період соціогуманітарних трансформацій.

Важливим для українських музейних працівників є досвід європейських фахівців, якими розробляються нові ідеї транс-

формації музеїв у глобальному світі. У цьому контексті цікавим є досвід перетворення національних музеїв на загальноєвропейські. Так, в італійському Турині Музей Європи відходить від традиційних принципів роботи, тут переважають функції зберігання зі створенням умов для комунікації, що перетворює його в інформаційний центр з мультимедіа-пропозиціями. Традиційна колекція Музею італійського руху за об'єднання в XIX ст. стала основою нового спільного для європейських музеїв проекту Музею європейських визвольних рухів за об'єднання [11, с. 36].

Етнографічні музеї Європи також проявляють тенденцію до трансформації в загальноєвропейські музеї. Наприклад, Музей етнографії в Берліні перетворено в Музей європейської культури. У Франції Паризький музей народних мистецтв і традицій став основою для загальноєвропейського музею народного мистецтва [12, с. 37].

Сьогодні у Європейському просторі переважає тенденція осмислення різного, але схожого досвіду кожного з європейських народів як загального. Це має велике значення як для формування національної пам'яті кожного народу, так і для подолання протиріч і ворожості між країнами, які за тих чи інших причин довгий час перебували у стані протистояння.

На сучасному етапі перед кожною країною стоїть завдання сприяти збереженню ідентичності і в той же час бути активними учасниками процесу глобальних соціогуманітарних трансформацій. Звідси перспективним для музеїв стає завдання вивчення і музейної інтерпретації нових ідентичностей в рамках глобалізації. На думку Розмарі Байер де Хаан, Генерального секретаря Міжнародного комітету ІКОМ музеїв і колекцій археології й історії (ІСМАН), у період, коли формується самосвідомість народу чи етнічної групи, головним завданням сучасного музею стає реагування на бажання всіх народів, що живуть у конкретній країні чи європейському, світовому співтоваристві усвідомити власну ідентичність [13, с. 20].

Хочемо ми того чи ні, ми повинні усвідомлювати себе не лише представниками якогось конкретного етносу, народу, але й європейцями, і що найважливіше, громадянами світу. У цьому контексті перед музеями стоїть завдання відобразити не лише особливості наших культурних надбань, а показати їх схожість взаємозв'язок, інтеграцію кожної культури в світовий досвід.

Український народ вважає свою історію невід'ємною частиною європейської та світової історії, тому з огляду на це завданням музеїв є не просто відкриття чужої культури, а відкриття власної, але в контексті розвитку світової. Музеї повинні відігравати виз-

начну роль у розвитку нової свідомості сучасної людини, коли ідентифікуючись вона уособлює себе невід'ємною частиною світового товариства. Музеї мають побудувати експозиційні матеріали та науково-фондову роботу таким чином, щоб повідомити про власні традиції, культуру всьому світові. Словами німецького історика культури Г. Белтінга, «йдеться не про те, щоб зрозуміти інших, а щоб самим стати носієм нової самосвідомості, здібними до діалогу у сфері інших культур, до діалогу із сучасним світом» [14, с. 4–18].

Список використаних джерел:

1. Гнедовский М. Б. Социальные функции музея: споры о будущем (материалы дискуссии в отделе музееведения НИИ культуры) / М. Б. Гнедовский // Музееведение. На пути к музею XXI века. – М., 1989. – 224 с.;
2. Акулич Е. М. Музей как социальный институт: монография / Е. М. Акулич. – 2-е изд., доп. и испр. – Тюмень: РИЦ ТГАКИ, 2009. – 280 с.
3. Именнова Л. С. Музей в глобальном мире: инновации и сохранение традиций / Л. С. Именнова // Известия ПГПУ им. В. Г. Белинского. – 2011. – № 24. – С. 34–38.
4. Юренева Т. Ю. Музей в мировой культуре / Т. Ю. Юренева. – М.: «Русское слово – РС», 2003. – 535 с.
5. Юренева Т. Ю. Музей в мировой культуре / Т. Ю. Юренева. – М.: «Русское слово – РС», 2003. – 535 с.
6. Флиер А. Я. Некультурные функции культуры / А. Я. Флиер. – М.: МГУКИ, 2008. – 272 с.
7. <http://www.lavra.kiev.ua>.
8. <http://www.heritage.com.ua>.
9. <http://www.ipages.katalog.com.ua>.
10. <http://www.ukrayinarus.cjb.net>.
11. Именнова Л. С. Музей в глобальном мире: инновации и сохранение традиций / Л. С. Именнова // Известия ПГПУ им. В. Г. Белинского. – 2011. – № 24. – С. 34–38.
12. Там само.
13. Байер де Хаан Р. Постнациональное, транснациональное, глобальное? О настоящем и перспективах исторических музеев / Р. Байер де Хаан // Музей как сообщество в условиях глобализации. – М.: ИКОМ, 2002. – 171 с.
14. Белтинг Г. Музей как средство информации / Г. Белтинг // Музей как сообщество в условиях глобализации. – М.: ИКОМ России, 2002. – 171 с.

Салата О. А. Проблемы транснационализации музейного социокультурного пространства как важной тенденции глобализационного процесса.

Статья посвящена раскрытию деятельности музея как ячейки развития и сохранения национально-культурных традиций в системе исторической памяти, определению путей развития социокультурного пространства музея в условиях глобализационного процесса.

Ключевые слова: музей, социокультурный институт, историческая память, национальная идентичность, информационное общество, социогуманитарные трансформации.

Salata O. A. Problems of development of museum space as important component of globalization proces.

The article is devoted opening of activity of museum as environments of development and maintainance of national traditions are in the system of historical memory, to determination of ways of development of social space of museum in terms in the modern world.

Keywords: museum, kul'turnikh in society institute, historical memory, national identity, informative society, humanitarian in society transformations.

МУЗЕЇ ЯК ІНСТИТУТИ ПАМ'ЯТІ: СУЧАСНІ РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

У статті аналізується стан та проблеми вітчизняної музейної галузі в контексті формування історичної пам'яті. Пропонуються шляхи оптимізації державної політики в музейній галузі.

Ключові слова: музеї, історична пам'ять, пам'ятки історії та культури.

Проблема формування спільної історичної пам'яті, подолання дуалізму в тлумаченні ключових історичних подій різними соціальними, регіональними та етнічними групами є одними з основних стратегічних завдань держави у сфері гуманітарної політики.

Одну з головних ролей при вирішенні завдання формування загальнонаціонального історичного наративу повинні відігравати музеї, визначальними функціями яких є збереження і відтворення історичної пам'яті. *Музей – це історично обумовлений багатофункціональний інститут соціальної пам'яті, через посередництво якого реалізується потреба суспільства у відборі, зберіганні й презентації специфічної групи культурних і природних об'єктів, які усвідомлюються суспільством як цінності, що передаються із покоління в покоління.* **Головна місія музею – генерування культури теперішнього і майбутнього на основі збереження і актуалізації всіх елементів історичної спадщини.** Музеї є центрами збереження та популяризації історико-культурної спадщини, головними візитівками країни.

Україна має значну кількість визначних історико-культурних пам'яток. Наша держава є однією із провідних країн Європи за кількістю об'єктів історико-культурної спадщини. За офіційними даними, на державному обліку в Україні знаходиться понад 140 тис. нерухомих пам'яток історії та культури, серед них: пам'яток археології – 57206; пам'яток історії – 51364; пам'яток монументального мистецтва – 5926; пам'яток архітектури та містобудування 16800 [1, с. 5]. Зокрема до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО входять кілька видатних історичних пам'яток України – Собор

Святої Софії з ансамблем монастирських будівель, Києво-Печерська лавра у м. Києві та історичний архітектурно-містобудівний комплекс центральної частини Львова разом з горою Високий Замок і ансамблем собору св. Юра, резиденція митрополитів Буковини. Останнім часом були внесені додаткові пропозиції до попереднього Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (Tentative List, за текстом Список). Сьогодні у попередньому Списку знаходяться ряд українських об'єктів культурної та природної спадщини: Бахчисарайський ханський палац, заповідники «Асканія-Нова» та «Херсонес Таврійський», культурний ландшафт та каньйон м. Кам'янець-Подільський, історичний центр м. Чернігів, парк «Софіївка» та Канівський заповідник «Могила Тараса Шевченка», Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила». Зокрема останній є однією з найдавніших археологічних пам'яток не тільки у Європі, а й у світі. Тут були знайдені наскельні малюнки з зображеннями людини, диких і свійських тварин, які датувалися починаючи з епохи кам'яного віку (22–14 тис. до н. е.). Деякі вчені вважають, що тутешні наскельні написи були першими зразками писемності людства, зокрема вони стверджують, що мелітопольські петрогліфи на півтори–дві тисячі років давніші за всесвітньо відомі месопотамські глиняні дощечки. Тому при належній державній підтримці тут можна було б зробити туристичний центр світового рівня і значно підвищити імідж України у світі.

На жаль, слід відмітити, що потужний історико-культурний потенціал України не використовується повною мірою у зв'язку з наявністю значних проблем в даній галузі. На сьогодні існує досить низький рівень державного менеджменту у сфері охорони та збереження культурних об'єктів, просуванні культурно-рекреаційного бренду національної спадщини. Причиною цього є інерція адміністративного управління, брак актуальних інформаційних й інтелектуальних технологій, недостатній рівень модернізації галузі та в значній мірі недостатність відповідного фінансування галузі. Внаслідок браку коштів реставрація та ремонт пам'яток здійснювалися у недостатніх обсягах, тому нині до 50–70% об'єктів історико-культурної спадщини у багатьох регіонах України мають незадовільний технічний стан, до 10% – аварійні. Близько 300 пам'яток національного значення потребують ремонтно-реставраційних або консерваційних робіт. З двадцяти тисяч пам'яток архітектури та містобудування кожна десята потребує негайного втручання реставраторів. Близько мільйона одиниць музейних цінностей на сьогодні також потребують реставраційних робіт [2].

За попередніми розрахунками орієнтовна вартість лише першочергових протиаварійних і ремонтно-реставраційних та консерваційних робіт становить близько 600 млн гривень [3]. Значну частину витрат щодо фінансування цих робіт фінансує держава.

Значна кількість пам'яток історії – більше 12 млн – зберігається у фондах українських музеїв. Саме музеї на сьогодні є одним із головних соціальних інститутів, які виконують функцію формування історичної пам'яті українського народу, донесення до всіх українців, і особливо молоді, знань про минуле.

За даними громадських експертів нині в Україні діє близько 5 тисяч музеїв (для порівняння в Польщі – 1075, Австрії – 1600, Великобританії – 1811, Канаді – 2500). При цьому лише 570 українських музеїв знаходяться у державній та комунальній власності. Точну кількість вітчизняних музеїв на даний момент неможливо визначити, оскільки в Україні не існує чіткої системи обліку музеїв, крім того, вони підпорядковані різним відомствам, які не координують свою діяльність у даній сфері. Не існує єдиного координаційного органу у даній галузі. У Міністерстві культури України існує лише відділ музейної справи, який не може повністю охопити всю музейну сферу.

Слід зазначити, що музеї не можуть у повній мірі виконувати свою історикоформуючу функцію у зв'язку з наявністю багатьох проблем в музейній галузі.

Так, на сьогодні відсутня державна програма розвитку музейної справи (подібна програма функціонувала у 2000 – 2005 роках), хоча її затвердження й реалізація вкрай необхідні для подолання багатьох проблем у музейній галузі.

До значних проблем слід віднести недосконалість законодавчої бази у сфері музейної справи, недостатність експозиційних площ, відсутність надійної системи обліку й зберігання музейних фондів, неналежний рівень охорони музейних експонатів, недостатній рівень кадрового та інформаційного забезпечення та ін. Через брак експозиційних площ в основних експозиціях представлено лише 3–5% фондів.

Слід наголосити й на певних невідповідностях у законодавстві. Зокрема Закон України «Про музеї і музейну справу» (від 29 червня 1995 року № 249/95-ВР) не узгоджений із Земельними кодексом України (від 25 жовтня 2001 року № 2768-III). Певні недоліки має проект закону «Про перелік пам'яток культурної спадщини, які не підлягають приватизації» (прийнятий за основу Верховною Радою України 13 квітня 2007 року N 933-V), згідно якого тільки 1,86%

від загальної кількості історичних пам'яток, що перебувають на обліку, будуть залишатися у державній власності.

Аналізуючи положення закону «Про перелік пам'яток культурної спадщини, які не підлягають приватизації», слід врахувати ряд значних зауважень, про що зазначають відомі експерти в даній галузі – О. Гриценко, М. Левада, О. Доля, О. Копитко [4]. При обговоренні даної проблеми вони зазначили, що значним недоліком є невизначеність чітких критеріїв, за якими той чи інший історичний об'єкт можна приватизувати чи залишити у державній власності. Відповідно місцеві ради на свій розсуд визначали історичні пам'ятки, які не підлягають приватизації, що призводило до того, що об'єкти, які мають подібну історичну цінність, в одних регіонах можна приватизувати, а в інших – приватизація забороняється. Зокрема Володимирський собор у Києві, який є пам'яткою національної категорії, заборонено приватизовувати, а такий самий Благовіщенський собор, який має таку ж історичну цінність, дозволено. Інший Володимирський собор з Херсонесу, заснований у VIII ст., дозволено приватизовувати, а найдавнішу діючу християнську церкву в Україні, церкву Іона Предтечі того ж VIII ст., яка досі ще діє у Керчі, заборонено. Знову ж таки ряд об'єктів національного значення дозволено приватизувати, а деякі об'єкти, які не мають великої історичної цінності, не дозволено. Зокрема у приватні руки можуть відійти приміщення Національного музею історії України, музею М. Грушевського, музею оборони і звільнення Севастополя та інші, а в державній власності залишаться, наприклад, приміщення у Луганську, де був розташований госпіталь Першої кінної армії та будинок, де виступали К. Ворошилов та С. Будьоний. Ціла низка регіонів не внесли свого переліку, не дали своїх пропозицій щодо цього законопроекту, відповідно всі пам'ятки, які знаходяться на їхній території, можуть бути приватизовані тільки через те, що чиновники не встигли чи не захотіли їх захистити.

Експерти Українського центру розвитку музейної справи також зазначили, що приватизації підлягає близько 60% приміщень, де нині перебувають державні музеї. Наприклад, у Києві до приватних власників можуть відійти будівлі Національного художнього музею України, Центрального державного музею Збройних Сил України, Національного музею історії України, Національного музею «Чорнобиль», Національного природничого музею НАНУ, Меморіального музею Михайла Грушевського, не кажучи вже про невеликі музейні заклади – Музей однієї вулиці, Музей-майстерню

Івана Кавалерідзе, Літературно-меморіальний музей П. Г. Тичини та багатьох інших. Сьогодні дуже актуальною є потреба ухвалення закону про недоторканність землі, приміщень і колекцій державних музеїв [4].

Недостатнє фінансування залишається хронічною проблемою музеїв всіх профілів. Більша частина бюджетного фінансування витрачається на видатки споживання (зарплата, охорона, комунальні платежі тощо), а видатки розвитку не лише не зростають, а навіть інколи зменшуються. За даними директорів історичних музеїв 85% бюджету музею ідуть на зарплату працівників, 15% – на сплату комунальних послуг, тоді як у цивілізованих країнах на оплату праці виділяють лише 5–10% від загального бюджету.

Досить серйозною проблемою є недостатній рівень модернізації музейної галузі. Інколи глядач стикається із застарілими експозиціями й методами роботи музею, які не відповідають вимогам сучасності, а сама комунікація відбувається вже архаїчною мовою. Тому невідкладним завданням для музеїв всіх профілів залишається комп'ютеризація і автоматизація обліку музейних експонатів, оцифрування найбільш цінних пам'яток культури і мистецтва.

Потужним засобом представлення музейної експозиції, модернізації музеїв сьогодні є Інтернет. Проте, в Інтернеті українські музеї представлені недостатньо. З 570 музеїв тільки близько 110 мають власні сайти. Більшість сайтів музеїв мають лише українську та російську версії і не мають англійської, наявність якої могла б збільшити потік іноземних туристів в Україну.

Вітчизняні музеї значно відстають від музейних закладів іноземних країн у контексті використання сучасних інформаційних технологій для представлення своїх експозицій у віртуальному просторі. Більшість музеїв за кордоном пропонують інтернет-користувачам віртуальні екскурсії. Наприклад, віртуальна програма Лувру вважається однією з найкращих. За допомогою 3D технологій можна прогулятися по галереях Лувра і роздивитися його шедеври. Таким чином, економиться від €6 до €13 за реальний вхід на територію музейного комплексу.

Досить серйозною проблемою для музеїв є недостатня кількість професійно підготовлених фахівців. В Україні є два основні вузи – Харківська академія культури та Київський національний університет культури і мистецтв, які готують кадри за спеціальністю «музейна справа», «історик-музезнавець». У музеях працюють здебільшого люди середнього та старшого

віку, молоді дуже мало, оскільки ця робота для неї є неprestижною і малооплачуваною.

Серед проблем слід також відмітити недостатній рівень висвітлення діяльності музеїв історичного профілю у ЗМІ. На жаль, у ЗМІ досить мало згадувань про музеї. З вітчизняних музейних часописів можна назвати журнал «Музеї України» та бюлетень «Український музей». Деякі музеї видають свої власні збірники, але, як правило, малими тиражами та нерегулярно. На думку експертів, в Україні обмаль фахової музейної літератури. Саме для збирання й узагальнення практичної інформації Українським центром розвитку музейної справи була створена книгозбірня, яка збирає усі друковані та електронні видання українських музеїв. Досить важливим завданням для усієї вітчизняної музейної спільноти є створення Української музейної енциклопедії, яка б відображала на своїх сторінках історичну спадщину нашої країни. У Росії музейна енциклопедія була видана ще у 2001 році.

Ряд проблем у музейній галузі намагається вирішити Музейна рада (далі – Рада) – консультативно-дорадчий орган з питань реалізації національної музейної політики. Вона створена відповідно до вимог Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про музеї та музейну справу» (№ 1709–VI від 5 листопада 2009 року). До повноважень Ради належать питання стратегічних пріоритетів розвитку музейної сфери України, розгляд і схвалення програмних документів, у тому числі концепцій експозицій національних музейних закладів, а також прийняття рішень щодо вилучення музейних предметів з фондово-облікової документації.

Питанням розробки механізмів модернізації музейної справи займається Міністерство культури України разом з Національним Інститутом стратегічних досліджень. Вони пропонують такі кроки [5]:

- розробка нових правових норм, що регулюють музейну справу відповідно до вимог ери глобалізації та інформаційного суспільства;

- приведення правової бази галузі до міжнародних норм згідно з міжнародними Конвенціями, підписаними Україною;

- підвищення кваліфікації кадрів шляхом спеціальних навчальних програм та стажувань у провідних музеях світу;

- складання єдиного національного електронного реєстру музейного фонду України;

- розвиток нових форм державно-приватного партнерства.

Істотно допомогти у вирішенні проблем збереження і популяризації історичної спадщини можуть приватні благодійники,

меценати, громадські організації. Активно підтримує музеї Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000», який започаткував «Програму підтримки музейних працівників України» та Фонд Ріната Ахметова, що презентував проект модернізації музеїв «Динамічний музей». Мета проекту – підвищити та активізувати роль музеїв у сучасному динамічному суспільстві. За результатом конкурсу два музеї отримують гранти у розмірі 250 тис. грн кожен – на здійснення окремих заходів із оновлення музейної роботи.

Впродовж 2006–2008 років в Україні діяв проект Матра/Музеї України, створений за підтримки Міністерства Закордонних справ Королівства Нідерландів, спрямований на розвиток музейної справи в Україні. Потрібно також згадати про щедрий подарунок Львівському національному музею ім. А. Шептицького колекції творів українських художників зарубіжжя ХХ ст. – понад 120 полотен від пані Галини Горюн-Левицької, яка проживає в Канаді. За оцінками експертів, орієнтовна вартість колекції становить близько 850 тис. доларів США.

Отже, слід зазначити, що Україна має потужний історико-культурний потенціал, який не використовується належним чином для популяризації історичних знань як в Україні, так і за її межами, що зумовлено рядом чинників, зокрема недостатнім рівнем фінансування, модернізації галузі тощо.

Пропозиції та рекомендації. Під час розробки та затвердження урядом України Концепції державної політики у гуманітарній сфері потрібно врахувати необхідність розробки Стратегії розвитку музейної справи, яка б передбачала:

- внесення пропозицій щодо законодавчого врегулювання нормативно-правової бази, пов'язаної з діяльністю музеїв. Зокрема доопрацювання проекту Закону «Про перелік пам'яток культурної спадщини, які не підлягають приватизації» та ухвалення закону про недоторканність землі, приміщень і колекцій державних музеїв;

- вирішення питань фінансування музеїв історичного профілю і музейної галузі в цілому. Сприяння залученню благодійної допомоги, меценатських та спонсорських коштів шляхом надання податкових пільг через розробку та ухвалення Закону «Про меценатство» та внесення відповідних змін до податкового законодавства та Бюджетного кодексу;

- розробку комплексної програми обміну виставками та стажування фахівців між музеями різних регіонів;

- створення Міжвідомчої ради при Кабінеті Міністрів України щодо координації діяльності в сфері музейної справи;

– розробку та реалізацію національного плану оцифрування музейної спадщини, довгострокового збереження цифрового контенту та забезпечення широкого представлення музеїв України в Інтернет просторі;

– створення нових музейних часописів, які б популяризували роботу музеїв, висвітлювали історичну тематику. Створення Української музейної енциклопедії;

– створення програми стимулювання молоді для роботи у музейній сфері, яка б передбачала певні пільги для молодих науковців (аж до можливості надання пільгових кредитів для будівництва житла);

– подання пропозицій щодо заснування премій Президента України для музейних працівників за їх внесок у розвиток музейної справи, для журналістів за найбільш активне висвітлення діяльності музеїв у ЗМІ щодо відродження історичної пам'яті;

– розвиток музейної педагогіки. Створення дитячих музейних програм, які б у ігровій, творчій формі розвивали у молоді інтерес до історії.

Список використаних джерел:

1. Титова О. Деякі актуальні питання збереження культурної спадщини України / О. Титова // Праці центру пам'яткознавства. – К., 2009. – 5 с.

2. Як Україні позбутися пам'ятників і музеїв // Главред. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ua.glavred.info/archive/2008/04/25/164750-1.html>.

3. Охорона культурної спадщини в Україні // Музеї України. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php>.

4. Копитько О. Усе на продаж. Приватизація культурної спадщини: хто перший добіжить? / О. Копитько // Дзеркало тижня. – 2008. – 8–14 березня. – № 9 (688).

5. Механізми модернізації музейної справи України. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://195.78.68.75/mincult/uk/publish/article/279951>.

Чуприй Л. В. Музеи как институты памяти: современные реалии и перспективы модернизации.

В статье анализируется состояние и проблемы отечественной музейной отрасли в контексте формирования исторической памяти. Предлагаются пути оптимизации государственной политики в музейной сфере.

Ключевые слова: музеи, историческая память, памятники истории и культуры.

Chypriy L. V. Museums as institutions of memory: current realities and prospects of modernization.

This article analyzes the status and problems of museum industry in the context of historical memory. Ways of optimization of public policy in the museum field.

Keywords: museums, historical memory, historical and cultural monuments.

ШЕВЧЕНКІАНА ЛАЗАРЕВСЬКИХ: ДО ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Розглядається питання формування колекції і збереження літературних, малярських творів і особистих речей Тараса Шевченка братами Лазаревськими.

Ключові слова: шевченкіана Лазаревських, брати Лазаревські, малярські і літературні твори Тараса Шевченка.

«На удивление симпатичные люди эти прекрасные братья Лазаревские, и все шесть братьев, как один, замечательная редкость» [1, с. 168], – читаємо у «Журналі» Тараса Шевченка. І справді, як не захопитися поетові благородством, людяністю, щирістю, добротою родини, в якій цінувалися любов до української пісні й старовини, своєї батьківщини, де завжди існувало бажання до набуття знань.

Незamoжний конотопський поміщик Матвій Лазаревський, який походив з козаків, мав семеро синів: Миколу (помер студентом у 1841 році), Василя, Михайла, Федора, Якова, Олександра, Івана та двох доньок: Марію та Глафіру. Брати Лазаревські, стали окрасою української інтелігенції ХІХ ст. і посіли почесне місце в історії культури [2, с. 18–31].

Ми ж завдячуємо їм за той величезний внесок, зроблений ними в збиранні, збереженні й популяризації спадщини їх щирого друга й побратима Тараса Шевченка.

Доля склалася так, що в найтяжчі для поета часи Лазаревські завжди були поруч. Своїм службовим положенням, родинним ставленням вони всіляко намагалися допомогти Шевченку під час його заслання й після звільнення з солдатчини, полеглих останню мить його життя; проводжали геніального поета в останню дорогу додо-му, в Україну.

Збірка Лазаревських бере свої витоки з часу заслання Шевченка. Перший, хто «не устыдился ... серой шинели» [3, с. 55] поета, побіг у казарми Оренбурга у 1847 році й ледве знайшов ново-привезеного арештанта був Федір Лазаревський, тоді службовець Оренбурзької прикордонної комісії. Його брат, Михайло Лазаревський, що також працював в Оренбурзькій прикордонній комісії, став найближчою для Шевченка людиною. Він разом з братами

піклувався про полегшення життя поета, допомагав йому морально й матеріально. В Оренбурзі у 1849 році Тарас Шевченко виконав сепією груповий портрет братів Михайла та Федора Лазаревських (нині – в Пушкінському домі, Петербург). До кінця життя Федір зберігав цей твір, що нагадував йому про щасливі часи спілкування з Кобзарем. За його свідченням, в Оренбурзі художник намалював ще один його портрет [4, с. 50], що був, можливо, знищений автором перед арештом у квітні 1850 року.

Як вдячність за допомогу й турботу Тарас Григорович подарував Федорові у 1849 році «своє поличчя» [5], що нині експонується у Національному музеї Тараса Шевченка.

Повернувшись із заслання до холодного Петербурга, Тарас Шевченко одразу був оточений щирою братівською опікою та увагою Лазаревських. Майже три місяці поет жив у Михайла, користувався його гостинністю. В «Журналі» 2 липня 1857 року Шевченко записав: «Пошли, господи, всем людям такую дружбу и такого друга, как Лазаревский» [6, с. 38]. Він з вдячністю подарував приятелю «Щоденник» – свою сповідь про солдатське буття й повернення до Петербурга, на звороті якого, на 104 сторінці, зроблений рукою М. Лазаревського напис: «Этот дневник подарен Т. Г. Шевченком М. М. Лазаревскому 12 июля 1858 года в день именин Лазаревского» [7, № 718]. Цей унікальний біографічний документ після смерті Михайла (1867) перейшов до старшого брата Василя, який у свою чергу в передсмертній записці заповів його як сімейну реліквію брату Олександрю, від якого він потрапив до шевченківської скарбниці В. В. Тарновського [8, ф. 1, № 104]. Михайлові Матвієвичу поет подарував автопортрет 1858 року [9] з написом, з якого останній зробив 50 фотовідбитків, що дуже потішило Кобзаря. Тоді ж Шевченко подарував Михайлові офорт «Притча про виноградаря» з написом: «Искреннему моему М. М. Лазаревскому. Т. Шевченко» [10]. Такі ж офорти передав у дарунок Василю [11, с. 564], Якову, якого назвав «славним хлопцем» [12, с. 565]. Василю ще були подаровані офорти з написом «Приятелі» [13, ф. 277, оп. 2, од. зб. 38], «Сама собі в своїй господі» [14]; Михайлові і Василю – «Свята родина» [15.]; який згодом віддасть естамп Миколі Макарову, Федору – офорт «Вірсавія» [16.] з дарчим написом. У Михайла Матвійовича зберігалася «Селянська родина», виконана Шевченком для Єзучевського і (яка була розіграна в лотерею), дісталася Михайлові. У листі до художника він повідомляв: «Картина твоя, что ты сделал когда-то для Езучевского, досталась мне в лотерею» [17, с. 78].

У Михайла Лазаревського також зберігалися автографи російських повістей Шевченка, «Чигиринський «Кобзар» і «Гайдамаки» (СПб. 1844 р.), екземпляр з дозволом до друку, підписаний цензором В. Бекетовим, виправлений і доповнений Шевченком, Мала і Більша книжки.

У колекції Національного музею Тараса Шевченка знаходиться «нецензурний» «Кобзар», що належав М. Лазаревському, на фронтисписі якого фотографія Шевченка, роботи Досса, а перед поемою «Гайдамаки» – фотографія в кожусі і шапці на повний зріст. На корінці книжки – монограма «МЛ» [18].

У 1860 році Лазаревські активно допомагають друкувати «Кобзар». Його примірники зі своїми підписами Тарас Григорович подарував Федору, Василю, Івану та Олександрю з написом: «Чистому серцем, доброму козакові Олександрю Лазаревському. Кобзар Тарас. 6 лютого 1860 р.» [19]. Цю книжку, що стала реліквією в родині, Олександр Матвійович подарував на день народження своєму синові Глебу. На шмуцитулі напис рукою О. Лазаревського: «А я дарю сину Глебу в п'ятнадцяту годовщину его рождения, надеясь, что он оценит и сбережет этот подарок. А.Л. 15.V. 1892» [20, с. 553].

Вже після смерті Тараса Шевченка Михайло Матвійович одержав його диплом на звання академіка гравюри [21, с. 540], який зберігався в нього. З наймолодшим з братів Лазаревських – Іваном, тоді студентом юридичного факультету Київського університету Св. Володимира, Шевченко познайомився на квартирі Михайла в Петербурзі. Він переписував твори поета до «Більшої книжки», також записав у «Щоденник» Шевченка «Пісню про Кармелока» [22, с. 185–186]. Івану Матвійовичу належали списки вірша «Марку Вовчку», містерії «Великий льох» з правками поета, що пізніше послужили джерелом для внесення змін у текстах. У нього також була рукописна збірка, яку він сам виготовив і в яку Шевченко вніс низку правок та доповнень.

Гаряча любов синів до матері Опанасії Олексіївни вразила поета. Зворушений материнською добротою Лазаревської Шевченко у листі писав: «Благородных сыновей Ваших я привык называть моими родными братьями, позвольте же Вас назвать моею родною, невиданною и искренне любимою матерью...» [23, с. 175]. І символічно, що Берегині роду Лазаревських, міцно згуртованого таким високим почуттям, Тарас Григорович надіслав офорт «Свята родина» з написом: «Афанасьи Алексеевне Лазаревской в знак глубокого уважения Т. Шевченко. 12 июля 1858 года. Т. Шевченко» [24]. Побувавши в Гирявці влітку 1859 року, художник створив портрет цієї

непересічної жінки, підкресливши її доброту, людяність, щире вчаче і любов до ближнього. Цю роботу поет привіз в дарунок Михайлові Матвійовичу, від якого, як інші твори митця, вона перейшла до Василя, який в свою чергу заповів її Федору. Нині вона експонується в Національному музеї Тараса Шевченка. Поет подарував господині автограф вірша «Садок вишневий коло хати». Ця чудова «козацька матір» була хорошим знавцем народної творчості. Народні пісні, прислів'я та приказки, на прохання молодшого сина Олександра, записувала у так званий «листівець». Мабуть, від Опанасії Олексіївни поет записав, а, можливо, переписав з «листівця» дві народні пісні «Теши, сину, ясенину...» та «Ходить собі по церковці». Вірогідно, у Гирявці він подарував Федору Біблію з написом: «Т. Шевченко. Федору Лазаревському. 16 августа 1859» [25, с. 243].

Відомий нам автопортрет Шевченка 1861 року, написаний олією, можливо є авторською копією олійного автопортрета 1860 року, представленого на академічній виставці, що призначався для лотереї на користь недільних шкіл [26, с. 41, 74] і зберігався у Василя Лазаревського, який зазначав, що цей твір виграв архітектор Олександр Іванович Резанов і тут же віддав йому. У Василя Матвійовича зберігався альбом малюнків 1858–1859 рр., відомий у літературі як Корсунський (за місцем виконання окремих робіт), або Суліївський (за прізвищем одного з власників); два відбитки офорта «Сама собі в своїй господі», автограф поезії «Барвінок цвів і зеленів»; олійний портрет Л. І. Зотової (громадянська дружина В. Лазаревського), виконаний Шевченком у 1860 році. У десяти томах Повного зібрання творів Тараса Шевченка згаданий твір вважається незнайденим [27]. До категорії «Твори, безпідставно приписувані Т. Г. Шевченкові» відноситься і портрет Василя Лазаревського, виконаний тушшю, про який дає інформацію Опанас Сластін у передмові до видання «Малюнки Тараса Шевченка» [28, с. 13].

В останні роки справи поета вів Михайло Лазаревський. Після смерті Тараса Григоровича, на основі доручення його братів Йосипа та Микити, його щирий приятель прийняв на власну відповідальність все майно, твори й бібліотеку Шевченка. Лев Жемчужников у спогадах зазначав, що члени української петербурзької громади прийняли рішення зберегти у себе речі покійного, щоб вони не потрапили до чужих рук. Йшлося про створення майбутнього музею Кобзаря. На щастя, збереглися описи майна та малярських творів, які були у помешканні покійного. Михайло Лазаревський у своїй квартирі провів три аукціони [29, ф. 1, № 459]. На першому аукціоні 28 квітня 1861 року виставлялися ужиткові речі поета. Хтось із Лазаревських

(вірогідніше Василь) придбав хустину, кобеняк коричневий, глиняний рукомийник, 2 склянки. На другому – 7 травня 1861 року – Лазаревський придбав стару скриню, рукавички (пальчатки) та статуетку – голову ангела. Третій аукціон відбувся 14 травня 1861 року, про що повідомлялося Михайлом Матвійовичем в травневому номері журналу «Основа». Ним же були одержані кошти від членів громади за книжки, меморіальні речі, образотворчі твори Шевченка, що не виставлялися на аукціонах. Рукою Михайла Матвійовича складені списки речей та творів мистецтва, що виставлялися на аукціонах, зазначено ціну, кількість, нового власника та квитанції із сумою, що були передані братам Шевченка.

Українська громада в Петербурзі уповноважила найближчих друзів поета зберегти для потомків все, що лишилося після Шевченка: бібліотеку передали Федору Черненкові, приладдя для гравірування й малювання – Григорію Честахівському, частину малярської спадщини – Михайлу Лазаревському, яка долучилася до його ж шевченківської колекції, подарованої у свій час художником, частину – придбав Лазаревський. До цієї збірки потрапила ще й та частина малюнків, які Шевченко зберігав на квартирі у друга. Це акварелі й сепії Аральської експедиції та Новопетровського укріплення, серед них і серія «Притча про блудного сина». Раритетом Михайлової колекції стало пасмо Тарасового волосся, затиснуте в сталевий медальйон, який замовив побратим поета. До останніх днів він не розлучався з цією пам'яткою.

Не судилося ні Тарасу Шевченкові, ні Михайлу Лазаревському померти на рідній землі. Кобзаря прийняла земля петербурзька, а його вірного побратима – московська. Шевченка було перепоховано на Україні у Каневі, а Михайло, на побажання своєї матері Афанасії Олексіївни, був перепохований у Гирявці на Конотопщині. Коли Григорій Честахівський привіз прах Михайла у Гирявку, то в пам'ять про двох друзів написав у 1967 році ікону Св. Тарасія й Михайла [30] для місцевої церкви.

Після смерті Михайла Матвійовича родичі Шевченка зробили повіреним у своїх справах Василя Лазаревського, до якого й перейшла вся збірка Михайла: «Были мы вместе и у Вашего брата (В. Лазаревського – Н. О.), и у Тарн[овского], глаза разбежались. Да и есть от чего! «Притча о блудном сыне» – превосходнейший ряд рисунков, офорт «Сама соби в хати» – редок до крайности, оба портрета – молодой гравированный и старый, масляный, – в высшей степени любопытны. Я посматривал с тоской на портфель, где автограф «Дневника», напечатанного в размере не более 2/3, и масса

домашних бумаг Шевченка!.. Вообщє в одних руках я нигде не видел такого собрания Шевченковских вещей. Я буду еще раз для заметки и описания всего этого» [31, с.101–102], – захоплено писав Василь Горленко про побачені ним шевченківські скарби в листі до Олександра Лазаревського.

Василь Лазаревський (1890), як і Шевченко, був похований у Петербурзі на Смоленському кладовищі. Від нього нерозпорошене унікальне зібрання перейшло до його другого сина – Сергія Лазаревського. Доки жива була його мати Л. І. Зотова, особисто знайома з Шевченком, то у родині свято берегли шевченківські реліквії. Лише портрет Опанасії Лазаревської був переданий Федору, а «Щоденник» – Олександру, як того бажав Василь Матвійович. В листі від 5 травня 1890 року, після смерті батька, Сергій Васильович повідомляв свого дядька Олександра про те, що мати хоче передати йому батьківську бібліотеку і папери, що залишає в себе речі й картини Шевченка, але має намір поставитися до них з такою ж повагою, як ставився покійний батько [32, с. 124–125].

Після смерті Л. І. Зотової колекцією повністю заволодів Сергій Лазаревський, за словами його дядька Олександра Матвійовича, «неблагополучний». В липні 1896 року він приїхав до Петербурга з наміром продати «Притчу про блудного сина» і першу частину повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», просив поради у Олександра Матвійовича, але той не радив небужу торгувати реліквіями. Та вже через чотири роки Сергій Васильович дав оголошення у «Літературно-науковому віснику» [33, с. 186–187] про продаж частини шевченківської колекції. При цьому навіть була визначена ціна:

- «Автопортрет у кожусі і шапці» – 400 крб;
- медальйон з волоссям Шевченка й фотографією – 100 крб;
- Корсунський альбом Шевченка – 75 крб;
- «Казахи біля вогню», «Трію», серія «Притча про блудного сина» – 300 крб.

Ці речі придбали колекціонери Сулієв, Боткін, Рейтерн, Цветков.

Малюнки, що залишилися у Сергія Лазаревського, Василю Васильовичу Тарновському (молодшому) вдалося придбати лише в кінці 1890-х років. Це «Топографічні роботи на березі Аральського моря», «Циган», «Далісмен Мула-Аульє», «Автопортрет» 1858 року, «Благовіщенський собор у Нижньому Новгороді», «Архангельський собор у Нижньому Новгороді», «Вид Нижнього Новгорода». Частина документів та книг із збірки Василя Лазаревського

за його ж заповітом перейшли до Олександра Матвійовича, який в свою чергу передав їх Василю Тарновському.

Олександр Лазаревський активно впорядковував каталог спадщини Тараса Шевченка у колекції Тарновського. Саме він умовив Василя Васильовича передати зібрання з метою його збереження Чернігівському земству. Його авторитет як знавця Шевченкової спадщини, видатного вченого був великий, тому Тарновський прислухався до порад і передав 25 жовтня 1897 року все зібрання рідному місту Чернігову [34, с. 66], де пізніше був відкритий Музей української старовини В. В. Тарновського. Нині шевченкіана В. В. Тарновського представлена в Національному музеї Тараса Шевченка.

Гліб Олександрович Лазаревський на сторінках журналу «Українська література» зазначав, що в кабінеті батька над дверима постійно висіла картина «Пасічник рудий Панько», виконана Шевченком з натури на рідній Лазаревським Конотопщині й подарована автором родині [35, с. 191]. Ця робота потребує серйозного дослідження щодо авторства. У братів Лазаревських було також чимало творів, приписуваних пензлю Шевченка. У Якова Матвійовича – робота «Вітер гуде – трава шумить, козак-бідак убитий лежить. Хага. Церква». Від нього перейде до його вихованки Марії Гагаріної. Дарунок Шевченка гравюра «Христос в Ельманусі» зберігалася в Михайла Матвійовича. Федір Матвійович роботи, приписувані Шевченку, – «Казах у шапці», «Казахська юрта в степу» подарував Ананьєву. До речі, зібрання Шевченкових творів, що зберігалось в Федора Лазаревського, за його ж заповітом (помер у 1890 році) було передано молодшій доньці Ользі (по чоловікові Янжул) з тим, щоб вона виплатила старшій сестрі Марії 18 тисяч карбованців. Таким чином його колекція була зосереджена в одних руках.

Взагалі в колекції братів Лазаревських нараховувалося понад 66 одиниць тільки малярських творів Шевченка. І на цьому не вичерпується та величезна роль родини Лазаревських, що переймалися особистою долею Шевченка, популяризацією його творів, активно займалися створенням наукової біографії. Свій шанобливий пієтет до пам'яті Тараса Григоровича брати Лазаревські прищеплювали своїм дітям, які свято берегли дорогоцінну спадщину Кобзаря. І ось таким чином вона була збережена для нас. Але це лише одна сторінка того шанування, великої пам'яті, яку здійснила родина для свого побратима, друга Тараса Шевченка.

Список використаних джерел:

1. Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12 т. / Т. Шевченко. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 5. – 494 с.
2. Василенко М. Олександр Матвієвич Лазаревський / Микола Василенко // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 18–82.
3. Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12 т. / Т. Шевченко. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 6. – 629 с.
4. Лист Ф. Лазаревського до Г. М. Огієвської від 12 квітня 1860 р. // Україна, 1928. – Кн. 4. – С. 46–51.
5. Т. Шевченко. Автопортрет. 1848. Сепія.
6. Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12 т. / Т. Шевченко. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 5. – 494 с.
7. Зберігається в РВ ІЛ НАНУ. – Ф. 1, № 718.
8. Зберігається в РВ ІЛ НАНУ. – Ф. 1, № 104.
9. Т. Шевченко. Автопортрет. 1858. Іт. та білий олівець. Зберігається в НМТШ, Г-605.
10. Зберігається в БМШ у Києві, № 94.
11. Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12 т. / Т. Шевченко. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 6. – 629 с.
12. Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12 т. / Т. Шевченко. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 6. – 629 с.
13. Зберігається у РДАЛМ, ф. 277, оп. 2, од. зб. 38.
14. Зберігається у ДЛМРФ, № 64.
15. Зберігається в НМТШ, Г-222.
16. Зберігається в НМТШ, Г-663.
17. Листи до Тараса Шевченка: Збірка / АН України. Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка Упорядкував та комент. В. С. Бородіна та ін.; Ред. В. С. Бородін / В. С. Бородін – К.: Наукова думка, 1993. – 381 с.
18. Зберігається в НМТШ.
19. Зберігається в БМШ, № 69.
20. Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12 т. / Т. Шевченко. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 6. – 629 с.
21. Т. Г. Шевченко. Документи та матеріали до біографії (1814–1861). – К.: Видавниче об'єднання «Вища школа» видавництво при Київському університеті, 1975. – 600 с.
22. Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12 т. / Т. Шевченко. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 5. – 494 с.
23. Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12 т. / Т. Шевченко. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 6. – 629 с.
24. Зберігається в РВ ІЛ НАНУ. – Ф. 1, № 718.

25. Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12 т. / Т. Шевченко. – К., 2003. – Т. 6. – С. 243.
26. Шевченко Т. Повне збір. творів: У 10 т. / Т. Шевченко. – К., 1963. – Т. 10. – С. 41, 74.
27. Шевченко Т. Повне збір. творів: У 10 т. / Т. Шевченко. – К., 1963. – Т. 10. – С. 166.
28. Сластьон О. Малюнки Тараса Шевченка / О. Сластьон // Малюнки Т. Шевченка. – Спб., 1911. – Вип. I. – С. 1–14.
29. ВР ІЛ НАНУ, ф. 1, № 459.
30. Власність Митрополита Києво-Печерської лаври.
31. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. – К.: Наукова думка, 1966. – 491 с.
32. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. – К.: Наукова думка, 1966. – 491 с.
33. Літературно-науковий вісник. – 1900. – № 12. – С. 186–187.
34. Василенко М. Олександр Матвієвич Лазаревський / Микола Василенко // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 18–82.
35. Лазаревський Г. Шевченко і Лазаревські. (Спомин) / Г. Лазаревський // Українська література. – 1942. – № 5–6. – С. 185–196.

Орлова Н. И. Шевченкиана Лазаревских: к проблеме сохранения национальной памяти.

Рассматривается тема формирования коллекции и сохранения литературных, живописных и личных вещей Тараса Шевченко братьями Лазаревскими.

Ключевые слова: шевченкиана Лазаревских, братья Лазаревские, живописные и литературные произведения Тараса Шевченко.

Orlova N. I. The Lazarevskys' Shevchenko studies: the problem of preservation of the national memory.

The article considers the formation of the collection and storage of literary, art and personal Shevchenko's things by Lazarevsky's brothers.

Keywords: shevchenkiana of Lazarevsky, Lazarevsky brothers, art and literary works of Taras Shevchenko.

**КНИГА У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
НЕДЕРЖАВНИХ НАЦІЙ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.
(НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)**

Стаття розкриває можливі аспекти використання книги для формування національної пам'яті недержавних націй другої половини XIX – початку XX ст. на території Подільської губернії.

Ключові слова: книга, книговидання, книжкова торгівля, бібліотека, національна пам'ять, недержавна нація.

У сучасній історичній науці прийнято вважати, що «епоха націоналізму» для Центрально-Східної Європи почалася у середині XIX ст. з появою інтелектуалів, які прагнули модернізувати народні маси у національні спільноти. Як відомо, до XX ст. основним комунікаційним каналом передачі пам'яті, крім усної традиції, був друкований текст, що мав ширші хронологічні та просторові можливості. Тому контроль за друкованим текстом надавав можливість конструювання та передачі заданої (програмованої, передбаченої, визначеної, закладеної) пам'яті, звідси, з одного боку, така увага держави до цензури видавничої справи, книгопоширення та книговикористання, а з іншого – використання друкування свідомими громадянами для активізації національних рухів, особливо недержавних націй.

Якщо мовознавчий аспект даної проблеми вже давно досліджується вітчизняними науковцями, то книгознавчий, у всій його комплексності, поки що залишається недостатньо висвітленим. Яскравим прикладом спроби подібної студії на теренах колишньої Російської імперії є книга литовських вчених Б. Калюшкевічуса та К. Місіуса про литовських книгонош та вчителів таємних шкіл, які намагалися у свій спосіб здолати проблеми заборони друкування книжок власною мовою і латинським шрифтом [1].

Унікальність теренів Подільської губернії, як складової фронтірної зони, полягала у її географічному розташуванні та

історичній долі. Науковці підкреслюють культурну гібридизацію, гнучкість, еластичність самоідентифікації місцевого населення, які, на їхню думку, потрібні для вдалої соціальної адаптації у таких геополітичних обставинах [2, с. 193]. Тривале співіснування різних етнічних і конфесійних спільнот у різних соціальних рівнях на тлі заміщення однієї пануючої (польської) культури іншою (російською) породило особливий варіант локальної культури. Місцевому населенню притаманний скоріше територіальний патріотизм, і відповідно артикуляція подвійної або множинної лояльності була поширеним явищем. Цю думку поділяв український історик громадсько-політичної думки І. Лисяк-Рудницький, цитуючи слова польського мемуариста, подолянина С. Стемповського з приводу того, що «поляк і українець в ньому жили в цілковитій гармонії» [3, с. 96]. Саме в таких умовах викристалізувалася національна пам'ять різних недержавних етнічних спільнот Подільської губернії у XIX – початку XX ст. Це були українська, польська та єврейська громади.

Російський уряд після поразки польського повстання у 1863 році значно підсилив русифікаційний рух у регіоні. Російські чиновники вважали, що місцеве населення знаходиться під впливом польської аристократії, тому прагнули розчинити історичну пам'ять різних спільнот у загальноросійському міфі. Правобережна Україна втягувалася у конструювання імперської історії. Цим опікувалися не тільки чиновники, а й історики, картографи, етнографи, як професіонали, так і аматори. Як правило, ця діяльність обслуговувала ідеологічні та політичні замовлення, перетворювалася у спосіб обґрунтування правомірності тих чи інших територіальних, і не тільки, претензій. Так здійснювався цілеспрямований вплив, зокрема через друк, на історичну пам'ять різних місцевих етнічних спільнот, які також намагалися протистояти цьому тиску за допомогою друку.

Книгознавчий підхід до механізму формування національної пам'яті передбачає декілька аспектів використання книги.

Зміст книги. Книга своїм змістом безпосередньо впливає на формування та розвиток політичних і національних процесів у суспільстві. У нашому випадку, це насамперед політична, історична, етнографічна, юридична та художня література будь-якою мовою про українську, польську та єврейську спільноти. Тобто, це гуманітарна наукова та художня література, яка може справити вирішальний вплив на становлення та самоідентифікацію нації, формування сукупності її знань, уявлень та ціннісних оцінок,

мобілізацію її колективної історичної творчості. Невипадково філологи вважають, що літературний канон окремої нації є історичним апіорі, і дорівнюють його до молекули ДНК у формуванні національної пам'яті [4, с. 258].

Мова книги. На теренах Подільської губернії особливої актуалізації ця позиція набувала для української книги. Визнання української мови підтверджувало існування українського етносу, відповідно можливість формування української нації. Але Валувський циркуляр 1863 року та Емський указ 1876 року забороняли видавати українською мовою оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, проводити публічні читання, ввозити на територію Російської імперії з-за кордону книги, написані українською мовою. Дозволялося видавати українською історичні літературні пам'ятки та художні твори, але лише за умови їх написання згідно із загальноросійською орфографією та отримання попереднього дозволу на публікацію від Головного управління у справах друку. Заборонялося використовувати українські книжки для викладання у школі, обслуговування читачів у бібліотеках. Через це, за спогадами подільців, тільки на початку ХХ ст. вони отримали можливість більш-менш постійно знайомитися з українською книгою. Завдяки самому факту існування української книги, тим більш у гарному поліграфічному оформленні, зростав статус української мови в очах дітей.

Польськомовна література, за виключенням навчальної, не мала обмежень у поширенні. У польській громаді з дитинства молоде покоління намагалися привчати до рідного слова, адже офіційна освіта була російськомовною. Діти мали власні маленькі молитовнички. У заможних родинах для них формували книжкові збірочки, що відповідали віковим вимогам, виписували з Варшави дитячі журнали такі, як «Przyjciela Dzieci», «Моє Pišemko», «Wieczory Rodzinne». Патріотичному вихованню сприяли історичні повісті В. Пжиборовського, вірші В. Белзи, зокрема його відомий «Katechizm małego Połaka» [5, s. 160]. Ще одним способом засвідчити польськість бібліотеки були провенієнції книг. Наприклад, у книжкових збірках поляків – представників вільних професій (лікарів, юристів, інженерів), було багато російської фахової літератури, але загальнопоширеною була практика оформлення екслібрисів, суперекслібрисів на корінцях палітурок, власницьких написів польською мовою.

З мовної точки зору особливістю національного єврейського руху став надзвичайний розквіт єврейської світської літературної

та наукової творчості єврейськими (іврит, ідиш) і російською мовами водночас. Успіхи єврейського просвітницького руху (Гаскалі), утигнення євреїв у економічне, соціальне, політичне та культурне життя Росії, навчання у російських навчальних закладах, де обов'язково вивчалася російська мова, супроводжувалося її перетворенням у третю «рідну» (після івриту та ідишу) мову. Поступово формувався російськомовний єврейський читач, для якого книги єврейськими мовами не мали визначального значення для формування його національного світогляду. Він активно читав художні твори на івриті та ідиш Менделе Мойхер-Сфоріма, Шолом Алейхема, Бен-Амі, Хаїм-Нахмана Бяліка та інших авторів, водночас єврейська російськомовна публіцистика також його захоплювала. У громадсько-політичному житті єврейства, навіть сіоністському русі, використовувалися як російська, так і єврейська мови. Практика оформлення провенієнцій серед євреїв – власників бібліотек також була двомовною. Зберігалася й традиційна юдейська книжність, в якій перевагу надавали книзі давньоєврейською мовою, адже юдаїзм продовжував організовувати життя єврейських громад.

Практика **поширення книги** також мала певний вплив на кристалізацію національного самовизначення.

Якщо польська книга була дозволена в Російській імперії, де була однією з наймасовіших, то після 1863 року поширення на Поділлі польської навчальної літератури тривалий час було заборонено. Населення, яке прагнуло навчати дітей рідній мові, брало участь у її нелегальному зберіганні та поширенні. Гуртування навколо цієї справи сприяло кристалізації національних почуттів, визначенню національної позиції учасників освітнього руху.

Створення подільського товариства «Просвіта» у Кам'янці-Подільському та поширення ним книг на певному етапі дозволило об'єднати та сформувати свідомість місцевих українців. За 1906–1907 роки кам'янецьким просвітянам вдалося продати понад 20 тис. примірників українською мовою. Подільський громадський діяч В. Приходько, згадуючи так звані гулянки, організовані кам'янецькою «Просвітою», писав про купи чепурних українських видань, що продавалися на таких заходах. «Бувало, спиняється коло стола, ідучи повз, так ніби нехотячи, два-три добродії, перелистують книжки і дивуються: «Представте себе, я думал у ніх один Шевченко, а между тем, оказивается»... Из ввічливости щось купують, а потім заходять за книжками уже й до «Просвіти!»...» [6, с. 126].

Зростання національної самосвідомості сприяло появі у 10-х роках ХХ ст. спеціалізованих магазинів для поширення одномовної

польської (Кам'янець-Подільський) та єврейської (Кам'янець-Подільський, Гайсин) літератури [14, с. 192].

Прикордонне розташування Подільської губернії, її значущість як транзитної території, сприяли поширенню закордонних видань. Процес поширення нелегальної літератури, причому на Поділлі це стосувалося не тільки політичної літератури, а й закордонної україномовної та релігійної (старообрядницької, юдейської, зокрема, хасидської), гуртував навколо себе прихильників.

Книга як меморіальний предмет, символ. Для різних етнічних спільнот цей аспект мав різний ступінь прояву.

Для українця будь-яка україномовна книга досліджуваного періоду була символічною. Подолянин Григорій Костюк, який вчився у парафіяльній школі с. Боришківці у 10-х роках ХХ ст., в еміграції згадував про здивування учнів, коли весною 1914 року вчитель Тустановський напівлегально поширював серед дітей збірку поезій Тараса Шевченка, видруковану на шклографі, збираючи гроші на пам'ятник поетові. Діти тоді вперше зіткнулися з існуванням книг рідною зрозумілою мовою [7, с. 16].

Особливе символічне навантаження книга мала для польського читача. Знаменита багатотомна «*Volumina legum*», перший польський звід права, основа якого друкувалася впродовж 1732–1782 років, а потім була перевидана у петербурзькій друкарні Й. Огрізка у 1859–1860 роках, сприймалася у ХІХ ст. не тільки як історико-правова пам'ятка, а й як символ польської державності. Його прагнули мати не тільки фахівці-юристи, а й пересічні поляки. Невипадково у відділі рідкісних і цінних видань (далі – РіЦ) Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва зберігаються примірники цього видання з родових бібліотек Руссановських, Якубовських та сімейної книгозбірні Остророг-Садовського – Клінгера [8]. У кожній з 6 родових зібрань, що зберігаються у фонді цього відділу, наявні друки юридичної тематики ХVІ – ХVІІІ ст. – пам'ятки польської юридичної думки.

Не можна не згадати про популярність серед подільських поляків творів історичної тематики деяких польських письменників, наприклад Г. Сенкевича, що друкувалися величезними накладками, призначалися для масового читача та використовувалися для читання на дозвіллі. Але й наукові спеціалізовані видання набували значного поширення. Так, у згаданому відділі РіЦ зберігаються чотири примірники франкомовного збірника дипломатичних документів щодо Польщі 1762–1862 років, укладеного графом Д'Ангебергом (псевдонім Л. Ходзько), що походять з родових бібліотек Руссановських, Собанських, Якубовських і

Ярошинських [8], хоча жодний з представників цих родів не мав дипломатичної або політичної кар'єри.

Ще одним способом виявлення прибічності своєму народові було зберігання видань, які належали загиблим або засланим борцям за незалежність Польщі. Так, у родовій бібліотеці Собанських з Ободівки поважне місце займали книги із зібрання Готарда Собанського, який загинув у засланні в Сибіру [8]. Тобто за книгами закріплювався своєрідний меморіальний статус.

Придбання книг, надрукованих будь-якою мовою, але видатних постатей польської культури, також сприяло національному піднесенню спільноти. Для подолян, зокрема, такою фігурою став відомий юрист, земляк В. Спасович, виявлені у РіЦ твори якого походять з десяти книгозбірень. Хоча це були, здебільшого, російськомовні юридичні, літературознавчі, мистецтвознавчі розвідки на тлі російської культури [8].

Символізм єврейської книги мав дещо інший характер. Релігійна (юдейська) книга зберігала високий статус у традиційному середовищі. Незважаючи на успіхи поліграфічної промисловості, зберігалася юдейська рукописна традиція. Соїфери продовжували переписувати священні тексти. На все Поділля славився Іш-гурвиць Галеві Яков-Самуїл (1855–1931), представник відомої рабинської родини, який жив у Могилеві-Подільському і володів мистецтвом старовинного графічного прикрашання юдейських книг [9, с. 132, 327]. Водночас для модернового єврейського читача юдейська книга навпаки була символом ретроградства.

Книжкове зібрання (книжковий асортимент) як символ розвитку нації: мовний та змістовий аспекти. У громадській думці наприкінці XIX ст. усвідомлювалося значення бібліотечних зібрань для культурно-просвітницької діяльності серед широких кіл населення. Після революційних подій 1905 року та Маніфесту 17 жовтня поживавилася громадська діяльність, зокрема національних громад. З'явилися численні громадські організації: культурно-просвітницькі, благодійні, артистичні та спортивні, які організовували власні книгозбірні за посередництвом місцевих книгарень. Бібліотеки таких товариств досягали доволі значних розмірів.

На відміну від інших губернських «Просвіт», подільська звернула пильну увагу на роботу серед сільського населення краю, особливо відкриття бібліотек-читалень [10]. За 1906–1907 роки, крім губернської, товариство намагалося відкрити 23 бібліотеки у навколишніх селах, в основі яких був фонд у 25 руб. [11], а також висилало зацікавленим особам невеличкі книжкові збірники

вартістю 3–5 руб. Уже згадуваний В. Приходько писав, що «тут [у «Просвіті»] молодь уперше зустрічалась із українцями... записувалась до бібліотеки і таким чином приходила до свідомості» [6, с. 126]. Вперше українська спільнота краю отримала можливість широкого ознайомлення з рідною книгою.

Вже у середині XIX ст. польською громадою усвідомлювалося значення книги для маркування «польськості». Невипадково Ю. І. Крашевський у книзі «Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budzaku» (1845–1846), оглянувши у Тульчині бібліотеку Потоцьких, зауважив про відсутність патріотизму в цій родині, адже жодної польської книги він не побачив [12, s. 77].

А згодом у 1922 році подолянин А. Прусевич зауважував про нещодавнє минуле, що крім великих бібліотек у кілька тисяч томів, існували у польських дворах малі книгозбірні, які приносили неабияку користь, зважаючи на те, що вони збільшували серед нижчих верств спільноти кількість читачів польської книги. «Міцкевич, Крашевський, Сенкевич, часописи «Kłosa», «Tygodnik Ilustrowany», «Biesiada Literacka» прокладали дорогу польській літературі в українське село, і там поширювали відчуття польського народного духу, породжували надію у тяжку добу переслідувань російського уряду. На Поділлі не знайшлося б жодного двору навіть серед найбідніших, де б не було невеличкої домашньої бібліотеки» [13, s. 73].

Польська громада намагалася удоступнити польську літературу широкому загалу. І громадські організації, і приватні особи сприяли створенню бібліотек. Так, Ванда Ярошинська у Гайсині заснувала і фінансово підтримувала такий заклад впродовж років [15, с. 884], а книгозбірня «Дому Польського» при Кам'янець-Подільському римокатолицькому благодійному товаристві напередодні революційних подій 1917 року мала фонд близько 5 тис. примірників [16, s. 144].

Єврейська спільнота також активно працювала у цьому напрямку. З 1906 року у Бершаді та Тульчині існували сіоністські бібліотеки [9, с. 130, 330]. При відділеннях Санкт-Петербурзького єврейського літературного товариства (Жванець, Немирів, Сатанів) функціонували єврейські бібліотеки [17, с. 11–12]. З 1911 року у Гайсині діяла навіть єврейська громадська бібліотека [18]. Проскурівське товариство взаємодопомоги бідним євреям з 1913 року розвивало власну бібліотеку, в основу якої було покладено книжкове зібрання міського казенного рабина М. Г. Руденського, який відкрив читальню ще у 1900 році [19].

У контексті традиційної єврейської книжності особливою повагою користувалася бібліотека (40 тис. томів) хасидського цадика

Ісаака Тверського зі Сквири (1812–1882), у складі якої були рідкісні рукописи, книги з філософії та Кабали. Вона зберігалася при дворі його онука шпиківського цадика Мордехая (Мотеля) Тверського (?–1914) [9, с. 463]. Вже згаданий Іш-гурвиць Галеві Яков-Самуїл, один з активних учасників політично-релігійного руху «Мізрахі» у Могилеві-Подільському, зібрав велику бібліотеку, за оцінками сучасників, одну з найбільших у Придністров'ї.

Слід зазначити, що до розпорядчих комітетів публічних бібліотек губернії місцева громадськість постійно зверталася з проханням про придбання та передплату польської і єврейської літератури, але постійно отримувала відмови, адже статuti цих бібліотек не передбачали подібних придбань [20]. Тільки після Маніфесту 17 жовтня 1905 року бібліотеки почали комплектувати національні фонди. Тоді ж з'явилися, як вже зауважували, спеціалізовані одномовні магазини польської та єврейської літератури.

Зрозуміло, що видавничий репертуар регіону також може використовуватися у формуванні національної самосвідомості, але на території Подільської губернії це яскраво проявилось вже за доби Української революції.

У цілому динаміка використання книги як соціокультурного явища у формуванні національної пам'яті значно зросла після революційних подій 1905 року. А радянська влада, додавши державну підтримку, взяла на озброєння досвід попереднього періоду і спрямувала книжкову справу на підтримку соціалістичного будівництва.

Список використаних джерел:

1. Kaluškevičius B. Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai. 1864–1904 / В. Kaluškevičius, К. Misius. – Vilnius : Diemedžio leidykla, 2004. – 670 р.
2. Терешкович П. В. Пограничье как судьба: метаморфозы идентичности в восточноевропейском пограничье / П. В. Терешкович // *Ab imperio*. – 2009. – № 1. – С. 191–226.
3. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – Т. 1. – 554 с.
4. Байбикова Е. Актуализация памяти / Е. Байбикова // *Иностр. лит.* – 2012. – № 2. – С. 258–262;
5. Zaleska A. Niezapomniana Ukraina / A. Zaleska. – Warsz.: Rosner & Wspolnicy, 2007. – 297 s.
6. Приходько В. Під сонцем Поділля / В. Приходько. – 4-те вид. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – 183 с.
7. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Кн.1 / Г. Костюк. – Едмонтон, 1997. – 743 с.

8. База даних «Відділ рідкісних і цінних видань» // Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тимірязєва. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.library.vn.ua/structure/rids.html>.

9. 100 єврейських местечек України. Вып. 2: Подолия. Винницкая область: ист. путеводитель / Сост. В. Лукин. – СПб: Изд-во А. Гершта, 2000. – 704 с.

10. У подільській «Просвіті» // Рада. – 1906. – № 16. – 3 жовт. – С. 3.

11. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1236. – Арк. 74.

12. Kraszewski J. I. Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku: dziennik przejażki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września / J. I. Kraszewski. – Wilno, 1845. – Т. 1. – 298 s.

13. Prusiewicz A. Biblioteki na Podolu i ich ekslibrisy / A. Prusiewicz // Exlibris. – Lwow; Krakow, 1922. – Zesz. 4. – S. 73–78.

14. Kuszlejko J. Książka polska w Rosji na przełomie XIX i XX wieku / J. Kuszlejko; B-ka Narodowa. – Warsz., 1993. – 258 s.

15. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: біогр. слов. / В. Колесник. – Вінниця, 2007. – 1007 с.

16. Chwalewick E. Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone / E. Chwalewick. – Warsz., 1926. – Т. 1. – 490 s.

17. Отчет о деятельности Еврейского литературного общества со времени его основания 12 октября 1908 г. до января 1910 г. – СПб, 1910. – 14 с.;

18. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7978. – Арк. 151.

19. Там само. – Спр. 8264. – Арк. 118; 20. Державний архів Вінницької області. – Ф. Д-230. – Оп. 1. – Спр. 873. – Арк. 453.

Кароева (Соломонова) Т. Р. Книга в формировании национальной памяти негосударственных наций второй половины XIX – начала XX в. (на примере Подольской губернии).

Статья раскрывает возможные аспекты использования книги для формирования национальной памяти негосударственных наций второй половины XIX – начала XX в. на территории Подольской губернии.

Ключевые слова: книга, книгоиздание, книжная торговля, библиотека, национальная память, негосударственная нация.

Karoeva (Solomonova) T. R. The book is for national memory formation of non-state nations within Podilska province in the second half of the XIX-th century – beginning of the XX-th century.

The article reveals eventual aspects of books usage for national memory formation of non-state nations within Podillia province territory in the second half of the XIX-th century – beginning of the XX-th century.

Keywords: *book, bookpublishing, book trade, library, national memory, non-state nation.*

ДУХОВНІ ТА МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ В ЕКСПОЗИЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ-МЕМОРІАЛУ ЖЕРТВ ОКУПАЦІЙНИХ РЕЖИМІВ «ТЮРМА НА ЛОНЦЬКОГО»

У дослідженні проаналізовано зміст експозиції Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» та визначено концептуальну парадигму інтерпретації історичного матеріалу, на основі якого сформовано експозицію. Виокремлено моральні принципи та духовні цінності, які доносить до відвідувачів експозиція музею.

Ключові слова: національна пам'ять, музей, політичні репресії, окупаційний режим, тоталітаризм.

Специфіка функціонування експозицій музейних установ зумовлена їх дидактичним завданнями. Серед завдань музеїв історичного профілю є реконструкція та інтерпретація історичних явищ в залежності від вузького профілю музею. Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» (далі – Національний музей «Тюрма на Лонцького») – молодий (існує з 2009 року) музей, що активно здійснює роботу з висвітлення історичних подій та вшанування національної пам'яті. Експозиція музею, під якою розуміємо демонстрацію інтерпретованих історичних явищ, несе у собі емоційне навантаження, що порушує екзистенційні проблеми буття.

Таким чином, метою цієї наукової розвідки є виокремити моральні та духовні цінності, що доносить до відвідувачів експозиція Національного музею «Тюрма на Лонцького». Для розкриття вищевказаної мети слід вирішити ряд завдань, зокрема: розкрити структуру експозиції музею, проаналізувати історичний матеріал, що містить у собі експозиція та інтерпретаційну парадигму цих історичних подій.

Унікальність української історії ХХ ст. полягає у складному процесі самоідентифікації української нації та означена боротьбою за створення незалежної держави. У цьому широкому пласті вирізняються особливості регіональної історії, котра одночасно є невід'ємною частиною загальноукраїнської. Враховуючи специфіку регіональної історії Західної України, ця боротьба

відбувалася проти наступних окупаційних режимів: польського, нацистського та радянського. Особливості цих режимів зводяться до авторитарного характеру польського режиму, котрий хронологічно обумовлений 1919–1939 роками, та тоталітарного характеру двох останніх, що відповідно тривали протягом 1941–1944 років – нацистський і 1939–1941, 1944–1991 років – радянський. Усі ці режими мали на меті ліквідацію українців як суб'єктів суспільних відносин та розглядали їх крізь призму власних політичних доктрин. Під час польського режиму українців трактували як недержавотворчу націю, позбавлену суспільної еліти, наслідком такого бачення й стали асиміляційні процеси. Нацисти – крізь призму расистської ідеології з розумінням меншовартості окремих європейських націй та культур, а радянська ідеологія трактувала українську націю крізь призму концепції «трьох братніх народів», у котрій українцям відводилася другорядна роль, окрім цього слід враховувати й соціальну доктрину «класової боротьби». У сукупності вони призвели до національної трагедії – довготривалого геноциду українського народу та інших народів, що проживають на території України.

Будівля Національного музею «Тюрма на Лонцького» близько 70-ти років використовувалася вищевказаними окупаційними режимами як в'язниця. Тут перебували керівні органи їх оперативних карально-репресивних структур, діяльність яких мала на меті планування, розробку методів, а також ліквідацію політичних противників режиму. Паралельно з вищевказаними структурами тут містилася в'язниця для політичних в'язнів. Тут відбувався слідчий процес, зокрема допити із застосуванням тортур, створення слідчої документації тощо. У мешканців міста ця в'язниця стала уособленням окупаційних влад та її репресивних методів діяльності.

З огляду на таку трагічну історію не випадково виникла ідея формування музею саме на території вищевказаної тюрми. Цей музей молодий (існує з 2009 року), тому на сьогодні він містить тимчасову експозицію, презентовану на першому поверсі. Вона репрезентує тяглість репресивної діяльності окупаційних режимів у приміщенні, яке було інструментом цієї репресивної політики. Насамперед слід наголосити, що екстер'єр та інтер'єр будівлі мають історичну цінність як унікальний експонат. На сьогодні на території України не існує подібного музею такого масштабу. Творці експозиції зберегли автентичність в'язниці, тому ні ремонту, ні демонтажу чи перебудови не здійснювали. У подальшій розбудові музею цей принцип буде дотримано.

Експозиція музею має три сюжетні лінії:

1. Історія в'язниці;
2. В'язничний побут;
3. Найкривавіша сторінка історії в'язниці – масові розстріли наприкінці червня 1941 року.

Історія споруди починається у кінці XIX ст. Район будівлі на сучасній вулиці С. Бандери у плануванні Львова мав важливе військове значення у XIX ст. У 1889–1890 роках на перехресті вулиць С. Бандери та Коперніка було побудовано комплекс будівельних споруд військового призначення – казарми для жандармерії. Архітектором цього комплексу був Ю. К. Яновський, який проектував його в неоренесансному стилі, характерному для того часу.

У приміщеннях будівлі під час австрійського панування не було та не планувалося жодних закладів карно-слідчого та в'язничного характеру.

Вперше в'язниця тут з'явилася за часів польської окупації (1918–1939 рр.). У 1919–1922 роках були виконані будівельні роботи, внаслідок чого з боку вулиці Брюлова (тоді Лонцького, існувала з 1896 року, названа на честь Яна Еліаша Лонцького – польського шляхтича, який у 1672 році командував львівською залогою під час облоги міста турецькою армією) було споруджено приміщення, що використовувалося для утримання в'язнів [7; 8]. У будівельному комплексі, який нині знаходиться на вул. С. Бандери, 1 (в часи польської окупації вулиця С. Бандери носила назву Леона Сапіги, а вул. Коперніка – не змінювалася), розміщувалося кілька установ. Комплекс, що прилягає до вул. С. Бандери та Коперніка належав воєводському, міському та окружному управлінням поліції. У ньому знаходився і особовий склад 2-го відділу контррозвідки, так звана «двуйка». З боку вул. Лонцького офіційно розміщувався штат IV відділу Головної комендатури державної поліції, у повноваження якого входила боротьба проти організації антидержавного спрямування, таких як ОУН та КПЗУ. Неофіційно тут була тюрма для політичних в'язнів, а з 1935 року – об'єднаний міський слідчий ізолятор [4, арк. 97].

За часів першої радянської окупації протягом 1939–1941 років (у тогочасному суспільстві побутовав термін «перші совіти») у комплексі було організовано найбільшу у місті в'язницю – № 1 (максимальна кількість в'язнів – 1500 осіб). Також тут знаходилося в'язничне відділення управління НКВД Львівської області [3, с. 119.].

Під час нацистської окупації (1941–1944 рр.) у будівлі була слідча тюрма гестапо.

У роки повторної радянської окупації (1944-1991 рр.) споруда використовувалася як слідча в'язниця (з 1946 року – внутрішня тюрма) карально-репресивних структур СРСР (НКВД, МГБ, МВД, КГБ). Протягом 40-50-х років вона була центром протиповстанської боротьби радянської влади; у наступні десятиліття – центром боротьби проти так званих «інакомислячих» – членів Українського дисидентського руху.

Після проголошення незалежності України КГБ було ліквідовано і у в'язниці утримували лише кримінальних злочинців. У ній знаходяться районний відділ міліції, міське управління СБУ, а також архів СБУ.

Ця історія представлена в експозиції музею із зазначенням окремих значущих подій кожного періоду, що безпосередньо стосуються тюрми. На стенді польського періоду наведені особливості тюремного режиму, здійснення арешту польською поліцією та найгучніші політичні судові процеси 1930-х років, радянського періоду – керівники радянського репресивного апарату, підсудні так званого «Процесу 59-ти», інформація про визначних діячів Українського визвольного руху – в'язнів тюрми на Лонцького; нацистського періоду – двомовні списки розстріляних осіб, наказ про політичні репресії проти діячів ОУН, найвідоміші в'язні тюрми цього періоду. Вищевказана частина експозиції свідчить про тяглість окупаційних режимів та представляє інструментарій репресивної політики проти структур Українського визвольного руху та цивільного населення.

Специфіка репресивної діяльності полягає у цілеспрямованій ліквідації організованого Українського визвольного руху. Хоча під час репресій постраждало більше цивільного населення, проте це був лише додатковий захід окупаційних режимів задля успішного досягнення мети стосовно організованого руху. З іншого боку страждання цивільного населення від репресій відбилася у ментальності народу, що й трансформувалося у певний національний стереотип, який є складовою національної пам'яті. Інтерпретація цього процесу в експозиції Національного музею «Тюрма на Лонцького» зводиться до ствердження про взаємопов'язаність визвольної боротьби та репресивної діяльності окупаційних режимів, що тривали протягом майже всього ХХ ст. та в сукупності сприяли утворенню у 1991 році держави Україна. Тому репресії та визвольна боротьба є двома складовими одного суцільного явища – Українського визвольного руху.

Друга частина експозиції презентує в'язничний побут: в'язничні камери, де на одного в'язня припадало 0,5 м², камера

смертників, кабінет слідчого, фотолабораторія. Ця частина експозиції дає можливість опинитися та відчувати нелюдські умови перебування у тюрмі, особливості слідчого процесу, допити тощо. Окрема камера присвячена діячеві підпільної Української греко-католицької церкви – отцю Миколі Хмільовському (1880–1963). Його життя та діяльність безпосередньо пов'язані із подіями Українського визвольного руху. У 1919 році отець Микола був капеланом Української галицької армії, у 1930-х – директором української гімназії у Золочеві. Після арешту протягом 1945–1948 років очільників УГКЦ та проведення у 1946 році у Львові псевдособору з приєднання УГКЦ до складу Російської православної церкви, він очолив підпільну УГКЦ. Також був членом Української головної визвольної ради – підпільного українського парламенту Українського визвольного руху. У цей період (1946–1948) його головним завданням було збирання та передача матеріалів про репресії проти УГКЦ до Ватикану, використовуючи інформаційні канали ОУН. Був заарештований у 1950 році, слідство по його справі тривало до 1951 року. Засуджений до 10 років ув'язнення у Володимирській тюрмі [1, арк. 273–275]. Експозиція представляє фотокопії матеріалів, що стосуються етапів слідства (арешт, дактилоскопічні дані, вирок, визначення місця відбування вироку, документ про реабілітацію тощо) та свідчень про діяльність М. Хмільовського (витяги з протоколів допитів про осіб, з якими контактував отець). Особливість свідчень М. Хмільовського полягає у подачі розширених свідчень про людей, котрі на момент слідства були заарештовані (Й. Сліпий), або загинули (Р. Шухевич, З. Тершаковець та інші). Також є й інші матеріали з життя та діяльності отця: фотоматеріали та фото людей, з якими він контактував під час своєї діяльності, представлено фотокопії архівної кримінальної справи о. Миколи Хмільовського у п'яти томах, оригінал якої зберігається в Архіві Управління СБУ Львівської області.

Тут можна прослідкувати життєвий шлях о. Миколи Хмільовського крізь призму його кримінальної справи. Також відвідувач може ознайомитися із специфікою діловодства карально-репресивних органів СРСР. Це явище важливе для саморозвитку відвідувачів, котрі часто після відвідування музею зацікавлюються історією власних родин та звертаються до архівів з метою вивчення кримінальних справ своїх родичів, що були репресовані органами польської, нацистської та радянської влади. Експозиція, присвячена М. Хмільовському, допомагає краще орієнтуватися у змісті архівних кримінальних справ. І що найважливіше –

побачити долю людини, котра стала на шлях визвольної боротьби з усвідомленням героїчного й одночасно трагічного (що у свою чергу підвищує героїзм) життєвого вибору.

Третій рівень експозиції присвячений найтрагічнішій сторінці історії тюрми: масовим розстрілам політичних в'язнів в кінці червня 1941 року. 22 червня 1941 року з початком німецько-радянської війни тюрми прифронтової зони, які були переповнені політичними в'язнями, перетворилися для радянської влади на гостру проблему. Згідно з наказом наркома державної безпеки СРСР В. М. Меркулова від 23 червня 1941 року № 2445/М [5, с. 92–93] в'язнів слід було розподілити на тих, що підлягають депортації, та тих, кого необхідно розстріляти. Оскільки план евакуації не було виконано, місцеве керівництво НКВД розпочало масові розстріли в'язнів, що тривали з кінця червня до середини липня 1941 року. 4 липня цього ж року згідно з наказом Л. П. Берії евакуацію було офіційно припинено та розпочато знищення решти в'язнів. Це було винятковим явищем у практиці карально-репресивних органів радянської влади. Загалом кількість розстріляних осіб на Західній Україні сягає близько 22000 [6, с. 63].

На початку німецько-радянської війни у в'язниці № 1, як і в інших в'язницях Львова, відбувалися масові розстріли в'язнів. Протягом 22–28 червня 1941 року у тюрмі на Лонцького було знищено 1681 особу – 42% усіх розстріляних в'язнів львівських тюрем (всього понад 4000 осіб) [5, с. 103].

Ця експозиційна частина представляє нам масштаби розстрілів: міста Західної України з вказаною кількістю розстріляних. Розстрільні списки із підписами начальника слідчої частини НКГБ та обласного прокурора, які й винесли вироки тисячам в'язням [2, т. 1, арк. 1, 15, 24; т. 2, арк. 1; т. 3, арк. 2, 31]. Окремо представлена тогочасна преса, на сторінках котрої зафіксовано шок західноукраїнського суспільства від побаченого, що закріпив у ментальності антирадянські позиції. Унаочнюють це явище й фотографії розстріляних, зроблені німецькими кореспондентами, що використовувалися для антирадянської пропаганди. В одній камері транслюється уривок документального фільму «Die Deutsche Wohenshau», що репрезентує процес ексгумації тіл загиблих.

Ця частина експозиції показує жорстокість та цинізм як радянського, так і нацистського тоталітарних режимів та нівелювання ними цінності людського життя.

Завершує експозицію стела пам'яті, де зафіксовано відомі нам імена 756 осіб різних національностей (переважно українців,

поляків та євреїв), котрі були розстріляні в тюрмі на Лонцького в кінці червня 1941 року. Це місце усвідомлення української трагедії та її міжнаціональних масштабів, воно є стимулом до національного порозуміння та спільної діяльності за перемогу демократичних цінностей в українському суспільстві, для того, щоб подібні злочини ніколи не повторювалися.

Таким чином, сучасна експозиція Національного музею «Тюрма на Лонцького» має вплив на збереження та розвиток національної пам'яті, а отже формує моральні принципи громадян. Тюрма на Лонцького в історичному минулому служила різним окупаційним режимам (польському, німецькому, радянському) інструментом репресивної політики і є символом тягlosti української боротьби за створення власної державності. Події, що відбувалися на території тюрми, є уособленням злочинів не лише проти українського народу, але й проти людства, котрі не можна забути. Сучасний музей та його експозиція встановлюють взаємозв'язок між трагедією Західної України та решти території України в період репресивної діяльності окупаційних режимів, зв'язок з трагедіями інших народів та країн, що потрапили під тоталітарні режими.

Інтерпретація матеріалів експозиції музею наголошує на екзистенційних проблемах світового рівня. Так, факти злочинів проти людства зазвичай викликають негативні емоційні відчуття, з іншого боку приклади й масштаби терору мотивують до розуміння цінності людського життя і свободи у всіх її проявах. Історичний досвід сьогодення, на котрий мають вплив розсекречені та відомі факти терору, нівеляції прав і свобод людини, засвідчують всепереможність добра (жертв в ім'я незалежності та свободи) над злом (тортурами, окупацією, смертю, поневоленням).

Список використаних джерел:

1. Архів Управління СБ України Львівської області. – Архів кримінальних справ. – Спр. № П-35073 у 5-ти томах стосовно Хмільовського Миколи Івановича. – Том 5.
2. Архів Управління СБ України Львівської області. – Архів кримінальних справ. – Спр. № П-11282 у 4-х томах.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 книгах / Іван Білас. – Кн. 1. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – 432 с.
4. Державний архів Львівської області. – Ф. 121 с. – Оп. 1 с. – Од. зб. 1085 с. – Т. 1.

5. Дерев'яний І. Масові розстріли у в'язниці № 1 м. Львова в кінці червня 1941 року / Ігор Дерев'яний // Український визвольний рух. – 2009. – № 13. – С. 89–104.

6. Романів О. Західноукраїнська трагедія 1941. Друге видання / О. Романів, І. Федущак. – Львів – Нью-Йорк: без місця видання, 2003. – 431 с.

7. Центральний державний архів у м. Львові. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 1587.

8. Центральний державний архів у м. Львові. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 1611.

Дерев'яний І. Я. Духовные и моральные ценности в экспозиции Национального музея-мемориала жертв оккупационных режимов «Тюрьма на Лонцкого».

В исследовании проанализировано содержание экспозиции Национального музея-мемориала жертв оккупационных режимов «Тюрьма на Лонцкого» и определена концептуальная парадигма интерпретации исторического материала, на основе которого сформирована экспозиция. Выделены моральные принципы и духовные ценности доносимые посетителям экспозицией музея.

Ключевые слова: национальная память, музей, политические репрессии, оккупационный режим, тоталитаризм.

Derevyanyj I. Y. Spiritual and moral values in the exposition of National museum and memorial to the victims of the occupations regimes «Prison at Lonckoho».

In research the content of the exposition of National museum and memorial to the victims of the occupations regimes «Prison at Lonckoho» is analyzed and the conceptual paradigm of interpretation of historical material, which formed this exposition is defined. Moral principles and spiritual values reported to visitors of the exposition are allocated.

Keywords: national memory, museum, political repressions, occupation regime, totalitarianism.

СТАРОДРУКИ ТА ДАВНІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ БІБЛІОТЕЧНІ КОМПЛЕКСИ ЯК ДЖЕРЕЛА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Стаття присвячена стародрукам як одному з видів джерел національної пам'яті. На конкретних прикладах проілюстровано інформаційний потенціал стародрукованих видань та їхня роль у поглибленні та формуванні національної історичної пам'яті.

Ключові слова: національна пам'ять, стародруки, історико-культурні книжкові фонди, джерелознавство, провенієнція.

Національна пам'ять є основним фактором у життєдіяльності нації, її розвитку та творчості. У значній мірі вона ґрунтується на історичному знанні, яке повинно формуватися на наукових дослідженнях, що висвітлюють події, діяльність особистостей, політичні, економічні, соціальні аспекти історії нації, історію ідей та уявлень. Національна пам'ять відіграє роль «першої скрипки» у формуванні та вихованні національної свідомості. Розширення кола історичних джерел і якнайретельніше їх наукове опрацювання сприяють розвитку національної пам'яті, її зміцненню та поглибленню. Стародруки є, на наш погляд, одним із цікавих, але мало використовуваних історичних джерел, які можуть і повинні бути залучені до процесу формування національної пам'яті.

Мета публікації – акцентувати увагу науковців на стародруках, виданнях XV ст. – 1830 р., як джерельній базі і об'єктах наукових розвідок у царині національної пам'яті українського суспільства.

Стародруки та історико-культурні книжкові фонди є об'єктами наукового дослідження таких галузей гуманітарної науки як історичні книгознавство та бібліотекознавство. Водночас вони є документальними пам'ятками епохи, що акумулюють у собі наукові, духовні та естетичні досягнення людства, віддзеркалюючи ідеологічні, політичні, мистецькі шляхи розвитку людського суспільства. З таким же успіхом вони є джерелами історичної національної пам'яті, які часто з огляду на свою специфічність несуть у собі унікальну інформацію про людей і події минувшини, яку інші джерела не зберегли.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) – найбільша бібліотека України за розмірами фондів та їхньою історико-культурною значимістю (близько 15 млн од. зб., з них понад 380 тис. стародруків), є потужною джерельною базою для гуманітарних досліджень, які спираються на стародруковані видання. Джерелом і об'єктом дослідження може стати окремий примірник видання, група примірників одного видання чи комплекс книжок давньої бібліотеки. Залежно від інформативності стародруковане джерело може відкрити цілу сторінку національної пам'яті в одному випадку або доповнити новими фактами вже закарбовані в ній події – в іншому.

У складі фондів НБУВ нині зберігається багато книжкових комплексів, які є історико-культурними фондами, що мають бути внесені до Державного реєстру національних пам'яток України. Це бібліотеки або частини бібліотек, що належали у минулому приватним особам, монастирям, навчальним закладам, громадським організаціям. Серед них можна назвати книгозбірні магнатів Вишневецьких-Мнішеків і Яблоновських, останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського, волинських шляхтичів Мікошевських, бібліотеки Київської духовної академії, Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, Києво-Печерської лаври, Київського Пустинно-Микільського монастиря, Софійського кафедрального собору, Канівського василіянського монастиря, Острозького і Кременецького єзуїтських колегіумів, Київського університету св. Володимира та ін. Вони зберігаються як окремі колекції або у складі фондів інших книжкових колекцій, куди вони надійшли в результаті переміщення фондів, викликаних суспільно-політичними колізіями. Кожна з них потребує спеціальних історико-книгознавчих та джерелознавчих досліджень.

Як приклад, можемо навести результати досліджень магнатської родової бібліотеки князів Вишневецьких – графів Мнішеків, яка містилася у Вишневецькому замку. Бібліотека заснована у 30-і роки XVIII ст. в родовому маєтку давнього українського князівського роду Вишневецьких герба «Корибут» у містечку Вишневець Кременецького повіту Волинського воєводства (нині Збарзького р-ну Тернопільської обл.). Фундатором її був князь Михайло Серватій Вишневецький (1680–1744) – син белзького воєводи Костянтина Вишневецького та Анни з Ходоровських, великий гетьман Великого князівства Литовського (1703–1707, 1735), канцлер Великого князівства Литовського (1720 р.), політичний діяч Речі Посполитої XVIII ст., літератор і великий бібліофіл. Після його

смерті Вишневецький замок і його бібліотека були успадковані по жіночій лінії підкоморієм Великого князівства Литовського Яном Каролем Мнішеком герба «Кончиць».

На документальній основі та в процесі евристичної роботи з фондами НБУВ було здійснено реконструкцію фонду цієї бібліотеки. З розпорощених у фондах НБУВ книжок Вишневецької бібліотеки було сформовано книжкову колекцію, яка нині нараховує близько 1500 од. зб. Виявилося, що найбільша частина бібліотеки Вишневецького замку нині зберігається саме в НБУВ. На основі історико-книгознавчого аналізу бібліотечного фонду, який ґрунтувався на рукописних каталогах XVIII–XIX ст. замкової бібліотеки та збережених бібліотечних примірниках, було констатовано, що Вишневецька бібліотека є історико-культурною пам'яткою доби Просвітництва, її фонди віддзеркалюють як суспільні процеси, так і коло фахових та особистих інтересів власників, доповнюють історію родів Вишневецьких і Мнішеків. Бібліотечний фонд містить багатий фактографічний матеріал про розповсюдження і побутування західноєвропейських видань у шляхетських маєтках XVIII ст. в Україні [6].

Стародруки можуть бути і головним джерелом наукових досліджень. Як, наприклад, розвідка відомого сучасного вітчизняного історика, професора Н. Яковенко «Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності)», яка ґрунтується на 66 стародрукованих джерелах – панегіриках, друкованих передмовах до видань, зокрема до острозької Біблії (Остріг, 1581) та «Ключа царства Небесного» Герасима Смотрицького (Остріг, 1587), виданих в Острозі, Кракові, Львові, Дермані, Замості, Лешні, Лейдені [7, с. 231–269]. Або інша наукова публікація професора Н. Яковенко «Кого топчуть коні звитяжного Корибута: до загадки киево-могилянського панегірика 1648 р. «*Majores Wiszniewieściojum*» [8, с. 315–340], присвяченого князеві Яремі Вишневецькому, в якій аналізується ставлення кола професорів Києво-Могилянської академії до найпотужнішого магната Наддніпрянщини і до козацтва на початку Визвольної війни 1648 року.

У західноєвропейських стародруках можуть віддзеркалюватися відомості про українські етнічні землі та події, що на них відбувалися, які доходили до мешканців країн Західної Європи. В аугсбурзькому виданні XVIII ст. (Аугсбург, б. р.; НБУВ: ВСРВ, R. 5609) – альбомі, що містить 200 суцільно гравійованих планів найпотужніших європейських фортець, виготовлених аугсбурзьким гравером і художником Габріелем Боденером, під № 84 вміщено

план Кам'янецької фортеці на Поділлі. Примірник належав Тульчинській бібліотеці руського воєводи, згодом маршалка Торговицької конфедерації Станіслава Щенсного Потоцького.

Стародруки можуть нести інформацію, зосереджену в провенієнційних написах, про місце і роль книжки в різних верствах суспільства, про бібліофілство і меценатство. Цікаві факти, пов'язані з книжками і представниками козацько-старшинського роду Сулим, несуть у собі два стародруки з фонду відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ (далі – ВСРВ).

Відомо, що чотири сини переяславського полковника Семена Івановича Сулими – Семен, Яким, Григорій та Харитон (у чернецтві Христофор), навчалися у Києво-Могилянській академії (далі – КМА). Доля у них склалася по різному. Двоє – Григорій та Харитон, обрали чернече життя. Григорій навчався у КМА та Сухопутному шляхетному кадетському корпусі. Після повернення в Україну оселився у Мотронинському Троїцькому монастирі, де у 1766 році прийняв постриг [2, с. 516–517]. Христофор (бл. 1734–1813) після закінчення повного курсу навчання у КМА раніше від брата прийняв постриг у Мотронинському ж монастирі, згодом став ректором Чернігівського колегіуму і був першим Слобідсько-українським та Харківським єпископом [2, с. 517–518]. Збирав власну бібліотеку. Ще за свого життя пожертвував 119 книг бібліотеці, заснованій при Харківському колегіумі Єпіфанієм Тихорським [2, с. 534]. А за заповітом ще 500 книг його книгозбірні надійшло до колегіумної бібліотеки [2, с. 518].

Двоє інших братів – Семен і Яким, обрали світську кар'єру. Надвірний радник Семен Семенович Сулима (†1788) служив у Сухопутному шляхетному кадетському корпусі і був його головним скарбником. Одружений з княжною Марією Василівною Несвицькою [3, с. 810; 4, с. 146]. Залишив після себе переклади двох творів: один – переклад з німецької праці англійського лікаря Ріхарда Меогда «О язве моровой» (Спб, 1772), інший – переклад з французької твору пана Клерка «Рассуждения о воспитании, какову должно быть для произростания желательных плодов, с присовокуплением речи, говоренной к гг. кадетам Сухаревского кадетского корпуса при начатии наук» (1-е вид. – Спб., 1773; 2-е вид. – Спб., 1779) [4, с. 146]. Примірник рідкісного видання «L'Alcoran le Louis XIV, ou le testament politique du cardinal Mazarin. – Trad. de l'Italien» (Roma, 1695; НБУВ: ВСРВ, In. 550) [9, col. 152–153] з фондів ВСРВ має запис латинською мовою, який показує, що книжка була подарована Семеном Сулимою для академічної бібліотеки. Вочевидь зв'язок

випускника з Alma Mater не переривався. Текст запису такий: «Hunc librum applicavit Generosissimus Dominus Simeon Sulima Anno 1781 Augus[ti] 14 Bibliothecae Contubernii Kiowiensis» («Цю книжку подарував Бібліотеці Київської академії найшляхетніший пан Семен Сулима 1781 року 14 серпня»).

Яким Сулима (1717–1818) теж навчався у Сухопутному шляхетному кадетському корпусі, який закінчив із золотою медаллю, став його викладачем, мав чин таємного радника, займався перекладацькою діяльністю [2, с. 518]. З ім'ям Якіма Сулими пов'язаний дарчий напис в іншій книжці: «Manuctio ad cognoscendos et curandos morbos...» (Москва: друкарня Московського університету, 1768) (НБУВ: ВСРВ, Ін. 2332). Це видання об'єднує імена двох учених: українського медика Петра Івановича Погорецького та німецького медика Йогана Фридеріка Шрайбера. Петро Іванович Погорецький (1740–1780) – відомий український вчений, навчався у Києво-Могилянській академії, доктор медицини, педагог, піонер на ниві перекладу медичних підручників, один із найближчих соратників засновника вітчизняної епідеміології Данила Самойловича-Сущинського (1742–1804). Він переклав з німецької на латинську мову і підготував до друку працю професора Лейденського університету Й. Ф. Шрайбера (Schreiber; 1705–1760), яка довгий час вважалася одним із найкращих підручників із діагностики і терапії в Європі. Наш співвітчизник доповнив працю німецького вченого власним описом жіночих та дитячих хвороб. У 1781 році праця Шрайбера-Погорецького була перекладена російською мовою іншим видатним українським медиком, вченим-енциклопедистом, основоположником вітчизняного та російського наукового акушерства Нестором Амбодиком-Максимовичем (1744–1812) і видана у Петербурзі. Примірник ВСРВ цікавий тим, що має на форзаці дарчий напис П. Погорецького своєму другові – останньому генеральному судді України, одному з найосвіченіших людей країни того часу Якимові Сулимі. Текст запису такий: «Viro Litterarum pertissimo. / Nobilissimo Existimatissimo[que] / D[omi]no Joachimo Sulimae. / Pedestris Nobilium Corporis Tribuno. / Presenti libello / ceu tessara[m] per[petuum] duraturae amicitiae venerationis[que]. / S[alutem] P[lurimam] D[icit] / alienate laudis / Editor. / P[etrus] Pogoretski / Petropoli D[edit] Nativitatis Jesu Christi / Anno / MDCCLXVIII [1768]» («Мужу у науках найдосвідченішому, найушлавленішому й найшанованішому пану Якомові Сулимі, викладачеві Сухопутного шляхетного [кадетського] корпусу. Вручаючи книжку як свідчення міцної дружби, яка буде тривати вічно, та поваги, великий привіт

переказує чужої слави видавець. Петро Погорецький подарував у Петербурзі від Різдва Христового року 1768»).

Евристична робота з фондом ВСРВ наштовхнула на знахідку, яка дозволяє стверджувати, що вчений-медик був бібліофілом і збирав колекцію книжок, в якій були видання не тільки медичної тематики. На примірнику плантенівського четвертого видання творів давньоримського філософа Сенеки «Орега» (Антверпен, 1652; НБУВ: ВСРВ, РІ. 198а) є запис П. Погорецького, який розповідає про шлях надходження книжки до його бібліотеки. Текст запису латинською мовою такий: «His Seneca Liber / primum ex Bibliotheca Alberti / SS. / Theologiae in Academia Lugduno-/Bata-va Professoris, cui olim praemio / litterariuo a Scholiarchis Leidensibus / cessit, fuit comparatus: nunc vero ad / meam Librorum Collectionem, argento / quidem at grato atque amico, ex Mu-/seo Fialkowsciano translatum quam / honorificentissime in huius servatur / memoriam, servabiturque simpler / a D[ie] 1 Junii, MDCCLXIV [1764]. / P.I. Pogoretski Med[icinae] Candidat» («Ця книжка Сенеки спочатку з бібліотеки Альберта, святої теології у Лейденській академії професора, якому колись як винагорода за навчання від лейденських схоли-архів дісталася, була додана: тепер справді до моєї колекції книжок сріблом, а з іншого боку вдячним другом з Музею Фіалківського перенесена, щонайпочесніше на його пам'ять зберігається, і зберігатиметься завжди від дня 1 січня 1764 р. П.І. Погорецький, кандидат медицини»). Запис відноситься до часу перебування П. Погорецького у Лейдені, куди його було відряджено у 1761 році Петербурзькою медичною колегією для підвищення кваліфікації у складі 10 найздібніших вихованців госпітальних шкіл, і де він у 1765 році захистив докторську дисертацію на тему «Про напівметал нікель. З додатком про медичне дослідження того способу, яким народ звичайно припікає виразки» («De semimetallo Nickel. Cui accedit examen medicum modi, quo vulgus expirale ulcera sobet») [2, с. 429].

Книгознавчі дослідження вносять важливу інформацію в історію друкування, розповсюдження і побутування наукових, літературних, релігійних творів різних авторів. Історико-книгознавче та джерелознавче дослідження примірників стародрукованих видань дають можливість доповнити відомості про творчість автора, його інтелектуальні зв'язки, популярність його творів. Це додає нових барв при аналізі творчого доробку автора, долі його творів, розширює відомості про коло його контактів. Тут на перший план виступає унікальний фактографічний матеріал у вигляді

різного виду провенієнцій, маргінальних записів, друкарських особливостей накладу. Цю тезу можна проілюструвати двома яскравими прикладами історико-книгознавчого дослідження примірників двох видань: «Мир з Богом чоловіку» (Київ, друкарня лаври, 1669) Інокентія Гізеля та «Світ, по частинах розглянутий» (*Świat po części przezyrany* [!]. Do druku podany. – W Krakowie: W drukarni Franciszka Cezarego, 1697) Данила Братковського.

Інокентій Гізель (бл. 1600–1683) – визначна постать в історії України, ректор Києво-Могилянської академії, архимандрит Києво-Печерської лаври, вчений, церковний і культурно-освітнянський діяч. У книгознавчій публікації, підготовленій к.і.н. Н. Бондар, присвяченій виданню найвідомішої праці Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку» і вміщеній у третьому томі трьохтомного видання вибраних творів Інокентія Гізеля, описано *de visu* та джерелознавчо проаналізовано 73 примірники видання із 16 збірок України, Росії і Білорусі. Н. Бондар подає інформацію про зберігання примірників книжки у давніх монастирських і приватних бібліотеках, вкладні записи, які засвідчують дарування архимандритом свого твору різним книгозбірням, зокрема бібліотекам Київського Пустинно-Микільського монастиря, Кутейнського Богоявленського монастиря, Манявському скиту та приватним особам. Загалом авторці вдалося розшукати відомості про 100 примірників цього стародруку і укласти каталог примірників видання, опрацьованих *de visu* [1].

Яскравою постаттю в національну пам'ять увійшов український шляхтич, член Луцького Хрестовоздвиженського братства, поборник православ'я, поет і громадянин Данило Братковський (†1702). Він був автором збірки поезій польською мовою «Світ, по частинах розглянутий» (Краків, 1697), яку видав своїм коштом у Кракові, в потужній друкарні Францішка Цезарія. Робота по підготовці видання першого повного перекладу українською мовою поезій Д. Братковського, здійсненого В. Шевчуком, та перевидання «Світу, розглянутого по частинах» фототипічним способом спонукала до розшуку примірників книжки у бібліотечних сховищах України. Попри те, що наклад видання для того часу був величезним – понад 4 тис. примірників, в сучасній Україні були відомі чотири примірники різної повноти збереженості: один примірник у фондах Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника і 3 примірники – в фондах НБУВ. Евристична робота у фондах НБУВ виявила ще 10 примірників. 9 з них збереглися у повному обсязі. Один з них було використано для перевидання стародрука. Джерелознавчий аналіз збережених

примірників дав можливість на документальній основі визначити місця побутування книжки у XVIII ст. Географія розповсюдження твору виявилася такою: Бердичів, Жидичин, Звягель, Київ, Чернігів. Книжка Д. Братковського зберігалася у бібліотеках Київського Пустинно-Микільського, Уманського василіянського, Жидичинського Микільського монастирів, Києво-Печерської лаври. Вона перебувала у приватних руках. Провенієнційні написи засвідчують, що примірники належали ченцю Єлецького Успенського монастиря у Чернігові Варламові Домошинському, звягельському пароху Юзефові Яну Єзерському, якомусь Іванові Мокрицькому, канцеляристу Григорію Венерацькому, який подарував збірку поезій сотникові Григорію Черняку. У XIX ст. ці примірники перейшли до бібліотек Київської духовної академії, Київської духовної семінарії, Софійського кафедрального собору, Волинського ліцею у Кременці. Згодом частина з них потрапила до бібліотеки Університету св. Володимира. Наведені факти засвідчують, що поезії Д. Братковського були популярними у різних регіонах України і без сумніву мали вплив на тогочасного читача.

Викладений у публікації матеріал представляє стародруки як джерело інформації, пов'язаної з відомим особами в історії України, що несе у собі нові факти, дотичні їхнього життя і діяльності, привертає увагу дослідників до стародрукованих видань як складової у формуванні національної пам'яті українського суспільства.

Список використаних джерел:

1. Бондар Н. Історико-книгознавчий огляд видання «Мир с Богом человеку» (1669) та його примірників. Каталог видань // Гізель І. Вибрані твори у 3-х томах / Інститут філософії ім. Г. Сковороди; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського; Товариство дослідників Центрально-Східної Європи; Dipartimento di Studi Linguistici Letterari e Filologici dell'Università di Milano. – Київ; Львів: Свічадо, 2010. – Т. 3: Дослідження та матеріали. – С. 289–324; 337–391.

2. Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання. – Київ: В-чий дім КМ Академії, 2001. – 734 с.

3. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – Киев, 1914. – Т. 4. – 832 с.

4. Русский биографический словарь. – Т. «Суворов-Ткачев». – Спб., 1912. – 600 с.

5. Ціборовська-Римарович І. Історико-книгознавчий огляд примірників книжки Д. Братковського «Світ, розглянутий по частинах» з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Братковський Д.

Світ, по частинах розглянутий. Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії / Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського; Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України; Волинський краєзнавчий музей; Волинське крайове братство св. ап. Андрія Первозваного (Луцьке Хрестовоздвиженське). – Луцьк, 2004. – С. 425–436.

6. Ціборовська-Римаровтч І. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII ст. (Вишневецьких – Мнішеків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан. – Київ, 2006. – 394 с.

7. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ: Критика, 2002. – 415 с.

8. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. – Київ: Laurus, 2012. – 470 с.

9. Brune J. Ch. Manuel du libraire et de l'amateur de livres. – 5 ed. – Paris, 1860. – Т. 1. – 1902 col.

Циборовская-Рымарович И. О. Старопечатные книги и древние историко-культурные библиотечные комплексы как источники национальной исторической памяти.

Статья посвящена старопечатным изданиям как одному из видов источников национальной памяти. На конкретных примерах проиллюстрирован информационный потенциал старопечатных изданий и их роль в углублении и формировании национальной исторической памяти.

Ключевые слова: *национальная память, старопечатные издания, историко-культурные книжные фонды, источниковедение, провенциции.*

Ciborovska-Rymarovych I. O. Old-printed editions and historical book collections as a sources of national historical memory.

The article is devoted to the old-printed editions and nowadays book collections of historical libraries like a sources of the national memory. In the paper the role of old-printed editions in the formation and development of national memory is ascertained.

Keywords: *national memory, old-printed editions, historical libraries, original sources, provenance evidence.*

**КОМПЛЕКС ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЗАПОВІДНИКІВ
І МУЗЕЇВ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
У СКЛАДІ АН УРСР У 1951–1955 рр.
(ЗА ПРОТОКОЛАМИ ЗАСІДАНЬ ПРЕЗИДІЇ АН УРСР)**

У статті розглядаються питання історії музейної справи та розвитку роботи історико-культурних заповідників у складі АН УРСР в контексті збереження історико-культурної спадщини Т. Г. Шевченка.

Ключові слова: шевченкіана, архівне джерело, НАН України, музеї.

Післявоєнний час став початком відновлення наукової роботи над шевченкіаною у частково відбудованій після Другої світової війни республіці. Питання життя та творчості Т. Г. Шевченка широко досліджувалась в установах Відділу суспільних наук АН УРСР, а також фахівцями філологічних кафедр вищих навчальних закладів, зокрема, у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, Львівському державному університеті та ін. Проте, в УРСР діяли й кілька музеїв Т. Г. Шевченка, наукові співробітники яких також проводили ґрунтовні та різнопланові дослідження. У 1951 році ці музеї увійшли до складу АН УРСР і продовжили свою діяльність, широко співпрацюючи з академічними установами та отримуючи від них науково-методичну допомогу з метою розвитку музейної справи.

На жаль, їхня робота у післявоєнний період мало висвітлена. Дослідження, присвячені історії Академії наук України (Г. М. Доброва, Л. А. Дубровіної, С. В. Кульчицького, Б. А. Маліцького, О. С. Онищенко, В. І. Онопрієнка, Ю. В. Павленка, В. М. Палія, Ю. А. Храмова та ін.), в основному торкались питань діяльності науково-дослідних установ, її вчених, наукових шкіл, тоді як аспекту розвитку музейної та заповідної справи в Академії не було приділено належної уваги. Існують дослідження з історії діяльності музеїв, які проводились переважно їх співробітниками (зокрема, фундаментальна праця Тарахан-Берези З. П. «Святиня»), проте один зі складних моментів – період післявоєнної відбудови –

у них фактично не висвітлюється. Комплексне дослідження роботи академічних установ у період підпорядкування чільній науковій установі держави, наскільки автору відомо, не здійснювалось, а така високоінформативна джерельна база як документи Архівного фонду НАН України у дослідженнях розвитку заповідної та музейної справи, зокрема зі вказаної теми, досі фактично не була задіяна.

Протоколи засідань Президії АН УРСР, що зберігаються в Архівному фонді Президії НАН України, являють собою однотипну за структурою групу документів; **загалом за вказаний період в АФ НАН України зберігається 35 архівних справ.** У цьому джерелі містяться відомості щодо науково-дослідної, науково-організаційної та науково-практичної діяльності Академії наук УРСР та окремих установ, що входили до її структури, зокрема й історико-культурні заповідники і музеї Т. Г. Шевченка у складі АН УРСР, що діють і нині вже в іншому підпорядкуванні. Зважаючи на фактичну нерозробленість цього документального масиву у комплексному вивченні історії Шевченківських музеїв та заповідників за вказаний період, актуальність його опрацювання не викликає сумнівів. Автор статті ставить за мету виявлення та введення до наукового обігу архівної інформації щодо основних напрямів діяльності вказаних установ у складі Академії наук УРСР у науково-дослідному, науково-організаційному та інших аспектах.

Зазначимо, що у першій половині ХХ ст. вивчення літературної спадщини Тараса Шевченка, основних напрямів його творчого мислення як письменника й поета на академічному рівні проводилось у постійних комісіях історично-філологічного відділу ВУАН – Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства і Комісії для видавання творів Т. Шевченка, І. Франка, Д. Антоновича та М. Драгоманова. Ними під керівництвом академіків С. Єфремова та А. Кримського було проведено велику роботу з розробки спадщини класика української літератури та підготовки академічного видання творів Т. Г. Шевченка [1, с. 229, 262, 395 та ін.]. Велику роль у розвитку шевченкознавства у ті часи відіграло й академічне Історично-літературне товариство [1, с. 383]. Зауважимо, що у 20-х рр. ХХ ст. ВУАН піднімала питання перед Наркомом освіти УСРР про передачу групи художніх, історичних і етнографічних музеїв м. Києва у підпорядкування Академії, оскільки за Статутом підтримка наукових музеїв входила до кола її діяльності [1, с. 334–325].

Дослідження у галузі шевченкознавства проводились і в створеному в 1926 році у системі Наркомун освіти УРСР спеціальному

науковому центрі шевченкознавчих досліджень – Інституті Тараса Шевченка. Учені Інституту під керівництвом члена Президії ВУАН акад. Д. І. Багалія проводили виявлення і створення колекцій матеріалів, зокрема, й біографічних, а також підготовку їх до публікацій. У 1933 році його було передано у підпорядкування АН УРСР як Науково-дослідний інститут Тараса Шевченка (з 1936 р. – Інститут української літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР, з 1952 р. – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, нині НАН України). До його складу увійшла й Літературна комісія з видання художньої спадщини ліквідованої на той час ВУАМЛІН (Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів) [2]. Директорами цієї установи до 1955 року були чл.-кор. Є. С. Шаблювський, акад. П. Г. Тичина, акад. О. І. Білецький [3, с. 22–25]. До Відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка потрапили документи, зібрані літературними комісіями ВУАН, де зберігалось листування Т. Г. Шевченка та ін. [1, с. 37]. Найбільшою цінністю відділу рукописів був фонд Т. Г. Шевченка, зокрема колекція автографів, зібрана свого часу Інститутом Тараса Шевченка у Харкові і доповнена надходженнями зі сховищ СРСР і приватних осіб [4, с. 41–42].

Інститутом видавались збірники наукових праць та матеріалів, окремі монографічні дослідження, було розпочато повне видання творів. Зокрема, було опубліковано I і II томи «Повного зібрання творів» поета у десяти томах (1935, 1937), «Повну збірку творів Т. Шевченка» у п'яти томах (1939). Під час евакуації АН УРСР до Башкирської АРСР при Інституті мови та літератури АН УРСР за постановою РНК УРСР від 27 березня 1943 року у м. Уфа було створено Державний літературно-художній музей ім. Т. Г. Шевченка, директором якого призначено к. філ. н., вченого секретаря Відділу суспільних наук АН УРСР (1944–1945) Є. П. Кирилюка [5, с. 518].

Широку науково-дослідну роботу, спрямовану на вивчення та популяризацію Шевченкової художньої спадщини у довоєнний час проводила Галерея картин Т. Г. Шевченка, заснована у 1933 році на базі літературного музею, що діяв при Інституті Тараса Шевченка у м. Харків. У 1949 році на основі Галереї картин Т. Г. Шевченка та Центрального державного музею Тараса Шевченка в Києві було створено Державний музей Т. Шевченка у м. Київ [6, с. 187–188]. Як філіал до складу Державного музею Т. Г. Шевченка увійшов і Будинок-музей Т. Г. Шевченка у м. Київ.

Державний музей Т. Г. Шевченка у м. Київ відновив свою роботу у післявоєнний час: 24 квітня 1949 року. У 22 залах відвідувачам

пропонувалось понад 4 000 експонатів, зокрема перші рідкісні видання «Кобзаря» (1840), поеми «Гайдамаки» (1841) та «Тризна» (1844), альбом гравюр «Живописная Украина» (1844) та ін. Загалом у фондах музею зберігалось близько 800 оригінальних картин, портретів, малюнків та офортів Т. Г. Шевченка. Оригінали акварельних робіт періодично експонувались на спеціальних виставках у музеї. Здійснювалася робота з консервації і реставрації оригінальних робіт Т. Г. Шевченка.

У рамках пам'яткоохоронної роботи, що проводилась у республіці, у 1920–1940 роках на Черкащині було створено історико-культурні заповідники, присвячені життю та творчості Т. Г. Шевченка – Канівський державний музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка» та розташований недалеко біля м. Канів, підвідомчий ВУАН, Заповідник імені М. О. Максимовича (пізніше – Прохорівський). Останній був організований у 1928–1930 роках за участі д. біол. н., професора та співробітника української Академії наук з 1919 року М. В. Шарлеманя у с. Прохорівці (Полтавської губ., тепер – Черкаської обл.) і цікавий тим, що його відвідував Т. Г. Шевченко. Як зазначає Л. О. Чорна, Заповідник імені М. О. Максимовича сприяв збереженню історичної пам'яті шляхом охорони історичних ландшафтів, пам'яток історії та природи, що знаходилися на їх території, зокрема п'ятсотлітнього дуба Шевченка [7, с. 157–159; 8, с. 57–63]. До Другої світової війни наукова робота у заповіднику практично не проводилась. Питання про створення на території заповідника музею Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя та М. О. Максимовича розглядалось Президією АН УРСР 6 травня 1949 року [9, с. 134]. Проте ця постанова не отримала розвитку.

Канівський державний музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка» був створений постановою РНК УСРР «Про оголошення території могили Т. Г. Шевченка державним заповідником» від 20 серпня 1925 року на Чернечій горі біля м. Канів, де у 1861 році перепоховано прах визначного поета, живописця, гравера. Створення заповідника передбачало участь держави у забезпеченні сталого фінансування на придбання експонатів, наукового комплектування колекції та бібліотечних фондів закладу. Згідно з «Положенням про державний Заповідник «Могила Т. Г. Шевченка біля Канева» (п. 6), для здійснення своїх завдань Держзаповідник «Могила Т. Г. Шевченка» мав допоміжні заклади: спеціальну бібліотеку-читальню пам'яті Т. Г. Шевченка, меморіальну виставку робіт Т. Шевченка, екскурсійну базу для відвідувачів заповідника [10, с. 140]. Постановою РНК УСРР від 10 березня 1931 року «Про відзначення 70-х

роковин з дня смерті Т. Г. Шевченка» передбачалось створення на території заповідника меморіального комплексу з метою «...перетворення території могили Т. Г. Шевченка на культурно-освітній осередок, гідний пам'яті поета» [11, с. 146–150]. Меморіальний комплекс було урочисто відкрито в 1939 році у присутності 40 тис. осіб [12]. При ньому діяла велика наукова бібліотека. У післявоєнний час музей знову почав приймати відвідувачів з 1946 року.

Таким чином, підсумуємо: у довоєнний період спостерігалася активна діяльність багатьох наукових установ та закладів культури України, де здійснювалось вивчення творчого доробку Т. Г. Шевченка, здійснювалася робота із створення колекцій рукописів, друкованих видань та художніх творів митця. Одним із чинників розвитку шевченкіани у цей період можна назвати й низку постанов уряду та партійних органів, що сприяла концентрації фондів і вивченню творчості Т. Г. Шевченка фахівцями як літературної справи, так і мистецтвознавцями під керівництвом вчених української Академії наук. Тому подальша передача історико-культурних закладів та заповідників, присвячених життю та творчості Т. Г. Шевченка, до складу АН УРСР стала логічним кроком і вплинула на їх швидкий розвиток у повоєнний період.

На початку 1951 року відповідно до постанов РМ УРСР та ЦК КП(б) України № 247 та № 2763 із системи Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР у систему науково-дослідних установ АН УРСР для організації систематичної науково-дослідної роботи і поліпшення вивчення творчої спадщини Т. Г. Шевченка, а також зосередження висококваліфікованих кадрів у музеях Т. Г. Шевченка з 1 березня 1951 року увійшли три музеї Т. Г. Шевченка – Державний музей Т. Г. Шевченка та Будинок-музей Т. Г. Шевченка у м. Київ і Канівський державний музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка» [13, арк. 157–175]. Приймання музеїв здійснювала комісія під керівництвом акад. М. Е. Омеляновського.

На засіданні Президії Академії наук УРСР від 9 березня 1951 року було заслухано доповідь про проведену комісією роботу та затверджено акти приймання музеїв. Зокрема члени Президії АН УРСР констатували, що Державний музей Т. Г. Шевченка прийнято у задовільному стані, Будинок-музей Т. Г. Шевченка знаходиться у задовільному стані за винятком даху, який потребує невідкладного капітального ремонту, Канівський державний музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка» знаходиться у незадовільному стані. У цій же постанові було зазначено, що заплановані державні асигнування на утримання музеїв Т. Г. Шевченка у 1951 році не

забезпечують відбудову і капітальний ремонт першочергових об'єктів: електростанції і водопроводу, електромережі та ремонту пам'ятника Т. Г. Шевченка у Канівському заповіднику, не передбачено асигнувань на придбання замовлених музеєм картин; загалом кошторис музеїв значно зменшений порівняно з кошторисом 1950 року.

Для забезпечення розгортання науково-дослідної й культурно-освітньої діяльності музеїв і утримання їх у зразковому стані Президія АН УРСР постановила: включити музеї до складу установ Відділу суспільних наук АН УРСР; науково-методичне керівництво та питання культурно-освітньої роботи музеїв покласти на Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР; зобов'язати Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР включити до проблемно-тематичного плану вивчення та популяризацію малярської спадщини Т. Г. Шевченка; Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР до 1 квітня 1951 року подати на затвердження Президії АН УРСР пропозиції щодо планів науково-дослідних робіт, покращення експозицій музеїв Т. Г. Шевченка та розгортання культурно-освітньої роботи музеїв на 1951 рік; покласти на Управління справами АН УРСР керівництво всією адміністративно-господарською діяльністю вказаних музеїв Т. Г. Шевченка та доручити підготувати пропозиції щодо першочергових заходів щодо забезпечення утримання у належному стані пам'ятника і могили Т. Г. Шевченка у м. Канів та музеїв у м. Київ; відділу кадрів та Відділу суспільних наук АН УРСР подати пропозиції щодо зміцнення кадрів музеїв Т. Г. Шевченка.

Також ухвалили просити: РМ УРСР – вжити заходів щодо поповнення їх штатів, забезпечити фінансування невідкладних заходів з утримання музеїв у належному стані і розгортання науково-дослідної та культурно-освітньої роботи, порушити клопотання перед РМ СРСР про прирівнення штатних окладів наукових співробітників музеїв до посадових окладів наукових співробітників АН УРСР; Комітет у справах культосвітніх установ при РМ УРСР – передати АН УРСР всю технічну документацію на відбудову та капітальний ремонт приміщень музеїв [13, арк. 258–297].

Зважаючи на велике культурне та історичне значення Прохорівського заповідника АН УРСР, на початку 1951 року Президією АН УРСР було розглянуто пропозицію про організацію у садибі М. О. Максимовича меморіального музею Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя та М. О. Максимовича. Рішенням від 6 лютого 1951 року створення цього музею (до 15 квітня 1951 року) доручили Відділу суспільних наук АН УРСР (П. П. Гудзенко), Державній

публічній бібліотеці АН УРСР (К. М. Грибовській) та Управлінню справами АН УРСР (М. І. Леонову). Цією ж постановою було ухвалено порушити клопотання перед РМ УРСР про затвердження Прохорівського заповідника як окремої структурної одиниці у складі АН УРСР [14, арк. 29–51]. Отже, як бачимо, передача РМ УРСР державних музеїв Т. Г. Шевченка до складу АН УРСР, що обговорювалась та готувалась, сприяла пришвидшенню створення музею і в цьому, академічному, заповіднику.

Дещо пізніше, у жовтні 1951 року, згідно з постановою РМ УРСР від 27 вересня 1951 року № 2763 до складу АН УРСР було передано Літературно-меморіальний музей Т. Г. Шевченка в с. Шевченкове, Вільшанського району Київської обл. (існує з 1939 року). Його прийняли в систему наукових установ АН УРСР з 1 листопада 1951 року [15, арк. 89–118]. Протягом 1951–1955 років у цьому музеї розгорталась робота з побудови нової експозиції, впорядкування території, відновлення екскурсійного обслуговування. Питанням його розвитку присвячені дві постанови Президії АН УРСР: від 19 травня 1954 року, згідно з якою директора музею І. Т. Решетника було зобов'язано перебудувати роботу музею відповідно до вказівок Президії і Відділу суспільних наук АН УРСР, у місячний термін надіслати до Відділу суспільних наук АН УРСР план упорядкування місць, пов'язаних із життям Т. Г. Шевченка у с. Шевченкове (колишньому с. Керелівка) та план заходів, спрямованих на покращення роботи музею. Директору Державного музею Т. Г. Шевченка АН УРСР К. П. Дорошенко доручили надати допомогу музею у с. Шевченкове і відрядити двох наукових співробітників для допомоги в організації нової експозиції; директорам інших музеїв Т. Г. Шевченка у складі АН УРСР (Я. М. Данилову і М. І. Мацапуру) – переглянути фонди своїх музеїв і скласти списки експонатів, які можуть бути передані музею в с. Шевченкове [16, арк. 176–259]. Постановою від 17 грудня 1954 року було прийнято рішення про надання допомоги його колективу в обладнанні музейних фондів і організації правильного збереження експонатів [19, арк. 1–41].

Таким чином на кінець 1951 року у системі установ АН УРСР перебували два київські музеї Т. Г. Шевченка, музей у с. Шевченкове, Канівський заповідник, а також було прийнято рішення про заснування музею у Прохорівському заповіднику АН УРСР. Таке об'єднання науково-дослідних установ Академії наук та музеїв Т. Г. Шевченка сприяло покращенню вивчення спадщини цієї знакової для української культури постаті і полегшувало підготовку

видань творів та науково-критичних праць; загалом стало основою подальшого розвитку шевченкознавства в Україні.

Протягом 1951–1955 років питання про продовження робіт з відбудови музеїв Т. Г. Шевченка піднімалися на засіданнях керівництва Академії декілька разів. Так, Вченому секретаріату Президії АН УРСР та бюро Відділу суспільних наук АН УРСР було доручено підготувати і подати до 15 жовтня 1951 року на розгляд Президії АН УРСР матеріали і проект постанови про роботу Державного музею Т. Г. Шевченка, Будинку-музею Т. Г. Шевченка та Канівського державного заповідника «Могила Т. Г. Шевченка» [15, арк. 28–88]; було ухвалено порушити клопотання перед РМ УРСР про надання у 1952 році спецкоштів для капітального ремонту музеїв [15, арк. 247–259]; здійснити до 1 вересня 1955 року капітальний ремонт меморіального музею-будинку Т. Г. Шевченка у м. Київ та будинку Літературно-меморіального музею Т. Г. Шевченка у с. Шевченкове Вільшанського району [17, арк. 319–338].

Велику увагу було звернено на відбудову Канівського державного заповідника «Могила Т. Г. Шевченка», який значно постраждав під час окупації – кілька постанов Президії АН УРСР стосувались забезпечення закінчення до 1 грудня 1951 року комплексу робіт першої черги по заповіднику [15, арк. 247–259], замовлення у Київському «Облпроекті» та Академії архітектури УРСР генерального плану відбудови та впорядкування території і споруд музею Т. Г. Шевченка [14, арк. 29–51], підготовки генерального плану відбудови та впорядкування території і споруд музею-заповідника [17, арк. 319–338], клопотанню перед РМ УРСР про будівництво готелю для відвідувачів біля музею Т. Г. Шевченка у м. Канів [15, арк. 247–259].

У період відбудови та відновлення екскурсійної діяльності музеїв Т. Г. Шевченка важливе значення мало поповнення їх експозицій і фондів, а також виконання реставраційних робіт. Значна частина довоєнних експонатів була втрачена або зіпсована під час окупації України. Керівництво АН УРСР періодично розглядало ці питання на своїх засіданнях і приймало відповідні постанови. Зокрема, у 1951 році обговорювались пропозиції щодо вилучення або не відповідають їх профілям і проведення закупівлі та виготовлення нових експонатів, для чого ухвалили просити РМ УРСР про виділення у 1952 році спецкоштів [15, арк. 247–259]. Постановою Президії АН УРСР № 567 від 21 серпня 1951 року на виконання постанови РМ УРСР від 8 серпня 1951 року № 2022 кошторис Канівського державного музею-заповіднику «Могила Т. Г. Шевчен-

ка» на оплату творів живопису та скульптури було збільшено на 200 тис. крб [18, арк. 389–432]. Також бюро Відділу суспільних наук АН УРСР з відповідними інститутами було доручено переглянути бібліотечні фонди іноземної літератури музеїв АН УРСР і надати пропозиції щодо їх подальшого використання [15 арк. 247–259]. У червні 1955 року бюро Відділу суспільних наук АН УРСР та директорам музеїв Т. Г. Шевченка у містах Київ, Канів і в с. Шевченкове було доручено розробити план «поповнення та збагачення» їх експозицій [17, арк. 319–338].

Важливим кроком для розвитку музейної справи стали постанови РМ СРСР від 28 жовтня 1954 року № 2282 і РМ УРСР від 26 листопада 1954 року № 1831 «Про заходи по забезпеченню довговічності творів радянського образотворчого мистецтва». Президія АН УРСР зобов'язала музеї Т. Г. Шевченка у складі АН УРСР: до 15 лютого 1955 року підготувати дані про експонати, які підлягають реставрації, і вжити заходів щодо їх реставрування до кінця 1955 року; у кошторисі на 1955 рік передбачити всі необхідні витрати, пов'язані з реставрацією музейних цінностей і обладнанням фондів для збереження експонатів; організувати цикл лекцій для наукових працівників з питань реставрації, догляду і збереження музейних цінностей; протягом першого півріччя 1955 року обладнати фондові приміщення шафами, стелажми та іншим спецінвентарем для правильного збереження експонатів; підвищити вимоги до приймання творів живопису для музеїв, забезпечити перевірку додержання художниками техніки і технології живопису, залучаючи до цього висококваліфікованих реставраторів.

Також було ухвалено відрядити двох наукових співробітників Державного музею Т. Г. Шевченка до Москви на місячні курси при Головному управлінні образотворчого мистецтва Міністерства культури СРСР з питань збереження художніх творів і основ реставраційних робіт; у першому кварталі 1955 року відрядити його наукових працівників до Літературно-меморіального музею Т. Г. Шевченка у с. Шевченкове і до Канівського державного музею-заповідника «Могила Т. Г. Шевченка» для надання допомоги в обладнанні музейних фондів і організації правильного збереження експонатів; Управління справами АН УРСР було зобов'язане забезпечити всі музеї необхідним інвентарем для організації збереження музейних цінностей [19, арк. 1–41].

Музеї Т. Г. Шевченка у складі АН УРСР у цей період отримали можливість замовляти художникам створення для музеїв художніх робіт та копій творів Т. Г. Шевченка, виконання реставраційних

робіт, що значно збільшило їх фонди та розширило експозиційні можливості. Але розвиваючи власну діяльність, ці установи допомагали створенню експозицій, присвячених Т. Г. Шевченку, і в інших закладах. Так, згідно з постановою Президії АН УРСР від 5 серпня 1953 року Канівському державному музею-заповіднику «Могила Т. Г. Шевченка» було дозволено передати Канівському районному будинку культури експонати для обладнання кімнати Т. Г. Шевченка та виготовити репродукції за негативами музею [20, арк. 393–474]. Працівниками Державного музею Т. Г. Шевченка було виготовлено експонати для музеїв Т. Г. Шевченка у Канаді та у м. Форт Шевченка Казахської РСР, де поет перебував на засланні [21, с. 66–68].

Відповідно до постанови РМ УРСР і ЦК КПУ «Про заходи по впорядкуванню місць на території УРСР, пов'язаних із життям і діяльністю Т. Г. Шевченка» на засіданні 2 червня 1955 року керівництво Академії ухвалило розробити спільно з виконкомом Черкаської обласної ради депутатів трудящих заходи зі збереження пам'ятників природи у місцях, пов'язаних із перебуванням Т. Г. Шевченка у селах Прохорівці Гельмязівського району і Будищі Вільшанського району [22, арк. 319–338].

Зазначимо, що у протоколах засідань Президії АН УРСР у 19151–1955 років містяться й відомості про призначення у цей період на посади директорів музеїв Т. Г. Шевченка, а саме: С. Я. Дуки – з 9 березня 1951 року на посаду директора Канівського державного музею-заповідника «Могила Т. Г. Шевченка» АН УРСР [13, арк. 460–485] та про його звільнення за власним бажанням з 1 липня 1952 року і призначення з цього ж числа директором заповідника Я. М. Данилова [23, арк. 126–135]; к. філ. н. К. П. Дорошенко – з 9 березня 1951 року директором Державного музею Т. Г. Шевченка АН УРСР [13, арк. 298–337], а з 9 квітня 1951 року – також на посаду т.в.о. директора Будинку-музею Т. Г. Шевченка АН УРСР [13, арк. 394–432]. Зазначимо, що С. Я. Дуку після звільнення з роботи у Канівському музеї-заповіднику у 1952–1953 роках було призначено директором Державного заповідника «Олександрія» АН УРСР.

Одночасно у заповідниках і музеях Т. Г. Шевченка розвивалась і наукова та науково-організаційна робота. На виконання постанови РМ УРСР і ЦК КП(б)У від 15 жовтня 1951 року № 3055 «Про заходи щодо поліпшення роботи музеїв Української РСР» Президія АН УРСР зобов'язала бюро Відділу суспільних наук АН УРСР розробити і затвердити положення про музеї АН УРСР, перевірити зміст експозицій музеїв, їх тематично-експозиційні плани та плани науково-дослідної роботи на 1952 рік і встановити

систематичний контроль за їх виконанням; редколегію журналу «Вісник АН УРСР» – систематично висвітлювати експозиційну, науково-дослідну і культурно-освітню роботу музеїв АН УРСР. Інститутам Історії України, Археології, Мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Економіки та Української літератури АН УРСР було доручено перевірити науковий рівень лекцій-екскурсій по експозиціях музеїв АН УРСР і надати практичну допомогу працівникам музеїв у підвищенні наукового рівня екскурсій та лекцій. З метою обговорення недоліків і помилок науково-дослідної, експозиційної і культурно-освітньої роботи Президією АН УРСР було ухвалено провести наукові семінари для працівників музеїв і відрядити у грудні 1951 року представників від кожного закладу на Республіканську нараду працівників музеїв. Також було прийнято рішення про організацію у 1952 році пересувних виставок для населення регіонів УРСР. У протоколі міститься інформація, що керівництвом Академії планувалось утворення при АН УРСР музейної комісії, але впродовж досліджуваного періоду її не було організовано [15, арк. 247–259].

У протоколі засідання Президії АН УРСР № 4-6 від 14 січня 1955 року, п. 57 знаходимо відомості, що директор Канівського державного музею-заповідника «Могила Т. Г. Шевченка» Я. М. Данилов працював над темою «Образ позитивного героя в творах Т. Г. Шевченка» [24, арк. 101–115].

У досліджуваній період активізувалась також робота з проведення екскурсій та експедицій по шевченківським місцям, що відображено, зокрема, у постанові Президії АН УРСР від 8 жовтня 1955 року. Нею надавався дозвіл на експедицію тривалістю 24 дні за таким маршрутом: а) Київ, Богуслав, Лисянка, Кирилівка, Будища, Моринці, Вільшана, Городище, Корсунь, Потоки, Канів, Черкаси, Прохорівка, Мар'їнське, Миргород, Лубни; б) Київ, Чернігів, Седнів, Бігач, Ніжин, Качанівка, Прилуки, Пириятин, Переяслав, В'юнища, Андруші, Яготин, Березова Рудка. Співробітники Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР та Державного музею Т. Г. Шевченка АН УРСР мали провести дослідження з метою підготовки довідника «Шевченківські місця на Україні» та розгортання тематичних наукових досліджень [25, арк. 1–75]. Музеї відряджали своїх співробітників для виявлення експонатів в етнографічні та історико-культурні експедиції, розвиваючи питання шевченкознавства та читаючи лекції для населення.

Велика увага приділялась і видавничій роботі музеїв. Так, у 1952 році директору Державного музею Т. Г. Шевченка К. П. Доро-

шенко було доручено організувати підготовку путівника по музеях Т. Г. Шевченка; керівництву інших музеїв – підготувати пам'ятки та путівники [15, арк. 247–259]. У 1955 році директорів музеїв Т. Г. Шевченка у містах Київ, Канів і в с. Шевченкове Президія АН УРСР зобов'язала спільно з Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР забезпечити складання та підготовку до видання довідника-путівника та фотоальбому про місця, пов'язані з життям і діяльністю Т. Г. Шевченка, а Видавництво АН УРСР – забезпечити їх своєчасне і якісне видання. Контроль за виконанням поклали на бюро Відділу суспільних наук АН УРСР [17, арк. 319–338]. На виконання постанови РМ УРСР і ЦК КПУ від 24 квітня 1955 року для підготовки довідника і альбому «Шевченківські місця на Україні» створили авторський колектив, до складу якого увійшли Д. Ф. Красицький, Л. Є. Махновець, В. О. Савченко, Є. О. Серeda (Державний музей Т. Г. Шевченка), М. М. Ткаченко, П. Г. Приходько (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР), та призначили відповідальними редакторами: довідника – д. філ. н. Є. П. Кирилюка, альбому – заввідділом образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР народного художника В. І. Касіяна, зобов'язавши їх завершити підготовку довідника до 1 січня 1956 року, альбома – до 15 лютого 1956 року [25, арк. 1–75].

У періодичному виданні «Вісник АН УРСР» повідомлялось, що у Державному музеї Т. Г. Шевченка у м. Київ здійснювалася велика науково-дослідна робота – досліджувались питання життя та творчості Т. Г. Шевченка, було взято участь у підготовці до друку VII, VIII, IX та X томів академічного видання творів Т. Г. Шевченка, куди увійшла мистецька спадщина, випущено книгу «Т. Г. Шевченко в критиці», збірник «Листи різних діячів України і Росії до Т. Шевченка» і «Каталог-путівник музею Т. Г. Шевченка», проводилась робота над збірником «Т. Г. Шевченко в спогадах сучасників»; спільно з працівниками кіностудії підготовлено науково-популярний фільм «Тарас Шевченко – художник» (1954) [26, с. 10; 21, с. 66–68].

Зазначимо, що Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, якому було доручено науково-методичне керівництво роботою музеїв, упродовж п'ятої п'ятирічки активно займався розробкою питань історії і теорії літератури та стає науково-літературознавчим центром в Україні. Ним проводиться активна та напружена робота над виданням курсу «Історія української літератури», у двох томах, 1954 (у 1951–1955 роках питання підготовки видання до друку розглядалось Президією

АН УРСР 8 разів). Проте питання шевченкознавства займали окреме, вагоме місце у його роботі. Продовжилася розпочата ще до війни робота з підготовки 10-томного академічного видання творів Т. Шевченка (1939–1964) – було перевидано перший та другий томи (поезії; 1951, 1953), п'ятий том (Щоденник; Автобіографія; 1951) [27, с. 374], постійно відбувалися наукові сесії, присвячені річницям з дня народження та роковинам з дня смерті поета, вийшли у світ твори про його життя та діяльність (зокрема акад. О. І. Білецького «Світове значення творчості Шевченка» (1951), «Шевченко і слов'янство» (1952); ін. авторів).

З 1950 року серед наукової громадськості обговорювалось й питання проведення щорічних конференцій з питань творчості Т. Шевченка. На засіданні 21–22 березня 1952 року Президією АН УРСР обговорювалось та було прийнято рішення про регулярне проведення наукових шевченківських конференцій, їх організацію доручено Інституту літератури. Перша така конференція відбулась у квітні 1952 року, у її роботі брали участь учені союзних республік, міст Москви, Ленінграду, також співробітники музеїв Т. Г. Шевченка, представники інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР та кафедр історії й української літератури університетів [28, арк. 178–225]. Таких наукових заходів за досліджуваний період було проведено чотири. Результати їх роботи публікувались у академічних збірниках матеріалів конференцій.

Отже, здійснене комплексне вивчення документів Архівного фонду Президії АН УРСР дозволяє визначити основні напрями діяльності історико-культурних заповідників і музеїв Т. Г. Шевченка у 1951–1955 роках, що увійшли до складу Академії, які зосереджувалися на відбудові зруйнованих приміщень та експозицій музеїв, покращенні стану заповідних територій і розвитку наукової та культурно-освітньої діяльності. В установах АН УРСР проводилася велика робота з вивчення спадщини класика української культури, підготовки до видання зібрань його поетичних, прозових та художніх творів, здійснювалась науково-консультаційна діяльність. Все це відіграло важливу роль у роботі колективів музеїв та заповідників. Працівники музеїв також активно брали участь у шевченківських конференціях, експедиціях по шевченківських місцях, надавали допомогу іншим закладам та розкривали нові сторінки шевченкіани. Таким чином, діяльність музеїв Т. Г. Шевченка у складі установ АН УРСР поступово розвивалася як у площині матеріально-технічного забезпечення, так і у науковій та методичній. Комплексний аналіз значного за обсягом масиву архівних документів, що відклались

у результаті діяльності Президії АН УРСР у 1951–1955 років, розкриває історичні сторінки діяльності вказаних установ у складний повоєнний період відбудови народного господарства країни. Результати дослідження можуть бути використані у подальших узагальнюючих працях з питань історії розвитку академічних установ та з вивчення спадщини класиків української культури.

Список використаних джерел:

1 Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали / АН України. Ін-т укр. археографії, ЦНБ ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т рукопису; Ред. кол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.; Упоряд.: В. Г. Шмельов (ст. упоряд.), В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Н. М. Монастирецька, Л. І. Стрельська, С. В. Бакалійко. – К.: Наукова думка, 1993. – 376 с.

2. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ шевченкознавства. Історичний експурс. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ilnan.gov.ua/shevch.htm>.

3. Жулинський М. З нагоди сімдесятип'ятиріччя / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1926 – 2001: Сторінки історії, 75 / Відп. ред. та упоряд. О. В. Мишанич. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 17–32.

4. Кальченко С. Відділ рукописних фондів і текстології / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1926 – 2001: Сторінки історії, 75 / Відп. ред. та упоряд. О. В. Мишанич. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 35–46.

5. Історія Національної академії наук України. 1941–1945: Частина 2. Додатки / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Ред. кол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін.; Упоряд.: Л. М. Яременко, В. А. Кучмаренко, С. В. Старовойт, Л. І. Стрельська. – К., 2007. – 576 с.

6. Дорошенко К. П. Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві / К. П. Дорошенко // Шевченківський словник. – Т. 1. – К.: Головна редакція УРЕ, 1978. – С. 187–188.

7. Чорна Л. О. Архівні джерела про заповідник імені Михайла Максимовича (20–30 роки ХХ століття) / Л. О. Чорна // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 17. – С. 157–159.

8. Чорна Л. О. До історії створення заповідників біля могили Шевченка (за архівними документами 1923–1930 рр.) / Л. О. Чорна // Слово і час. – 2003. – № 7. – С. 57–63.

9. Історія Національної академії наук України. 1946–1950: Частина 2. Додатки / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Ред. кол.: О. С. Онищенко (голов. ред.) та ін.; Упоряд.: Л. М. Яременко, С. В. Старовойт, О. М. Березовський, В. А. Кучмаренко. – К., 2008. – 716 с.

10. Ліховий І. Світло з Тарасової гори / І. Ліховий // Шевченкіана / Упоряд.: Л. Голота, Є. Букет. – К.: Укр. пріоритет, 2011. – С. 113–149.

11. Бушин М. І., Конон Ю. М. Шевченківський національний заповідник у Каневі – святиня українського народу / М. І. Бушин, Ю. М. Конон // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили: Науково-методичний журнал. Серія Історичні науки. – Т. 48. – Вип. 35. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 146–150.

12. Солопченко О. О., Дзима В. В. Історія формування Шевченківського меморіалу на Тарасовій горі в м. Каневі (до питання повернення хреста на могилу Тараса Шевченка). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://hata.profi.co.ua/2007/10/08/storja_formuvannja_shevchenkivskogo_memoralu.html.

13. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 405. – 533 арк.

14. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 649. – 369 арк.

15. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 407. – 436 арк.

16. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 581. – 482 арк.

17. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 646. – 389 арк.

18. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 406. – 542 арк.

19. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 588. – 178 арк.

20. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 527. – 530 арк.

21. Дорошенко К. П. В музеї Т. Г. Шевченка / К. П. Дорошенко // Вісник АН УРСР. – 1955. – № 3. – С. 66–68.

22. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 646. – 389 арк.

23. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 473. – 426 арк.

24. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 643. – 381 арк.

25. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 650. – 276 арк.

26. Палладін О. В. Звіт про роботу Академії наук Української РСР у 1951 р. / О. В. Паладін // Вісник АН УРСР. – 1952. – № 5. – С. 2–24.

27. Кирилук Є. П., Попов П. М., Шабліовський Є. С. Літературознавство / Історія Академії наук Української РСР. Книга I. – К.: Головна ред. Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – С. 367–378.

28. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 472. – 467 арк.

Вербицкая О. И. Комплекс историко-культурных заповедников и музеев Т. Г. Шевченко в составе АН УССР в 1951–1955 гг. (по протоколам заседаний Президиума АН УССР).

В статье рассматриваются вопросы истории музейного дела и развития работы историко-культурных заповедников в составе АН УССР в контексте сохранения историко-культурного наследия Т. Г. Шевченко.

Ключевые слова: шевченкиана, архивный источник, НАН Украины, музей.

Verbitska O. I. Complex historical and cultural national parks and museums of T.G. Shevchenko in structure of Ukrainian Academy of Sciences in 1951–1955 (on protocols of session of the Presidium of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR).

This article is considering questions of history of the museum and development of work historical and cultural national parks, which were in structure of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, in the context of preserving of cultural heritage T. G. Shevchenko.

Keywords: archival source, NAS of Ukraine, museum T. G. Shevchenko.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ДУХОВНІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ: ЛЮДИ, ПОДІЇ, ПРОСТІР

УДК 316.7:316.73 (477)

Киридон А. М.

МЕНТАЛЬНЕ КАРТОГРАФУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДОСЛІДЖЕНЬ УСНОЇ ІСТОРІЇ

У статті розкрито поняття «ментальна карта». Запропоновано використання техніки ментального картографування у дослідженні усної історії.

Ключові слова: ментальна карта, ментальне картографування, усна історія.

Простір пам'яті потребує осягнення й орієнтування в ньому. Дослідник, який звертається до вивчення минулого й осягнення пам'яттєвих аспектів, неминуче зіштовхується зі складнощами методологічного вибору, необхідністю вирішення проблеми формування власних дослідницьких стратегій. Сучасна наукова ситуація характеризується зміною методологічних установок у дослідженнях, а відтак пошуком нових дослідницьких практик. Одним із напрямків сучасної гуманітаристики є гуманітарна географія [1], а інструментом, до якого все частіше звертаються історики, психологи, соціологи, культурологи та представники інших наук, є «ментальна карта». Водночас зазначимо варіативну змістову наповненість інструменталізованого поняття, яка виразнюється на перетині різних дискурсивних площин. Структуровану схему впровадження поняття «ментальна карта», до якої звернемося задля з'ясування витоків поняття, подав німецький історик Ф. Б. Шенк [2].

Поняття «ментальна карта» (mental map, cognitive Landkarte), яке останнім часом активно використовується в міждисциплінарному дискурсі, уперше впроваджено Едвардом Чейзом Толменом (Tolman E. C.) у 1948 році. Однак основні робо-

ти з цієї проблематики з'являються в 1970-х роках і належать авторському колективу географу Р. М. Доунза та психологові Д. Стеа [3]. Автори визначали ментальну картографію як абстрактне поняття, що враховує ті ментальні й духовні властивості, які дозволяють збирати, впорядковувати, зберігати, викликати в пам'яті й переробляти інформацію про навколишній простір. Ментальна карта – це «створене людиною зображення частини навколишнього простору... Вона відображає світ таким, яким його уявляє собі людина», й відтак може бути хибною, з вірогідними спотвореннями картини дійсності. Кут зору конкретної особи на світ впливає на сутнісне наповнення ментальної карти. Таким чином, йдеться про необхідність врахування суб'єктивного чинника в ментальному картографуванні. У когнітивній психології під ментальною картою розуміють суб'єктивні внутрішні уявлення людини про частину навколишнього простору [4]. Але можливо вести мову й про колективну ментальну картографію, оскільки не лише окремі індивід, але й групи людей, спільноти чи колективи можуть створювати своєрідні в історичному й культурному сенсі уявлення про навколишній світ та його просторову структуру. Отже, ментальне картографування (Mindmapping) є способом організації мислення, фіксації, аналізу та упорядкування інформації, або інакше – це алгоритмізація мислення.

Витоки mindmapping пов'язують також із когнітивною психологією й концепцією інтелекту як певного «комп'ютера» з переробки інформації (можливо не випадковою є актуалізація проблематики в умовах упровадження інформаційних технологій). В основі ментальних карт, уперше розроблених відомим англійським психологом Т. Бьюзенем, – твердження про природність для людського мозку асоціативного та ієрархічного мислення, а також припущення, що для структуризації, розуміння, обробки й запам'ятовування інформації найкраще підходить візуальне мислення [5]. Відтак ментальні карти можна розглядати як один із способів упорядкування повсякденного досвіду чи інформації про навколишнє середовище людини, як своєрідний інструмент для відображення у візуальній формі процесу мислення та структурування інформації. Ознакою «іконічного повороту», що спостерігається в культурному просторі суспільства, є перетворення матеріально-предметного світу в інформаційно-знакову систему, зміщення від слова до образу, який задає орієнтири пізнавальних стратегій.

У науковій розвідці пропонується розглянути можливість застосування ментального картографування в усноісторичних

дослідженнях для розуміння «поведінкового середовища» індивіда (або світу свідомості), що піддається вивченню лише опосередкованим шляхом. У статті здійснено спробу лише наблизитися до осмислення проблеми на рівні ознайомлення з технікою створення конкретної ментальної карти та базовими міркуваннями щодо ментального картографування в усноісторичних дослідженнях.

До характеристики методик запису та аналізу автобіографічних інтерв'ю вже зверталися історики [6]. Принциповим при застосуванні техніки ментального картографування є врахування особливостей усної історії, на яких наголошує харківська дослідниця Г. Грінченко. Принциповий характер тут, по-перше, має перенесення дослідницької уваги з вивчення «істинної історії простих людей» (актуальної для 1950–1960-х рр.) на аналіз суб'єктивності їхніх оповідань та специфіки значень, якими ці люди наділяють свій особистісний досвід. У зв'язку з цим поширеним є розглядання «об'єктивних фактів» усної історії як таких, що є зрощеними із суб'єктивними інтерпретаціями оповідачів, а врахування помилок та невідповідностей у їхньому пригадуванні – як додаткової можливості вивчення «відмінної правдоподібності» усного свідчення, дослідження культурно-історичних та ідеологічних впливів на індивідуальну пам'ять тощо.

По-друге, парадигматичне значення для сучасної усної історії має таке розуміння взаємозв'язку між мовою та мисленням, досвідом та пам'яттю, в рамках якого наратив розглядається як соціальний факт, що слугує створенню та збереженню індивідуального та колективного знання, а усна наративна автобіографічна оповідь – як засіб надання значення діям людини завдяки організації елементів досвіду в певне оповідне ціле. Звідси виникає можливість дослідження усної історії саме як наративу, що передбачає аналіз послідовностей, тематичного репертуару, сюжетної організації та жанрової специфіки свідчення, а також інших засобів упорядкування в рамках єдиного темпорально сконструйованого образу суб'єктивних переживань, думок та настроїв особи, а також певних об'єктивних подій її життя.

По-третє, сучасний стан усноісторичних досліджень характеризується спрямуванням дослідницького інтересу на аналіз інтерв'ю як інтерсуб'єктивної комунікації дослідника та оповідача, під час якої обидва партнери по інтерв'ю зазнають взаємоспрямованого впливу, дія якого поширюється як на процес створення усної історії, так і на результати її аналізу. Цей вплив детермінований багатьма елементами індивідуальних характе-

ристик та певних «ідентичностей» співрозмовників, які разом із відповідним соціально-культурним контекстом інтерв'ю створюють широкий та багатоплановий «спектр зумовленостей» усної оповіді, аналіз якого є можливим також на текстовому рівні.

Наративний аналіз інтерв'ю в усноісторичному, так як і в будь-якому іншому соціально-гуманітарному дослідженні, спрямований на аналіз самої оповіді, тобто матеріалу записаного інтерв'ю, частіше – на рівні текстового протоколу, рідше – із залученням аудіо- чи відеозапису. При цьому наративний аналіз не є єдиним нормативним пізнавальним засобом, теоретично обґрунтованими є кілька підходів чи наборів можливостей, тому радше слід говорити про комплекс наративних методів чи підходів. У найширшому розумінні комплекс наративних методів орієнтований на аналіз текстуальних особливостей інтерв'ю з метою виявлення того, як у рамках власної історії оповідач пригадав та упорядкував свій особистісний досвід та надав сенсу всьому життю в цілому. У зв'язку з цим головна відмінність від реконструктивного підходу до аналізу тексту інтерв'ю полягає в тому, що за умов використання наративних методів йдеться не тільки про те, що розповідалося в інтерв'ю, а дослідницький інтерес концентрується також навколо питань, «як» і «чому» саме так побудований наратив інформанта. На основі відповіді саме на ці питання стають можливими узагальнення стосовно різноманітних аспектів біографічної самопрезентації оповідача, а якщо виходити з магістрального завдання усної історії – висновки щодо особливостей суб'єктивного досвіду людини в історії. Слід також враховувати, що наративні методи аналізу можна застосовувати як для автобіографічного, так і тематичного усноісторичного інтерв'ю, що мають бути наративними за своїм типом, тобто являти собою чи то суцільну автобіографічну оповідь із наступними відповідями на відкриті запитання інтерв'юєра, чи то розгорнуті тематичні оповідання, актуалізовані також відкритими наративними запитаннями дослідника [6, с. 59–61].

Ідея ментального картографування Т. Бьюзена полягала у створенні опорної конструкції, в основі якої замість лінійного запису використовується радіальна, що фіксує асоціативні мисленнєві процеси й дозволяє встановити зв'язок між пам'яттю й мисленням. Ця техніка передбачає відтворення думки шляхом зображення в центрі (у вигляді слова чи символу) головної теми/проблеми, навколо якої фокусуватиметься увага. Кожна гілка має містити одне слово або думку. Від центрального образу (основного слова/символу) радіально вибудовуються «смыслові гілки» з

ключовими словами, які можуть викликати нові асоціації й породжувати інші ключові слова, а відтак – нові думки чи ідеї. Тобто, залежно від обраного ключового напрямку, вибудовується схема, яка деталізує саме його. Відповідні «гілки» з'являються не в порядку ієрархічної значущості чи підпорядкування, а на підставі асоціацій, що виникають в ланцюгу мислення навколо ключового слова «сислової гілки». Ключові слова можуть поєднуватися зі символами-зображеннями, що полегшують візуальне сприйняття схеми. Водночас заплутаність чи хаотичність якоїсь із «гілок» може свідчити про проблемність сислової ділянки, пошуку подальшої розробки складного питання, а можливо й осібного виокремлення нового «центру» дослідження. Ментальна карта будується за принципом розширення змісту певного об'єкту й найповнішого наближення до розкриття мисленнєвої діяльності. Отже, ментальні карти мають чотири базові характерні риси:

– об'єкт уваги (вивчення сфокусовано на центральному образі);

– теми та ідеї, що пов'язані з ключовим об'єктом уваги (розходяться від центрального образу у вигляді підпорядкованих ідей);

– гілки, що приймають форму плавних ліній, пояснюються і позначаються ключовими образами і словами; ідеї наступного порядку (рівнів) також відображаються у вигляді гілок, що відходять від центральних гілок і так далі;

– гілки формують пов'язану вузлову структуру (систему).

Побудова ментальної карти задіює просторове мислення й дозволяє вибудувати кілька різних площин аналізу.

Пропонований метод, на нашу думку, може використовуватися в усноісторичних дослідженнях на етапі аналізу автобіографічних оповідей, оскільки ментальне картографування дозволяє відтворити інформацію про життєвий шлях індивіда у просторово-часовому континуумі, вибудувати сисловий ряд від аналізу мовної форми висловлювання оповідача до зосередження уваги на змісті висловлювання. Іншим простором застосування ментального картографування може бути аналіз передтекстових (рівень гіпотези, осмислення запитань та формулювання анкети), текстових (власне сам текст інтерв'ю, порівняння запитань початкового варіанту зі ситуативною кореляцією тощо) та післятекстових (транскриптування інтерв'ю, аналіз та систематизація) завдань усноісторичного дослідження.

Ментальне картографування в усноісторичному дослідженні передбачає символічно-образне відображення структурної моделі вербального тексту. Фактично йдеться про побудову образно-

графічної карти, побудованої у вигляді системи взаємопов'язаних змістовних для вираження конкретного образу(основного предмету дослідження) елементів (у вигляді знаків, символів, метафор, архетипів, стереотипів тощо).

Інтерв'юеру-досліднику використання ментального картографування дає можливість, по-перше, проаналізувати, осмислити й узагальнити отримані результати досліджень. Йдеться не лише про окремі структурні елементи розповіді, але й осмислення загальної конструкції тексту. По-друге, у ході формування ментальної карти активізується асоціативне мислення дослідника, що дозволяє вибудувати логічний ланцюг мисленневих конструкцій. По-третє, увиразнюється сутнісна характеристики запитань, що допомагає визначити повноту чи навпаки виявити втрату логіки їх формулювань та характер відповідей. Виконання ментальної карти вимагає певного часового зосередження, однак характеризується високою результативністю. Ментальна карта активізує уміння породжувати зв'язні смислові групи, осмислювати контекстні висловлювання.

Таким чином, ментальне картографування, як засіб алгоритмізації мислення, на нашу думку, може розглядатися як інструмент досліджень усної історії, що активізує логічно-просторову та асоціативну уяву, вимагає креативного підходу, водночас уможливорює систематизацію, візуалізацію, узагальнення, встановлення причинно-наслідкових зв'язків тощо.

Список використаних джерел:

1. Замятин Д. Н. Гуманитарная география: Формирование предмета и метода / Дмитрий Николаевич Замятин // Социологическое обозрение. – 2010. – Т. 9. – № 3. – С. 26–50;
2. Шенк Ф. Б. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе / Фритъоф Бенъямин Шенк // Политическая наука: проблем.-темат. сб. / Рос. акад. наук. Ин-т науч. информ. по обществ. наукам и др. – М.: Б. и., 2001, [Вып.] 4: Регионализация посткоммунистической Европы / [редкол.: Ю. С. Пивоваров и др.]. – С. 6–32;
3. Downs R. M., Stea D. Maps in Minds. Reflections on Cognitive Mapping / R. M. Downs, D. Stea. – N.Y., 1977;
4. Посилаємося на огляд теорії ментальних карт в психології Ф. Б. Шенка, який відсилає до праць Redtenbacher С. Kognitive Karten im Spielfilm // Cognitive Maps und Medien. Formen mentaler Repräsentation bei der Medienwahrnehmung / Vitouch P., Tinchon H.-J. (Hg.) – Frankfurt/M., 1996.– S. 15–72; Hartl A. Kognitive Karten und kognitives Kartieren // Repräsentation und Verarbeitung gedumlichen Wissens / Freksa C. u.a. (Hg.). –

Berlin, 1990. – S. 34–46; Portugali J. The Construction of Cognitive Maps. – Dordrecht, 1996; Dutke St. Mentale Modelle: Konstrukte des Wissens und des Verstehens. Kognitionspsychologische Grundlagen für die Software-Ergonomie. – Göttingen, 1994. – S. 1–78;

5. Бьюзен Т. Супермышление / Пер. с англ. Е. А. Самсонов; Худ. обл. М. В. Драко / Тони Бьюзен, Барри Бьюзен. – 2-е изд. – Мн.: ООО «Попурри», 2003. – 304 с.;

6. Див.: Грінченко Г. (Авто)біографічне інтерв'ю в усно історичних дослідженнях: до питання про теорію наративного аналізу / Гелінада Грінченко // Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник / Схід. Ін-т українознавства ім. Ковальських та ін.; Редкол.: В. В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Майдан, 1998. – Вип. 11–12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Х.: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 59–76.

Киридон А. Н. Ментальное картографирование как инструмент исследований устной истории.

В статье рассматривается понятие «ментальная карта». Предлагается использование техники ментального картографирования в устноисторических исследованиях.

Ключевые слова: ментальная карта, ментальное картографирование, устная история

Kyrydon A. N. Mindmapping as an instrument of the reserches of oral history.

The article explores the semantic «mind map». The article presents using of the mind mapping as an instrument for the research of oral history.

Keywords: mind map, mind mapping, oral history.

МАЛІ МІСТА УКРАЇНИ ЯК МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

У статті розглянуто особливості малих міст України як місць пам'яті відповідно до змісту цього концепту; підкреслено, що культурний потенціал малих міст за певних умов актуалізуються, в тому числі з метою вирішення сучасних проблем у гуманітарній сфері. На прикладі населених пунктів Чернігівської області Остра, Козельця та Батурина проаналізовано можливості залучення духовного потенціалу малих міст до наповнення змістом політики національної пам'яті.

Ключові слова: пам'ять, місця пам'яті, політика національної пам'яті, історичні міста, малі міста.

На думку філософів, пам'ять у сучасних мовах є або тим, чому підкоряються, або тим, що створюють [2, с. 360]. Для України як держави з тоталітарним минулим це твердження набуває виняткового сенсу, оскільки тривалий час, як за радянської влади, так і з набуттям незалежності, пам'ять українців залишалася позбавленою контексту творення та актуалізації, являючи собою радше непотрібний багаж та предмет нав'язування. Сьогодні державна політика національної пам'яті спрямовується на те, щоб актуалізувати минуле та зробити його корисним у сучасному суспільстві.

Одним із напрямків цієї політики є створення так званих місць пам'яті, відродження пов'язаних з минулим локацій та формування на цій основі культури пам'яті як складової національної ідентичності. Сучасний дослідник Марк Крепон розглядає ідентичність як результат певної діяльності, творення, і стверджує, що її, ідентичність, «потрібно шукати не стільки у бутті, скільки у становленні», тобто в історії того чи іншого суспільства [4, с. 75].

Заходи із створення місць пам'яті є потребою часу, зважаючи як на глобалізаційні виклики, так і на відголоски радянського минулого в матеріальному і духовному житті українців. Термін місця пам'яті вимагає посилення на концепцію французького вченого П'єра Нора, детально викладену в багатотомному виданні «Місця пам'яті» (Галлімар, 1983–1985 рр.). У ній він відштовхується від власне концепту «Lieu de mémoire» місце пам'яті, пам'ятне місце.

Нора визначає його в широкому діапазоні – від конкретного місця на мапі, пов'язаного з історичною подією, – до самої історичної події, включно з пам'ятниками та спорудами, музеями та архівами, певними символами та художніми творами, за тієї умови, якщо цей об'єкт є знаковим у колективній пам'яті, уникає забуття та має відгук у певній спільноті.

Німецька дослідниця Аляйда Ассман присвятила дослідженню культурної пам'яті працю «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті» [1]. «Пам'ять місця», на думку дослідниці, є неоднозначним виразом, бо може тлумачитися як «пам'ять про місце» та «пам'ять, локалізована в одному місці», а отже «місце саме може бути суб'єктом, носієм спогадів, і часом, де це можливо, розширювати пам'ять так, що пам'ять місця значно виходить за межі людської пам'яті» [1, с. 317]. Це змушує її зупинитися на концепті детальніше, апелюючи до досвідів перервності та неперервності: «пам'ятні місця, в яких збереглося те, що більше не існує, але може бути реактивоване в спогадах, починають перервність... Пам'ять про минуле, яка тримається у пам'ятному місці, має зовсім інший характер, ніж пам'ять про минуле, що стосується місця з корінною традицією» [1, с. 324].

Важливо, що місце пам'яті – категорія зовсім інша, ніж предмети пам'яті – вцілілі або напівзруйновані споруди, пам'ятники, а також музеї. Для цього концепту багато важать топоніми, усні та письмові художні твори про нього, спогади, інформація в засобах масової комунікації, символи, – все те, що створює інформаційну ауру місця.

З одного боку, місце впливає на побут і життєвий досвід поколінь, з іншого – людська історія і традиції позначають певну географічну місцевість, – таким чином формується тісний зв'язок між місцями і їхніми мешканцями.

«Європейський словник філософій» підкреслює, що «цінності, відроджені в пам'яті, стосуються життя міст в їх сучасності» [2, с. 353]. Якщо певні спогади пов'язані з певними місцями, то ними в першу чергу є міста. Малі міста України є такими місцями пам'яті, де спогади локально укріплюються через певну консервативність цього середовища, та є втіленням неперервності історії.

Асоціативні ряди при згадці про малі міста Європи та України достатньо відрізняються між собою. У першому випадку ми говоримо про розмірене та впорядковане щоденне життя, вірність віковим традиціям у найменших подробицях, навіть у однаковому для всіх часі сніданку та обіду, збережені фасади будинків у кожно-

му найдрібнішому їх елементі, навіть якщо вони вже не використовуються функціонально, це також популярність зеленого туризму та повсюдна присутність пунктів прокату велосипедів, причепурені маленькі господарства та найновіші інновації у місцевому бізнесі. Містечка України донедавна являли собою руїну пострадянської доби, їх характеризували присутність напівзруйнованих колгоспних приміщень та занедбані угіддя, критично низька кількість місцевого населення, відсутність будь-якого культурного життя і соціально-економічної інфраструктури та боротьба місцевих мешканців за виживання, відображена, на жаль, в їх світосприйнятті. Винятком можуть бути певні населені пункти Правобережної України, що не піддалися такій деградації завдяки міцним релігійним традиціям.

Хоча з точки зору розвитку культури українські малі міста мають багато спільного з європейськими. Пов'язано це насамперед з тим, що вони є проміжною ланкою між селом і містом. Маленьке місто, як і село, є носієм регіонального колориту, тоді як у більших містах елементи певної місцевості стираються. Великі міста в межах однієї країни зазвичай є більше подібними між собою, аніж села та містечка в тому ж масштабі.

Специфічне середовище малих міст пояснюється також присутністю у свідомості місцевих мешканців фамільної або сімейної пам'яті. Вказуючи на «фамільність», маємо на увазі не лише родинний аспект пам'яті, а в першу чергу «знайомість» одне одному всіх мешканців цього місця, в тому числі і як представників певного роду. Це не є властивим для мешканців великих міст, де збереження і передача індивідуального досвіду ускладнюється через безліч причин, насамперед через міграційні рухи. Малі міста пов'язані з історією родини в кількох поколіннях, коли в одному і тому ж місці народжувалися і помирали її члени з діда-прадіда. До того ж в межах однієї родини з покоління в покоління передавалося володіння певним ремеслом – адреси ремісників, їхніх майстерень або крамниць в невеликому населеному пункті знали всі, тут вони не губилися, як у великому місті, серед безлічі інших, їм подібних.

Місцем, де історія в містечку майже не переривалась, є центральна площа, або ж ринок, на якій або поруч з якою розташовувалися храм та будівля міської влади. Фонтан у центрі самої площі – те, що залишилося від власне ринку середньовічного міста, місця, де кипіло повсякденне життя городян. Цвинтар також є характерним фамільним місцем пам'яті і водночас місцем сакральним. Хоча вже сам феномен «сімейних місць» або «місць поколінь», описаний американським письменником Натаніелем Готорном,

пов'язаний з певною «магією місця» [1, с. 320], єднальною силою місця, архаїчними структурами мислення. Цвинтар був такою локацією, де пам'ять забарвлювалася сакральними і екзистенційними подіями, присутніми в житті кожного: смерть, обряди поховання та вшанування померлих родичів.

Пам'яті під силу змінювати місцевість. Так, на прикладі міста Єрусалим Аляйда Ассман відстежує, як святе місце перетворюється на історичне пам'ятне місце. Це може відбуватися завдяки знаковим для вірян завоюванням або поразкам, святкуванням, побудові храмів як місць перебування Бога і наявності пов'язаних з цим предметів. Відтак «земний» Єрусалим для патристів був менш цікавим, ніж Єрусалим «небесний»: Єрусалим слід шукати не пішки, а душею» [1, с. 322]. При заснуванні міст за античних часів враховувалося не лише економічна користь місцевості, а й символічне значення міста [1, с. 322].

Для України малі міста як місця пам'яті мають свою особливість, яка полягає в тому, що спірні питання в корпусі національного пригадування стосуються головним чином ХХ ст., визвольних змагань, Голодомору та руху опору, а давніші періоди, такі як киеворуський та козаччини, належать до культури пам'ятання, що підтримується державою та є консенсусною у суспільстві. За запропонованою Альвідасом Нікжентайтисом класифікацією на суспільства з «довгою» і суспільства з «короткою» пам'яттю, Україна належить до першого типу через присутність в культурі пам'яті міфів і образів в відносно далекого минулого [6].

Згідно з офіційним визначенням малими містами України є міста з населенням не більше 50 тисяч осіб. Важливо, що ці населені пункти становлять переважну частину міст України (75%), також багато з них є адміністративними центрами районів. На 1 січня 2010 року в Україні налічувалося 366 малих міст, в яких проживало 6,4 млн осіб, що становить майже 14% населення країни (більше 20% міського населення).

До того ж малі міста України складають більшість вітчизняних так званих історичних міст. Визначення цього поняття викликає певні складності. У європейському контексті «heritage city» (англ.) або «ville du patrimoine» (франц.), вживання цього терміну є здебільшого довільним та, окрім використання в пам'яткоохоронній сфері, активно експлуатується туристичною галуззю. Наприклад, міста Великої Британії об'єднані в асоціацію Britain's Heritage Cities з метою взаємопідтримки туристичних адміністрацій семи британських міст (Стратфорд, Бат, Карлайл, Честер, Дарем, Йорк та Оксфорд) [11].

Визнання того чи іншого міста як історичного відбувається за умови включення його до різноманітних списків історичних міст та затвердження цих списків законодавчими актами [9].

Міста, на території яких знаходяться об'єкти, включені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО, у 1993 році об'єдналися в Організацію міст світової спадщини (Organisation des villes du patrimoine mondial, OVPM) [12], яка на сьогодні налічує 203 міста, що відносяться до категорії історичних.

В українському законодавстві є термін «історичне населене місце». Це «населене місце, яке зберегло повністю або частково історичний ареал (частина населеного місця, що зберегла об'єкти культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та форму забудови, які походять з попередніх періодів розвитку, типові для певних культур або періодів розвитку) і занесене до Списку історичних населених місць України» [8]. В Чернігівській області серед чотирнадцяти назв «історичних населених місць» лише кілька міст не відносяться до категорії малих, так само і в інших регіонах – серед «історичних населених місць» переважають малі міста.

Їхні долі склалися по-різному. І це пояснюється не лише належністю до різних регіонів та різним часом заснування міст, хронологічним розмаїттям їх періодів розквіту. Два сусідні містечка Чернігівської області, Остер та Козелець, здавалося б, як місця пам'яті, повинні мати багато спільного, проте відрізняються своєю історією та мають різні ментальності.

Ментальний феномен Остра пояснюється його популярністю за радянських часів як рекреаційної зони, у літній період тут відпочивали мешканці Москви, колишнього Ленінграду та багатьох куточків Радянського Союзу. Вода річки Остер, яку місцеве населення називає у зменшувальній формі Остерка, вважається цілющою. Саме цим, а також розташуванням у мальовничій місцевості між двох рік (Остер є притокою Десни), і можна пояснити його популярність влітку. Після аварії на Чорнобильській АЕС на довгі роки (близько півтора десятка) життя в містечку завмерло. Сьогодні Остер знову привертає увагу дачників, старі хати й земельні ділянки навколо них скуповуються приїжджими (переважно киянами) – не в останню чергу завдяки цьому в місті частково відновилася соціальна інфраструктура, поступово з'являються робочі місця та зменшується прагнення місцевої молоді переїхати до більших міст (переважно Києва та Чернігова). Та у місті переважає ментальність російської провінції. Мовою як місцевих селян, так і місцевої інтелігенції є російська або близький до неї суржик,

відається перевага російському культурному продукту, відсутні храми Української Православної Церкви Київського Патріархату, низький рівень національної ідентифікації та відповідно високий рівень симпатії до країн-сусідів, Росії та Білорусі. Відіграє свою роль і військовий імідж Остра, який закріпився ще з радянських часів через близькість селища Десна, де розташовано військовий навчальний центр, а також зумовлений колишньою популярністю серед радянських військових Будинку відпочинку Київського військового округу.

Визитною карткою Остра є так звана Юр'єва Божниця. Знаково, що у колективній пам'яті мешканців закріплена причетність до історії містечка князя Юрія Долгорукого, як і надання преференцій його імені у найменуванні храму. Насправді рештки споруди на пагорбі при в'їзді до міста є залишками церкви святого Михаїла, побудованої Володимиром Мономахом. Унікальність її полягає в тому, що пам'яток, датованих киеворуським періодом (церкву збудовано приблизно у 1098 році), в Україні насправді зовсім небагато. До того ж, це єдина пам'ятка переяславської будівельної культури, хоч і фрагментарно, але збережена до наших днів. Самі ж остряни настільки індивідуальні до свого минулого, що жодних спроб переіменувати «Божницю», хоча б в усній формі, не з'являлося.

Ментально інше сусіднє місто Козелець, центр районної адміністрації. В історії козельчан чільне місце посідають постаті Кирила та Олексія Розумовських та їх матері, колишньої селянки, Наталії Дем'янівни Розумихи. Пояснюється це не лише відносною близькістю до Лемешів, родового села Розумовських. Центральною історичною спорудою Козельця є храм Різдва Богородиці, збудований у XVIII ст. на кошти та на замовлення Н. Д. Розумовської, вже графині.

Споруда є не лише символом міста, за якою Козелець упізнається, але й унікальною пам'яткою архітектури, завдяки незвичній побудові у два яруси та бароковому вівтарю, вирізьбленому із липи та позолоченому. Він вражає поєднанням монументальності з вишуканістю і філігранністю роботи ювеліра. На ньому можна віднайти й елементи ідентичності козаків – серед безлічі ангелів «заховані» двоє, голови яких зображені у вигляді козацьких, з вусами і характерними зачісками. І це, незважаючи на походження іконостасу – виготовлений в Італії для Петербурзького Смольного монастиря, він потрапив до Козельця завдяки зусиллям братів Розумовських. Храм Різдва Богородиці практично відреставровано, його активно відвідують туристи і прочани.

В історії Козельця є ще одна постать, яка очікує на своїх біографів. Священник Кирило Тарловський, який, за переказами, здійснював таїнство вінчання цариці Єлизавети та Олексія, інтригує своєю легендарною назвою – «дикий піп». Родом із Козельця, він був відомий на Січі своєю непересічною вдачею.

Козелець за радянської доби не здобув статусу ані рекреаційного центру, ані туристичного об'єкту (храм Різдва Богородиці довгий час стояв у руїнах). Проте в місті кількісно більше пам'яток архітектури, також більше, ніж в Острі культурних і соціальних об'єктів, що пояснюється його статусом адміністративного центру. Відтак в місті вищий відсоток інтелігенції, що розмовляє українською – вчителів, музейних працівників, держслужбовців, соціальних працівників.

У місті збереглися матеріальні свідчення визначної ролі міста в історії України, пов'язаної, зокрема, з розміщенням тут центру Київського полку в 1669 році. В будинку полкової канцелярії зараз розташовується бібліотека. Саме бібліотеки є закладами, необхідними у політиці національної пам'яті, як інтелектуальні центри (тоді як клуби чи будинки культури є необхідними для культурного розвитку міста), де популяризують художню та історичну літературу, гуртують дослідників з краєзнавства, зацікавлюють дітей і молодь у читанні і дослідженнях.

На території Козельця є інші споруди, на сьогодні не залучені до формування історичної пам'яті. Це кам'яниця з садиби Дараганів, родичів Розумовських, нині занедбана, як і сад навколо неї. Така кількість пам'яток архітектури в одному місці вимагає їх включення до зони спеціального контролю держави, що б дозволяло ними опікуватися з пам'яткоохоронної точки зору: науковці давно говорять про важливість створення тут заповідника або філіалу Національного архітектурного-заповідника «Чернігів стародавній».

З кількох точок зору характерним малим містом як місцем пам'яті є Батури́н, місто – національний проект Президента України В. Ющенка. По-перше, відроджуючи його як гетьманську столицю і створюючи Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», було вирішено багато нагальних проблем міста: з'явилися робочі місця, запрацював місцевий бізнес, додалося шляхетності зовнішньому вигляду центру міста, побудовані сучасні комунікації і навіть прокладено до міста зручну дорогу [7].

По-друге, з містом Батурином пов'язана низка славетних українських імен – Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович, Іван

Мазепа, Пилип Орлик, Кирило Розумовський. А як зазначають фахівці, актуалізацію пам'яток культури, як і повернення старих назв, відродження втрачених, пов'язаних із ними традицій, варто розглядати в контексті «створення єдиного українського культурного простору як системи взаємоузгоджених та взаємодоповнюючих знаково-символічних комплексів, в яких синтезовані етос, світобачення, ціннісні орієнтири українського народу та інших етнічних спільнот України» [5].

На прикладі Батурина простежується ще один феномен малих міст України – багато з них колись були містами з достатньо великою, як на ті часи, кількістю населення. У 1708 році до зруйнування Батурина військами Меншикова в місті мешкало 20 тисяч осіб, через 18 років після зруйнування місто було безлюдним, населення переселилося на околиці. У 2012 році, коли кількість мешканців Батурина становить близько 2,5 тисяч осіб, у свідомості як городян, так і немісцевих, Батурин залишається містом, яке знаходилося в центрі основних політичних подій козацької доби.

Вже відомо, що об'єкти культурної спадщини можуть приносити реальну користь міській спільноті, підвищуючи туристичну привабливість міст, створюючи нові робочі місця та залучаючи інвестиції. Таким чином, політика пам'яті отримує соціальний зміст.

У деяких містах України напрацьований позитивний досвід співпраці громадського сектору з органами влади в культурній сфері. Але цей досвід стосується переважно великих міст, відомих культурних центрів [10]. Участь територіальних громад малих міст в реалізації політики пам'яті вимагає пошуку нових форм співпраці громадськості з органами місцевого самоврядування.

Було б спрощено підходити до малих міст як місць пам'яті лише з точки зору їх розвитку як туристичних центрів. Та й не всі малі міста мають багату історію і можуть розвиватися за рахунок її популяризації, але не існує жодної міської спільноти без колективної пам'яті. Слід зважати на те, що в різних регіонах нашої держави можуть домінувати різні культури пам'ятання, іноді пов'язані з радянським минулим, пролетарською культурою, періодами розвитку промисловості, – позбавлені на перший погляд національного змісту. Його можливо віднайти в сучасному, підтримуючи баланс між культурно-просвітницькою діяльністю держави та зростанням міст, забезпеченням їх соціально-економічного розвитку.

Список використаних джерел:

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман / Пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдіна. – К: Ніка-Центр, 2012. – С. 317–340.
2. Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей. / Ред. Барбара Кассен. – К.: Дух і літера, 2009. – Т. 1. – 570 с.
3. Концептуальні засади державної політики пам'яті. Аналітична записка. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/269/>.
4. Крепон М. Європейські іншості / Марк Крепон. – К.: Укр. центр духов. культури, 2011. – 184 с.
5. Литвиненко О. Проблеми актуалізації українських пам'яток культури. Аналітична записка. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/906/>.
6. Нікжентайтіс Альвідас. Культури пам'яті й пам'ятання як предмет зовнішньої політики в Центральній і Східній Європі. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/196-alvidas-nikzhentaytis-kulturny-pamiati-i-pamiatannia-iak-predmet-zovnishnoi-olityky-v-tsentralnii-i-skhidnii-yevropi>.
7. Постанова Кабінету Міністрів України № 1123 (від 17.08.2002 р.) «Про затвердження комплексної програми збереження пам'яток Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» і розвитку соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури с.м.т. Батурина. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1123-2002-%D0%BF>.
8. Постанова Кабінету Міністрів України № 878 від 26 липня 2001 року «Про затвердження Списку історичних населених місць України». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF>.
9. Приказ Министерства культуры Российской Федерации, Министерства регионального развития Российской Федерации от 29 июля 2010 года № 418/339 г. Москва «Об утверждении перечня исторических поселений». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.rg.ru/2010/09/29/istor-posel-dok.html>.
10. Розумна О. Громадські ініціативи в культурній політиці міста: проблеми і перспективи партнерства з владою (на прикладі Києва та Львова). Аналітична записка. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/746/>.
11. Britain's Heritage Cities (офіційний сайт). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.heritagecities.com/default.aspx>.
12. Organisation des villes du patrimoine mondial (офіційний сайт). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ovpm.org/>.

Розумная О. П. Малые города Украины как места памяти в контексте политики национальной памяти.

В статье рассмотрены особенности малых городов Украины как мест памяти в соответствии с содержанием этого концепта; подчеркнуто, что культурный потенциал малых городов в связи с определенными условиями актуализируются для решения современных проблем в гуманитарной сфере. На примере населенных пунктов Черниговской области Остра, Козельца и Батурина проанализированы возможности вовлечения духовного потенциала малых городов в наполнение содержанием политики национальной памяти.

Ключевые слова: *память, места памяти, политика национальной памяти, исторические города, малые города.*

Rozumna O. P. Ukrainian small towns as memory places in the context of national memory policy.

The article deals with the problems of memory policy; the small towns of Ukraine as the memory places are considered; the culture potential of the small towns can be mobilized for the solution of actual humanitarian problems; the culture potential of small towns and possibilities of its involvement to the memory policy are described on the examples of settlements Oster, Kozelets and Baturin of Chernihiv region.

Keywords: *memory, memory places, national memory policy, heritage cities, small towns.*

СЕМАНТИКА МІСЬКОГО ПРОСТОРУ ТА ІНСТИТУТІВ ВЛАДИ У СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКИХ МІШАН ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – XVII СТ.

У статті аналізується символічне розмежування міського простору у свідомості його мешканців Раннього нового часу. Розглянуто основні топоси описів міст у міських хроніках, літописах, актових документах. Особлива увага приділена сприйняттю городянами будівлі міської ратуші як символу незалежності міста та його влади.

Ключові слова: *ранньомодерна доба, міщани, література, символізм, архітектура, ратуша, магістрат.*

Міський простір у житті людини ранньомодерної доби – це не простий набір вулиць та будинків. Кожний структурний елемент міста мав своє ціннісне навантаження у світогляді мешканців тієї епохи. Завданням історика є вивчення не тільки міської архітектури, топографії та соціуму. Дуже важливим є розуміння того, як самі мешканці тогочасних міст сприймали урбаністичне середовище.

Мета статті – з'ясувати, яке значення мали окремі міські просторові елементи та інститути міської влади у свідомості їх мешканців Раннього нового часу. Для цього було використано різноманітні актові матеріали, художні твори, міські хроніки, щоденники міщан тощо.

Останнім часом в українській історіографії серед урбаністичних студій з'являється все більше праць, присвячених соціотопографії українських міст [1]. Істориками широко використовуються старовинні карти, міські хроніки, актові матеріали та різноманітні наративні джерела. Праць, присвячених сприйняттю міського простору та міського середовища самими мешканцями міст ранньомодерної доби, практично не існує.

В епоху барокко письменники та поети при описах міст найчастіше використовували античні літературні взірці Риму: Тіта Лівія, Вергілієвої Трої тощо. У першій книзі «De bello Ostragiano» (1600), як і в першій книзі «Енеїди» Вергілія, Шимон Пекалід дає

опис міста Острога та апелює до величі оспівуваного роду князів Острозьких. У другій книзі плундрування Переяслава, захопленого зненацька козаками Криштофа Косинського, перегукується з оповіданням Вергілія з другої книги «Енеїди» про підступне знищення Трої. Такі запозичення робили епізоди «упізнаваними», отже – емоційно переконливими [2, с. 165–166]. Йоган Алембек у своєму описі Львова «*Torographia civitatis Leopolitanae*» (1603–1605) використовував витончені наративні стратегії, щоб викликати у читача алузії з містом-взірцем тієї епохи – Римом [3, с. 202]. Олександр Осіпян виділив наступні топоси ренесансного опису міста: заснування міста престижними предками; славне минуле: старожитності, славнозвісні правителі; неприступність міста-фортеці; місто, як оплот віри: святі, мощі, храми; місто як осередок науки і мистецтв: університет, друкарня, учені мужи; економічне процвітання міста: велелюдне торжище, заморська торгівля, багато купців і товарів; добрі звичай городян [4, с. 203–204]. Кожне місто, залежно від своїх розмірів та значення у письмовій формі фіксувалося як «*urbs*» (столиця, велике місто), «*civitas*» (місто) та «*oppidum*» (містечко).

У свідомості тогочасних мешканців місто мало багато ознак. У міста обов'язково повинен бути героїчний засновник – міфічний або реальний (Ромул у Римі, Кракус у Кракова, Кий у Києва, Лев у Львова). Виникнення міста пов'язане з двома подіями – будівництвом фортеці та заснуванням торгів біля нього. Ось як виглядає схема виникнення міста Львова у Зіморовича: князь Лев «угледів на границі провінції своєї гору... на її верхівці замок з брил, там же ж виламаних, збудував... Недалеко другий замок, більш пристосований до житла і для оборони, поставив... А княжа служба, як-от челядь, стражі-прибійники й інші придворні... зайняли проміжок між обома замками, оселилися у побудованих поспіхом халупах, і був там постійний рух туди й сюди; так без попереднього задуму створилася перша подобизна перехідника, перерізаного вуличками, на зразок містечка під замком. ...Коли ж між народами рознеслася звістка про такі всезагальні торги, спритні купці навіть із заморських країв, позбігалися на Русь через скелі, вогонь і море тлумами...» [5, с. 36–37].

Містом вважалася лише територія, оточена мурами і для його захисту жертвували навіть передмістями. Львівський купець Андрій Чехович, який також був райцею та регентом громади у 1648 році, виправдовує спалення передмість задля порятунку міста за мурами: «...Наша столиця Русі... заступила себе передмістями, як членами, і так сплутала карти неприятелів, бо якби діяли інакше, то місто знало б цілковитого занепаду...» [6, с. 270]. Кам'яні мури мали дуже

велике значення для розвитку торгівлі. За хронікою Зіморовича, якщо після будівництва двох замків князем Левом виникло лише містечко Львів, то в справжнє місто воно перетворюється лише після того, як польський король Казимир «оперезав ту низину, оточену пагорбами, кам'яним муром». Населення фортеці після цього почало збільшуватись, у тому числі й за рахунок купців, які прибували до Львова «задля вигідності місця, як безпечного притулку» [5, с. 60]. У Шимона Пекаліда збігається час заснування міста Острога та возведення міського муру: «Місто оце заснували алани і мур спорудили» [7, с. 293]. Відносячи час заснування міста до аланського періоду, поет не тільки спирається на авторитет старовини, а перетворює Остріг/Остроготон на давню столицю сарматського племені. Але Острог величний не тільки своїми укріпленнями та соборами. Справжню славу місту, за Пекалідом, принесла Острозька колегія: «Слухи про подвиги ратні його до зірок розійшлися, / Славу ж античних часів принесли йому вільні науки» [5, с. 60]. Опис Острога у Пекаліда відповідає всім канонам опису міста часів Раннього модерну.

У територіальній організації міста вчені виділяють три головні складові: *ратушу* як символ міської самоврядної громади; *ринкову площу*, на якій проводився торг привізним товаром та виробами місцевих ремісників, що символізувала основні заняття міщан; та *церковний храм* поряд із ринком, який свідчив про Божу опіку над містом [8, с. 700].

Спорудження ратуші, як правило, припадало на час досягнення містами високої стадії соціально-економічного розвитку, значного збільшення кількості мешканців міста і, як наслідок, набуття ним значного рівня самостійності, яка у свою чергу неодмінно підтверджувалася локаційним привілеєм короля, а у приватних містах привілеєм світського чи духовного власника [9, с. 417]. Але будівля ратуші не обов'язково виникала відразу після надання привілею на міське самоврядування. У Луцьку, наприклад, ратушу збудували майже через 70 років після отримання грамоти на магдебургію від великого князя литовського Олександра у 1497 році. Побудова ратуші у будь-якому місті залежала не тільки від надання привілею, а й значною мірою від фінансових можливостей міської скарбниці [9, с. 423].

Через те, що ратуша була резиденцією міської влади та її символом, – будь-яка свавільна дія, здійснена щодо неї, вважалась її зневаженням. Діаріуш львів'янина, регента громади Яна Буського, містить скаргу на євреїв, які нанесли образу львівській владі

й тим самим зачепили честь самого короля, оскільки магістрат «репрезентує собою Йогомосьть короля, ... і здійснює його владу» [6, с. 298]. Злочин іудеїв погіршувався тим, що свої образи вони виголошували у приміщенні ратуші: «а що було ще гіршим, ... що це було в ратуші, де вся пристойність і розважливість має свій осідок...» [6, с. 297].

Під час протистояння між війтом та райцями, наприклад, у місті Володимирі наприкінці 1586 року міські урядники не пускали до ратуші свого війта і той змушений був судові справи розглядати у власному будинку [9, с. 442]. На що володимирські бурмістр, райці та міщани заявили, що вони відмовляються відповідати перед війтівським судом через недотримання правил судочинства, яке має відбуватися у приміщенні міської ратуші [9, с. 444–445]. Тобто будівля ратуші була уособленням легітимності суду в уявленні володимирців.

Ратуша не лише надавала легітимності міському магістратові, а й була символом захисту всіх міщан. Коли володимирські міщани Назар Постригач та Тишко Глоба напали на члена колегії лавників Федора Дороневича, їх було звинувачено у підступності скоєного, адже злочин відбувся у міському ринку біля ратуші: «...на месте в Рынку володимерскомъ, где он [Дороневич], яко члвкъ купецкии, торговаль неподалеку ратуша, на местцу, покоем права посполитого убезпечоным...» [9, с. 453]. Подібне значення ратуші ми спостерігаємо в усіх містах Речі Посполитої. Так, у Любліні ще на початку XVI ст. радою міста було ухвалено рішення, згідно з яким райці, що входили зі зброєю до ратуші, або будівлі, що мала значення ратуші, підлягали штрафу у 100 флоринів. Такому ж штрафу підлягали райці, що чинили бійку чи завдали поранення іншому райці в ратуші чи будівлі, що її замінювала [10, с. 96].

Дуже поважно написав Кленович про ратушу у Замості: «Бачимо, ратушу нам ставлять для радних міських, / Де пануватимуть завжди Феміда та Правда і будуть / Суд справедливий вершить радні достойні в судах» [11, с. 273]. Звісно, що поета у даному випадку приваблювала не будівля сама по собі, а те, що вона уособлювала – самостійність та незалежність міської громади.

Великим лихом будь-якого міста XVI – XVII ст. була пожежа. Вогонь – це кара Бога, це біда, це збитки. Зі спаленням Трої та Єрусалиму порівнював львівську пожежу у 1527 році Бартоломій Зіморевич. У зв'язку з протипожежною безпекою великого значення для міст мало будівництво з каменю та цегли, а не з дерева. Тому початок кам'яного будівництва в місті був важливою подією для його мешканців.

У XVI–XVII ст. траплялися випадки коли важко було відрізнити деякі міста від села. Вулиці Києва – столиці воєводства – купцю з Гданська, що багато років мешкав у Львові, Мартину Груневегу нагадували сільську місцевість: «у Києві йдеш між дерев'яними будівлями і парканами, неначе у багатолюдному селі, покрученими, нерегулярними вулицями» [12, с. 207]. Основним критерієм для визначення статусу поселення у такому випадку ставало юридичне визначення, що було зафіксовано у різноманітних королівських та великокнязівських привілеях [13, с. 3]. Тому не дивно, що такі важливі події для громади міста як надання місту привілею на Магдебурзьке право, будівництво ратуші та функціонування органів магістрату висвітлювалися у різноманітних міських хроніках та історіях. Для львівського патриція Бартоломія Зіморовича уособленням міської влади у Львові виступала рада. Тому у власній історії міста він вміщує розгорнутий опис функціонування цього адміністративно-судового органу та інших складових магістрату: «Шість річних райців мали громадську владу, а після всіх ішло по черзі місячне головування. Щоб такі обов'язки, які частіше виконувало мало осіб, не заважали господарству, до ради обрано шість інших мужів, які б щорічно заступали на місце перших. Коли річні райці мали відпочинок, на той час право життя та смерті над міщанами віддавалося міському судді, встановлено трибунал дванадцяти райців, громадські об'єднання обмежено 40 мужаами, право обирання сенату, суддів, лавників, скарбників довірено з королівською повагою самому міському урядові, ремісничі цехи поділено відповідно до занять і відзначено певними правами» [5, с. 56]. Будучи сам членом ради, Зіморович зі значним пафосом оспівує інших членів цього органу. У «Потрійному Львові» хроніст згадує видатні патриціанські родини Корняктів, Убальдіні, Шульців тощо. Райців називає «найвищим станом» та «сенаторами». Найбільшу шану від автора отримує Микола Гелязін – «найперший в місті доктор права та майстер красномовства» [5, с. 65]. Натомість представники нижчих соціальних груп отримують значно скромніші епітети, як-то «народ, точніше багатоголові страховиська», «підступний натовп» та інше. Згадки про ремісників ми знаходимо у хроніці при описах захисних функцій міста, коли «плебс» вступає у боротьбу з патриціатом, та у зв'язку з пожежами. Більше того, коли у церковників виникає конфлікт з містом з приводу опіки над шпиталем, набожний Зіморович однозначно приймає позицію магістрату.

Таким чином, можна стверджувати, що описи міст у XVI – XVII ст. багато в чому були канонічними. Міське середовище від

селянської місцевості відрізняли зовнішні (фортифікаційні споруди, наявність кам'яної архітектури) та внутрішні (самоуправління, ринок, освітній осередок) ознаки. Чимало уваги у творах міщан приділено будівлі ратуші, яка була символом міської влади та незалежності.

Міське середовище XVI – XVII ст. було неоднорідним у символічному навантаженні на свідомість його мешканців. Поряд з житлово-господарською архітектурою городян розташовувалися будинки-символи – мури, церква, ратуша тощо.

Список використаних джерел:

1. Напр.: Жук О. М. Історична топографія Луцька X – XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2000. – 22 с.; Климовський С. Соціальна топографія Києва XIV – середини XVII сторіччя. – К.: Стило, 2002. – 229 с.; Петров М. Історична топографія Кам'янець-Подільського кінця XVII – XVIII ст. (Історіографія. Джерела) / М. Петров. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – 384 с.; Долинська М. Історична топографія Львова XIV – XIX ст. / М. Долинська – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 356 с.; Коваленко О. Полтава XVII – XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – К., 2009. – 20 с.

2. Яковенко Н. Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «De bello Ostragiano» (1600 рік) // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К.: Критика, 2002. – С. 157–188.

3. Осипян А. Л. Аллюзии к Древнему Риму в описании Львова Иоанна Алембека («Topographia civitatis Leopolitanae». 1603 – 1605 гг.) // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – 2010. – № 1. – С. 195–212.

4. Осипян О. Л. «Topographia civitatis leopolitanae» Іоганна Алембека початку XVII ст. як джерело з історії Львова: когнітивна рамка, нарративні стратегії / О. Л. Осипян // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 192–222.

5. Зіморевич Б. Потрійний Львів, тобто хроніка міста Львова / Б. Зіморевич; пер. з лат. Н. Царьова // Часопис «Ї». – 2003. – № 29. – С. 28–67.

6. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Пер. І. Сварник. – 2-е вид., випр. і доп. – Львів, 2006. – 606 с.

7. Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових / Пер. з лат. В. Маслюк // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури,

створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття). – Кн. 1. / Упоряд. В. Шевчук, В. Яременко. – К.: Вид-во «Аконіт», 2006. – С. 196–242.

8. Капраль М. Своєрідність київського магдебурзького права: нотатки на маргінесі нової книги про Київ кінця XV – першої половини XVII століть / М. Капраль // Український археографічний щорічник. Збірник наукових праць. – Вип. 13/14. – К.: Вид-во «Український письменник», 2009. – С. 697–703.

9. Кравченко В. Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття / В. Кравченко // Український археографічний щорічник. Збірник наукових праць. – Вип. 13/14. – К.: Вид-во «Український письменник», 2009. – С. 417–456.

10. Froelichowa Z. Z dziejów organizacji władz miejskich miasta Lublina do końca XVII wieku // Pamiętnik Lubelski. T.1. Za lata 1927–1930. – Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1930. – S. 83–115.

11. Кленович С.Ф. Роксоланія / Пер. В. Маслюк // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття). Книга 1 / Упоряд. В. Шевчук, В. Яременко. – К.: Вид-во «Аконіт», 2006. – С. 237–290.

12. Груневег М. Славнозвісне місто Київ / М. Груневег // Всесвіт. – 1981. – № 5. – С. 206–211.

13. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. Заяць. – Львів: Добра справа, 2003. – 206 с.

Гипич В. В. Семантика городского пространства и институтов городской власти в сознании украинских мещан второй половины XVI – XVII ст.

В статье анализируется символическое разграничение городского пространства в сознании его жителей Раннего нового времени. Рассмотрены основные топосы описания городов в городских хрониках, летописях и актовом материале. Особое внимание уделено зданию ратуши как символу независимости и власти.

Ключевые слова: *раннемоделерное время, мещане, литература, символизм, архитектура, ратуша, магистрат.*

Gipich V. V. Semantics of the city area and government institutions in the consciousness of Ukrainian lower middle class of the latter half of the XVI – XVII century.

There's analyzed in the article the symbolic differentiation of the city area in the consciousness of its citizens within Early Modern period.

The main topos of the description of cities in municipal chronicles, annals and lecture materials were considered. The special priority was accorded to the city hall building as a symbol of the independence and power.

Keywords: *Early Modern period, lower middle class, literature, symbolism, architecture, city hall, city court.*

КРИМ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН: МОДЕЛІ ПАМ'ЯТІ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Досліджено формування моделей пам'яті про Крим та їх вплив на соціокультурну та суспільно-політичну ситуацію в Криму.

Ключові слова: *«історична кривда», Російська імперія, Кримське ханство, історична пам'ять, політика пам'яті, кримські татари.*

Крим на карті сучасної України є особливим регіоном у географічному, демографічному, політичному та соціокультурному відношенні. Окремий статус півострову – Автономна Республіка Крим – у складі унітарної держави Україна, лише підкреслює специфічність цієї адміністративно-територіальної одиниці.

Складна й непроста історія Кримського півострову, який впродовж тривалого часу був місцем зіткнення й діалогу різних народів, а звідси й різних культур і навіть цивілізацій, спричинила, як наслідок, формування окремого кримського соціокультурного ареалу, який на сучасному етапі зазнає змін під впливом процесів репатріації депортованих з Криму у 1944 році сталінським режимом татар та їх подальшої інтеграції в українське суспільство. Складності ситуації додають також геополітичні чинники. У цілому можна погодитися з автором книги «Історія Чорного моря» Чарльзом Кінгом, що «Кримський півострів – постійний головний біль українського уряду: російськомовне населення, присутність російського Чорноморського флоту, невлаштована й незадоволена татарська меншина заважають консолідації нової української держави» [1].

На сучасному етапі розвитку історичної науки дослідники все активніше залучають до методологічного інструментарію новаторські міждисциплінарні підходи, що дають змогу по новому інтерпретувати різні сфери буття тогочасного суспільства. Зокрема, одним із перспективних напрямків є вивчення феномену історичної пам'яті та її соціальних функцій.

Зважаючи на це, спробуємо дослідити особливості формування російської та кримськотатарської моделей пам'яті про Крим, їх соціокультурні репрезентації та вплив на суспільно-політичне становище в Криму.

Формування у правлячого прошарку російського соціуму історичної пам'яті про досвід російсько-кримських стосунків, зокрема ідеї «історичної кривди» як системоутворюючої складової пам'яті про кримських татар та подальшої її трансляції на російське суспільство, сягає своїми витокami часів Московського князівства. У другій половині XVII ст. з'являється текст з ідеєю завоювання Криму. Серб Юрій Крижанич, який з кінця 1650-х років перебував у Московії при дворі Олексія Михайловича, так обґрунтовує «справедливість» завоювання Криму: «Тем более, *справедливую причину войны* (тут і далі курсив наш. – Б. К.) мы имеем относительно тех магометан, *кои учинили нам народныя обиды; таковы суть наипаче крымцы, кои целые века не перестают обижать сие государство* (тобто Московію. – Б. К.). ... Поэтому мы можем надеяться и должны молить Господа, чтобы Он дал полное одоление на татар, и чтобы мы могли прогнать из Крыма *общих всего света мучителей и разбойников*» [2, с. 74–75]. В цитованому тексті вперше серед такого виду пам'яток з'являється теза про «історичну кривду» кримців Московській державі як справедливу причину до війни, а також ідея месіанства Московії у звільненні християнської цивілізації від татарської небезпеки.

У липні 1762 року, відразу після сходження Єкатерини II на російський престол, імператриці було подано доповідь про значення Кримського півострова для імперії. «Доклад «О Малой Татарии» містив головні ідеї кримського плану вже згаданого Крижанича: «Они (татари. – Б. К.) ... *приключали России чувствительный вред и обиды* (курсив наш. – Б. К.) частими набегами, пленением многих тысяч жителей, отгоном скота и грабежем имения из областей Российских...» [3, с. 190–191].

Вочевидь, в ході російсько-турецької війни 1768–1774 років з'являється проєкт завоювання Криму, відомий під назвою «Рассуждение одного Российского патриота о бывших с Татарами делах и войнах, и способах к прекращению оных навсегда». У преамбулі документа робиться наголос на історичній ворожості татар Росії: «... Татари из всех наших неприятелей для нас были *наипаснейшие и вреднейшие*, да и впредь еще быть могут, если совсем не будут отняты у них к тому способы» [4, арк. 1–1зв.]. Як бачимо, формується певна політико-ідеологічна традиція «історичного кривдження» татарами Росії, запропонована Ю. Крижаничем, що набуває форм культурної пам'яті з властивими їй соціальними функціями.

Симптоматичною в контексті підготовки до майбутньої анексії Кримського ханства (1783 р.) була поява історико-політичного твору

«Картина или краткое известие о Российских с татарами войнах и делах, наченшихся в половине десятого века и почти непрерывно чрез восемьсот лет продолжающихся» (1776 р.) авторства екатерининського статс-секретаря О. Безбородька. Зміст записки складає огляд русько-татарських відносин протягом Х – XVIII ст. через призму деструктивної ролі Кримського ханства в історії України та Росії із створенням шляхів остаточної ліквідації кримської загрози [5, с. 339–370].

8 (19) квітня 1783 року Єкатерина II підписала маніфест «О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую Державу» [6, т. XXI, с. 897–898]. Щоб «исторгнуть все поводы к распрям, за Татар произойти могущие», а також «не меньше же и в замену и удовлетворение убытков наших решились мы взять под державу нашу полуостров Крымский, остров Таман и всю Кубанскую сторону» [6, т. XXI, с. 898].

Власне з часу анексії кримського ханства можемо говорити про конструювання «нової» історичної пам'яті та формування російської владою власної концепції політики пам'яті для кримського ареалу. В цьому контексті промовистою є сама назва згаданого маніфесту: «О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую Державу». Як бачимо, жодної згадки про Кримське ханство, лише перелік географічних територій: вербальна символіка, як і будь-яка інша, що асоціювалася з ханським періодом історії Криму, ліквідовувалася. З іншого боку, традиційний, зрозумілий і віками усталений плин історії для кримських татар кардинально змінювався: вони оголошувалися новими підданими російської імператриці й мали запрягтися у вірності. Особи, які відмовлялися присягти, повинні були в примусовому порядку залишити півострів і виїхати «вне границ» імперії [7, с. 244–246].

Навернення нових підданих під імператорську руку можемо розглядати як один із заходів в системі символічних практик імперії в щойно приєднаному краї. Присягу вирішено було приймати в таборі, розташованому на крутосхилій скелі Ак-Кая (Біла гора), що знаходилася в трьох кілометрах від Карасубазара. Це місце для прийняття присяги було обране не випадково: воно мало стати символом «історичної помсти» Росії кримським татарам за всі кривди – за легендою, з цієї скелі кримці скидали в прірву руських бранців [8, с. 302].

Приведення до присяги на вірність імператорському дому переважної більшості кримського населення було спробою інтеграції татарського суспільства до етносоціальної структури імперії. Більше того, вона була наріжним каменем у новій конструкції імперської політики пам'яті для Криму.

У контексті формування нової політики пам'яті варто розглядати й масштабні перейменування кримських топонімів російською владою після приєднання півострова: ліквідацію старих татарських назв та закріплення нових, переважно грецького походження. Як вказують сучасні дослідники, топонімічну політику держави поряд із зведенням пам'ятників, святкуванням історичних дат тощо можна включити до переліку дієвих методів «націоналізації мас», в результаті чого стирається одна пам'ять та закріплюється інша [9, с. 320]. Власне як знищення старої, «незручної» історичної пам'яті та формування нової імперської історичної пам'яті кримського регіону (з надто очевидним впливом т. зв. «грецького проекту») сприймали практику топонімічних перейменувань навіть її сучасники: «Но чтоб более поразить умы блистательностью деяний великия Екатерины, чтоб отрясть и истребить воспоминание о варварах... в покоренном полуострове возобновлены древние именованья: Крым наречен Тавридою, близ развалин, где существовал древний Херсонес, из самых тех груд камней при Ахтиарской гавани возник Севастополь, Ахт Мечет назван Симферополь, Кафа Феодосией, Козлов Евпаторией, Еникале Пентикапеум, Тамань Фанагорией и проч. ... Словом, новый свет просиял в древнем Понтийском царстве... и беспрепятственно первый шаг сделан к очищению Европы от Магометан и к покорению Стамбула» [цит. за: 9, с. 320].

Указом Єкатерини II від 2 (13) лютого 1784 року проголошувалося утворення Таврійської області, яка в адміністративно-територіальному відношенні охоплювала територію колишнього Кримського ханства. А відповідно до указу від 8 (19) лютого «О составлении Таврической области из 7 уездов и об открытии присутственных мест в оных городах», Таврійська область мала бути поділена на повіти: Симферопольський, Левкопольський, Євпаторійський, Перекопський, Дніпровський, Мелітопольський і Фанагорійський, з яких перші 4 повіти склали власне Крим [6, т. XXII, с. 17–18, 20]. Невдовзі Крим отримав і зовнішні ознаки володіння Російської імперії. 8 (19) березня 1784 року було затверджено імперську символіку нової територіально-адміністративної одиниці, яка мала засвідчити пряму споконвічну спадковість належності півострова російському скіпетру. На гербі Таврійської області розміщувався на золотому полі імперський двоголовий орел, в центрі якого на блакитному полі було зображено золотий восьмипроменевий хрест, символ того, «что крещение во всей России чрез Херсонес произошло» та історичного правонаступництва Російської імперії від її попередниці, імперії Візантійської [6, т. XXII, с. 69].

Паралельно зі «стиранням» символічних аспектів історичної пам'яті кримських татар та заміною їх імперськими, реалізовувалася політика зміни етнодемографічних акцентів в населенні Криму шляхом форсованого заселення та колонізації півострова немусульманським елементом, основу якого склали українці та росіяни.

Без перебільшення знаковою подією в процесі інкорпорації Криму до Російської імперії за своїм політичним та ідеологічно-пропагандистським змістом, зокрема й в контексті конструювання нової концепції історичної пам'яті, стала здійснена у 1787 році подорож імператриці Єкатерини II до південного краю імперії.

Про урочистість та особливу ментально-ідеологічну атмосферу монаршого «шествія» свідчили не лише численні бали, зустрічі імператриці з вірнопідданим людом, а й помітна активізація інтелектуального та політичного життя. Особливо яскраво це проявилось під час тривалого перебування Єкатерини II в Києві: фактично київські аудієнції імператриці перетворилися у неформальний міжнародний конгрес, на якому піднімалися актуальні проблеми європейської політики, зокрема східне та польське питання [10, с. 131]. Цікавою є згадка учасника цього форуму, поляка Хршонщевського, яка показує головне спрямування й очевидні результати «нової» політики пам'яті щодо Криму: «...Єпископ Нарушевич... за сочинение поднесенное Екатерине под заглавием: *Описание Тавриды* (курсив наш. – Б. К.), получил дорогой перстень, крест и 500 червонцев пожизненной пенсии...» [11, с. 943].

Проте апогеєм монаршого «шествія» безумовно було відвідання російською монархинєю нещодавно завойованого, загадкового і майже невідомого Криму.

18 (29) травня 1787 року імператорський кортеж перетнув кордони Таврійської області [12, с. 72–73], наступного дня зупинившись у Перекопі. На воротах його, за наказом Потьомкіна, було зроблено символічний напис: «Предпослала страх и привнесла мир» [13, с. 31], присвячений завойовниці Криму.

В'їзд Єкатерини II до Бахчисараю, столиці кримських ханів, за своїм ідеологічним і символічним значенням був, безсумнівно, головною подією у кримському вояжі монархині. Закономірно, що резиденцією імператриці став ханський палац [14, с. 211]. А у Феодосії Єкатерина II та австрійський імператор Йосиф II, який приєднався до «шествія» поблизу Кайдаків, відвідали монетний двір, заснований ще за часів ханства. Спеціально для двох монархів тут були відчеканені пам'ятні монети [12, с. 81–83]: російський уряд цілеспрямовано конструював імперську ідентичність та історичну пам'ять Криму.

Єкатерина II була дуже задоволена подорожжю: на визнання особливих заслуг Г. Потьомкіна Сенату було наказано «заготовить похвальную грамоту с означением подвигов Генерал-Фельдмаршала князя Потемкина в присоединении *Тавриды* (курсив наш. – Б. К.) к Империи Российской, в успешном заведении хозяйственной части и населения Губернии Екатеринославской, в строении городов и в умножении морских сил на Черном море, с прибавлением ему именованія *Таврическаго*» [12, с. 92–93].

Таким чином феномен «історичної кривди» справив дійсно значний вплив на формування антитатарського дискурсу історичної пам'яті у російському соціумі. Починаючи від «кримських» міркувань Ю. Крижанича й до твору О. Безбородька «Картина или краткое известие о Российских с татарами войнах и делах...» ця ідея стає лейтмотивом всього історичного досвіду російсько-кримських зносин. У концепції зовнішньої політики Московського князівства й згодом Російської держави XVII – XVIII ст. щодо кримського питання вплив цього феномену був домінуючим. Логічним й економічним є той факт, що сатисфакція за «історичну кривду» була зрозумілою й відповідала російським суспільним інтенціям, а також прийнятним дипломатичним приводом для просування Російської імперії як «оборонця» руських земель від татарських «хижаків» на південь та подальшої колонізації всього Північного Причорномор'я. Можемо також говорити про помітний вплив «історичної кривди» як деякої ментальної преамбули у формуванні нової політики пам'яті після анексії Кримського ханства Російською імперією.

Основні концепти російської моделі пам'яті про Крим в трансформованому вигляді знайшли відображення в суспільно-політичному дискурсі. Для прикладу наведемо цитату з книги російського автора, який у 1895 році (з часу анексії Кримського ханства минуло вже понад 100 р.!), без будь-яких докорів сумління, писав: «До 1783 года Южный берег, был населен исключительно татарами, которые ничем не занимались, а в свободное время и в моменты пробуждения энергии резали, вместе с турками, своими сюзеренами, *христиан* (курсив наш. – Б. К.). ... Турок мы выгнали, татары стали выселяться сами, к сожалению, слишком медленно. ... Недалеко то время, когда Южный берег, совершенно очищенный от татар, превратится в сплошной благоустроенный парк и бесценный виноградник» [15, с. 263].

В ході комеморативних заходів, пов'язаних з відзначенням річниць «приєднання» Криму до Росії та подорожі Єкатерини II до Південного краю імперії, насамперед ювілейних, впродовж 1890–

1900 років у Сімферополі та Одесі було встановлено відповідні пам'ятні скульптурні композиції, які з встановленням радянської влади були демонтовані.

Після розпаду СРСР в Україні представниками проросійських громадських та політичних організацій розпочалася робота комеморативного характеру з «повернення пам'яті» про російську імператрицю як «збирача» південних земель імперії та засновницю таких міст як Одеса, Севастополь та Сімферополь. Внаслідок цього у 2007 році було відкрито пам'ятник засновникам міста з центральною фігурою російської імператриці в Одесі [16], а у 2008 – в Севастополі [17]. В церемонії відкриття пам'ятників взяли участь представники місцевих органів самоврядування, проросійських громадських об'єднань та політичних партій тощо. У 2007 році в Сімферополі відбулося відкриття пам'ятного знаку на місці демонтованого радянською владою пам'ятника Єкатерині II, а також оголошено збирання коштів на його відновлення, зокрема місцева влада заявила про намір звернутися з відповідним проханням до російського консула в Криму [18]. Проте, комеморативні практики, пов'язані з ідеологією «Крим – споконвічно російський край», не обмежуються лише площиною скульптурної меморалізації. Основні їх репрезентації відбиваються в щорічних квітневих святкуваннях проросійських сил чергової річниці «приєднання» Криму до Росії, які вже стали традиційними.

Якщо для представників російської соціокультурної спільноти з властивою їй відповідною моделлю історичною свідомістю такі комеморативні заходи є принаймні зрозумілими, то в середовищі кримськотатарської громади вони викликають неприховане і закономірне обурення, оскільки постать російської імператриці асоціюється в кримських татар із завоюванням та ліквідацією Російською імперією їх державного утворення – Кримського ханства, що знайшло своє відображення в історичній пам'яті кримськотатарського народу.

Разом з тим, як вказують дослідники, провідним концептом історичної пам'яті кримськотатарського народу є депортація 1944 року, яка оцінюється як найбільш значуща подія в історії кримських татар з точки зору її впливу на національну самосвідомість, оскільки травматичного досвіду зазнала кожна татарська родина і ця пам'ять є живою. 18 травня щорічно (з 1993 р.) відзначається День депортації кримських татар у форматі жалобних комеморативних заходів.

Серед представників кримськотатарської спільноти актуальності набуває ідея увічнення пам'яті жертв депортації

1944 року (яка оцінюється кримськими татарами як акт геноциду) у вигляді Меморіалу на зразок єврейського Яд-Вашем. У травні 2009 року відбувся перший в історії Всесвітній конгрес кримських татар, на якому було актуалізовано необхідність створення Великого меморіалу жертв депортації [19]. 17 травня 2011 року в с. Когей (Русаківка) Білогірського району АР Крим було відкрито меморіальний комплекс жертвам депортації 18 травня 1944 року [20]. Ще одним кроком на шляху реабілітації кримських татар та повернення історичної пам'яті народу-вигнанця стало прийняття Верховною Радою України проекту закону № 5515 «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», поданого народним депутатом, головою Меджлісу кримськотатарського народу М. Джемільєвим. Законопроект передбачає, крім низки гарантій соціально-економічного облаштування репатріантів, також повернення татарської історичної топоніміки Криму [21].

Таким чином, пам'ять про Крим, репрезентована в двох основних її концепціях – російській (неорадянсько-проросійській) та кримськотатарській, продовжує відігравати роль перманентного чинника суспільно-політичного та соціокультурного розвитку Кримського півострова. У цьому зв'язку завдання української влади полягає у формуванні та реалізації щодо Криму позбавленої історичних міфів та упередженості виваженої політики толерантності та врахування інтересів усіх мешканців цього складного в усіх відношеннях регіону, адже надання з боку держави будь-яких політичних або соціокультурних преференцій тій чи іншій спільноті апріорі призведе до непередбачуваних наслідків. Яскравим прикладом живучості та суспільної небезпечності історичної упередженості, «реваншизму» та міфів є наступний розгляд Верховною Радою України згаданого вище законопроекту М. Джемільєва (зрештою провалений), коли верх над здоровим глуздом і відновленням прав та історичної пам'яті кримськотатарського народу (представники якого є громадянами України) взяв радянський ідеологічний стереотип про «зłodіяння народу-зрадника».

Список використаних джерел:

1. Цит. за: Кінг Чарльз. Археологія місця / Чарльз Кінг // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/280-charlz-kinh-arkheolohiia-mistsia>;

2. Бережков М. Н. План завоевания Крыма, составленный в царствование государя Алексея Михайловича ученым славянином Юрием Крижаничем. – СПб., 1891. – 90 с.

3. Сергеев А. Доклад императрице Екатерине II по вступлении ее на престол, изображающий систему крымских татар, их опасность для России и претензию на них. О Малой Татарии // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1916. – № 53. – С. 190–193.

4. ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2460. – 15 арк.

5. Григорович Н. Канцлер князь А. А. Безбородко в связи с событиями его времени: т. I. 1747–1787 гг. // Сборник императорского русского исторического общества. – 1879. – Т. 26. – С. I–XVIII, I–IV, 1–649.

6. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXI. С 1781 по 1783. – 1085 с.; Т. XXII. С 1784 по 1788. – 1168 с.

7. Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном Архиве Министерства иностранных дел // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1880. – Т. XXVII. – С. I–LXII, 1–600.

8. Приятное свидание в земном Элизии (Потемкин и Екатерина II в Крыму) // Легенды и предания Крыма / Ред.-сост. А. Е. Тархов. – Симферополь: ИД “Квадранал”, 2003. – С. 298–387.

9. Сень Д. Воображение региона как колонизация: Кубань-Черноморья-Кубань (практики Российской империи в Крыму и на Кавказе в конце XVIII – середине XIX вв.) / Д. Сень // Историко-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – Ч. 10. – К., 2007. – С. 317–336.

10. Письма Екатерины Второй к барону Гримму // Русский Архив. – 1878. – № 10. – С. 129–242.

11. Записки Хршонщевского (1770–1820) / Пер. с пол. рукописи; с предисл. и прим. И.И. Ролле // Русский Архив. – 1874. – Тетрадь IV-я. – Стлб. 898–951.

12. Журнал высочайшего путешествия Ея Величества государыни императрицы Екатерины II, самодержицы всероссийской в Полуденные страны России в 1787 году. – Москва: Университетская типография, у Н. Новикова, 1787. – 137 с.

13. [Храповицкий А. В.] Памятные записки А. В. Храповицкого, статс-секретаря императрицы Екатерины Второй / Изд. полное, с прим. Г. Н. Геннади. – М.: Университетская типография, 1862. – 294 с.

14. [Сегюр Л. Ф.] Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II, 1785–1789 / Пер. с фр. Г. Н. Геннади. – СПб., 1865. – 386, III с.

15. Дедлов В. Вокруг России. Польша. – Бессарабия. – Крым. – Урал. – Финляндия. – Нижний. Портреты и пейзажи. – СПб.: Издание М. М. Ледерле и К., 1895. – 587 с.

16. В Одессе торжественно открыт памятник Екатерине II. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/events/213901-v-odesse-torzhestvenno-otkryt-pamyatnik-ekaterine-ii>.

17. В центре Севастополя открыт памятник Екатерине II. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/events/493537-v-centre-sevastopolya-otkryt-pamyatnik-ekaterine-ii>.

18. В Симферополе ищут деньги на памятник Екатерине II. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/events/1209487-v-simferopole-ishchut-dengi-na-pamyatnik-ekaterine-ii>.

19. Бекирова Г. Депортация крымскотатарского народа 1944 года и ее отражение в исторической памяти крымских татар / Гульнара Бекирова. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=455&Itemid=381.

20. У Криму відкрили меморіал татарам – жертвам депортації. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.istpravda.com.ua/ukr/short/2011/05/17/38841/>.

21. Рада відновлює права депортованих кримських татар. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://news.dt.ua/POLITICS/rada_vadnovlyuye_prava_deportovanyh_krymskyh_tatar-104154.html.

Короленко Б. А. Крым как социокультурный феномен: модели памяти в историческом контексте.

Исследуется формирование моделей памяти о Крыме и их влияние на социокультурную и общественно-политическую ситуацию в Крыму.

Ключевые слова: «историческая обида», Российская империя, Крымское ханство, историческая память, политика памяти, крымские татары.

Korolenko B. A. Crimea as a socio-cultural phenomenon: the models of memory in historical context.

The formation of memory models of Crimea and they influence in the sociocultural and sociopolitical situation are considered.

Keywords: «historical offence», Russian empire, Crimean khanate, historical memory, politics of memory, Crimean Tatars.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (1917 Р.)

У статті зроблено спробу з'ясувати, як українська історія, історична пам'ять була інструменталізована українським національно-визвольним рухом (передусім Центральною Радою) і використана у політичній боротьбі після Лютневої революції 1917 р.

Ключові слова: історична пам'ять, українська історія, Центральна Рада, національно-визвольний рух, Б. Хмельницький, Переяславська Рада, легітимність.

Після проголошення суверенітету і становлення державності перед Україною постала проблема подолання радянської спадщини, відновлення національної системи ідеалів та цінностей і консолідації навколо завдань національно-державного будівництва. Як відомо, одним з основних факторів становлення національної свідомості і відповідно державотворення є історична пам'ять. Сьогодні широко розгорнулися дискусії, фактично ідеологічні бої навколо формування національної свідомості та історичної пам'яті українського народу, трактування знакових подій та постатей вітчизняної історії, що впливають на життя суспільства і навіть визначають характер політичних процесів.

Подібні процеси мали місце й після Лютневої революції 1917 року, коли Україна стала на шлях побудови власної держави, що гостро поставило на порядок денний проблеми національної самоідентифікації та історичної пам'яті. Дослідження історичної пам'яті за допомогою нових наукових підходів та методів (зокрема цивілізаційного та соціокультурного) дасть можливість більш адекватно висвітлити фундаментальні проблеми формування української нації та державного будівництва в добу революції 1917–1921 років.

Автор ставить за мету з'ясувати, як українська історія, історична пам'ять була інструменталізована українським національно-визвольним рухом (передусім Центральною Радою) і використана у політичній боротьбі після Лютневої революції 1917 року.

Проблеми історичної пам'яті досліджували В. Масненко, В. Солдатенко, Ю. Зерній, О. Трегуб, В. Піскун, А. Киридон, Л. Зашкільняк. І. Колісник та ін. Глибоко та всебічно різні аспекти історичної пам'яті з'ясували автори наукового збірника «Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять», колективної монографії «Історія – Ментальність – Ідентичність. Вип. IV. Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття» та опублікованих матеріалів круглого столу «Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність» [1]. Однак у запропонованому автором формулюванні зазначена проблема не вирішувалася.

На початок Лютневої революції 1917 року українське суспільство, більшість якого складало селянство, одночасно перебувало в кількох цивілізаціях. Значна його частина (село) сповідувала цінності традиційної (аграрної) цивілізації, де домінували усна історична традиція, консерватизм, сталість, повторення. Традиційне суспільство прагне до відповідності сьогодення минулому, яке оцінюється як позитивне та зразкове і націлене на консервацію цінностей минулого. Друга, дуже незначна частина суспільства, сповідувала цінності модерної (індустрально-ліберальної) цивілізації, що характеризується домінуванням письмової історичної традиції і яка націлена на інновації та майбутнє.

Важливим засобом легітимації українського національно-визвольного руху і його політичної боротьби було відродження колективних ідентичностей, насамперед історичної, а через неї і національної, здатних об'єднати національний рух, що ширився після Лютневої революції 1917 року, з подіями минулого, що залишилися в колективній пам'яті широкого загалу українців. Тому М. Грушевському та діячам Центральної Ради з огляду на рівень національної та політичної свідомості українського народу для розширення соціальної бази у боротьбі за державність слід було переконати широкі народні маси, що минуле, образи якого явно чи латентно залишилися в історичній пам'яті українців, продовжує жити в сьогоденні, оскільки пов'язане із історичними прецедентами та традиціями. Відтак, поширення історичних знань, відродження історичної пам'яті мало запустити механізм відтворення знакових, сакральних для народу подій та постатей і формувати національну свідомість.

Найбільше значення для формування національної свідомості мала історична пам'ять про Тараса Шевченка, козацький період,

діяльність Б. Хмельницького та І. Мазепи. Але в ситуації, коли Центральна Рада проголосила курс на створення української державності у формі автономії, пріоритетною стала проблема обґрунтування традиції української державності. Такий підхід давав можливість перетворити неісторичну націю в історичну, створити державу і стати повноправним суб'єктом історії. Діячі та прихильники Центральної Ради обрали тактику використання окремих періодів національної історії для легітимації боротьби за автономію, національно-культурний розвиток.

Історичні сюжети широко використовувалися для аргументації громадсько-політичної позиції політичних та національних сил, обґрунтування тогочасної ситуації в Україні та її місця в історичному просторі. За основу подачі матеріалу бралася концепція українського національного відродження, яка обґрунтовувала законність історичного права українців на власну державність, мову та культуру.

Одразу після Лютневої революції розпочалася спочатку спонтанна, а надалі організована кампанія за реанімацію історичної пам'яті українців. Постала проблема історичних витоків, національної ідентифікації українців. У Російській імперії існувала канонізована державною версія історії України як складової історії Росії. Стосовно українського суспільства вона функціонувала як ідеологічна норма, що мала забезпечити формування малоросійської свідомості українця, відчуття його як частини триєдиного російського народу і відповідно переконання про невіддільність України від Росії.

На численних з'їздах, зборах, маніфестаціях піднімалася проблема національної ідентичності. Так, на Харківському селянському з'їзді український есер А. Заливчий задається питанням «Чиї сини яких батьків? – називали нас всіляко, але ніколи не називали українцями...» [2]. Бувало, що після роз'яснювальної роботи селяни чи не вперше задумувалися над своєю національною приналежністю і визнали себе українцями.

Українські діячі, переслідуючи політичну мету, поширюючи історичні факти серед широкого загалу населення, намагалися, щоб розуміння сучасності сприймалося крізь призму минулих подій. Минуле в статтях, відозвах, промовах, подавалося в рамках розробленого українськими істориками та письменниками національного нарративу. Йому властивий дискурс повернення до витоків національної ідентичності, повернення національних традицій. Українців переконували, що політика царизму призвела до національної амнезії, але історичну пам'ять треба відродити через засвоєння справжньої,

правдивої історії. Пропонувалася така модель історичного минулого, яка сприяла консолідації українського народу у боротьбі за свої історичні права.

Ставилося завдання знівелювати у свідомості українців російську версію минулого, легітимізувати українське національне минуле саме як українську історію, а не як частину російської історії і тим самим показати, що Україна мала свій, відмінний від Росії, спосіб існування в історії і його тільки треба поновити і продовжити. Це мало велике світоглядне, ідеологічне значення, оскільки розбивало твердження, що українці та росіяни один народ і ніяких особливих національно-політичних прав Україні не треба.

Події української історії, історична пам'ять політично та ідеологічно актуалізувалися. Найбільш придатними фактами національної історії для використання з політичною метою були події героїчного козацького періоду. Лише у деяких відозвах простежується поєднання історії давньої Русі та України [3].

Серед значущих історичних подій провідне місце зайняла ідея українського державотворення XVII ст. Основні засади цієї ідеї подавалися так: у середині XVII ст. в Україні в результаті антипольського повстання Б. Хмельницький створив державу у формі демократичної республіки. Ця держава не змогла вистояти, проте частина українських земель зберегла залишки автономії та самоврядування, а з ними і традиції державності та демократії. Внаслідок діяльності гетьмана та козаків державницька ідея стала для наступних поколінь українців своєрідним заповітом у боротьбі за національне визволення та відродження державності.

Українські діячі боротьбу за автономію України прагнули скерувати в державно-правове поле і надати законності своїм домаганням. У пропагандистській кампанії Центральної Ради Переяславська Рада та підписана угода оцінювалася як міжнародний договір, що гарантував державну автономію України. Домінувала така історико-правова інтерпретація акту 1654 року, обґрунтована М. Грушевським: Україна добровільно приєдналася до Московської держави за умови збереження своїх державних прав, але Романови незаконно позбавили Україну прав і порушили ухвалений договір. З усуненням Романових український народ «заявив про найскоріше втілення широкої національно-територіальної автономії» [4, с. 86].

Колективна пам'ять породжує проблему справедливої пам'яті, оскільки вона, на думку П. Рікера, представляє собою пам'ять про моральний обов'язок здійснювати справедливість або припускати можливість її втілення [5, с. 9]. Відповідно українські діячі,

інтерпретуючи українсько-російські взаємини стверджували, що у XVII ст. український народ «єднався з Московською державою як рівний з рівним, як брат з братом, маючи за собою закони і права» [6]. Але надалі Російська держава не дотрималася угод, скасувала вольності українців і їх закріпачила. Тому треба відновити справедливість, а саме, попередній статус. Наголошувалося, що «ми не просимо нічого більше ніж раніш договорено на Переяславській Раді», лише надати Україні автономію.

У підсумкових резолюціях національного конгресу (квітень 1917 р.) констатовано, що сучасні вимоги українців є результатом «нашого історичного життя і реальних потреб». Гасла автономії та федерації були висунуті українським народом ще в XVII ст. і «в сей момент ми будем тільки продовжувати історичний процес котрий перервався на 250 років» [7]. Основною політичною метою українського руху було відновлення автономії України і ця мета була легітимізована прецедентом існування держави у минулому.

Надалі аргумент порушення Росією Переяславських угод широко використовувалися на місцях. Причому, часто акцент робився на державно-правових відносинах, констатації незаконності дій московської влади. Так, Крелевецька управа у зверненні до Тимчасового Уряду закликала відновити автономію України, на засадах якої вона приєдналася до Росії, «тим більш, що формально вона не знищена основним законом Російської держави» [8, с. 72]. А у постанові віча населення Чигиринщини вимагалось надання автономії Україні і висувалася вимога негайно повернути незаконно відібрані московськими царями права і вольності українського народу [9].

Отже, діячі українського національно-визвольного руху сформували проукраїнський погляд на минуле і активно поширювали його в масах. Інструментом реалізації такого погляду слугувала теза про порушення Переяславського договору і подальшого гноблення Росією України. Ця констатація мала на увазі дезавуувати Переяславську угоду, оскільки монархія Романових впала і відповідно присяга, дана в 1654 році, не діє.

В агітаційно-пропагандистській кампанії боротьби за автономію особливо наголошувалося на негативному впливові Росії на українську історію, на розвиток українського народу. Стверджувалося, що українці відчули найбільший гніт, ніж будь-яка інша нація, але ніколи вони не мирилися з ярмом самодержавства і боролися за автономно-федеративний устрій: «Коли Україна була вільною, була республікою, вона була дужою, багатою, освіченою державою»

[10]. Наводився показовий приклад, що у XVII ст. весь український народ був письменним. Але надалі, 300 років російський уряд гнітив і вбивав національність, культуру, позбавляв українців волі.

Для створення яскравого та позитивного образу України та українців, що мало сприяти самоідентифікації, використовувалося антиномічне протиставлення українського свободолюбства та демократії російському самодержавству, деспотії, кріпацтву. У квітні 1917 року М. Ткаченко, обґрунтовуючи потребу запровадження самоврядування та автономії в Україні, виводячи їх витоки з давніх часів, констатував, що український народ завжди любив свободу. Автор висловлює думку, що самоврядування та свобода, як основа автономії, були притаманні Україні здавна. Демократизм та егалітаризм українців відмічали у своїх відозвах соціал-демократи, стверджуючи, що за батька козацького Богдана український народ вигнав зі своєї землі усіх панів, «сам народ став на ній паном і завів у себе демократичну республіку» [12].

У більшості пропагандистських акцій українського руху царизм подається як своєрідна концентрація суспільного зла та винуватець негативних процесів української історії. П. Феденко у газетній статті писав, що «замість самоврядування, забезпеченого договорами, московський уряд міг дати Україні сильне центральне правительство, замість вільного народного розвитку – рівність рабів перед всевласним паном – московським самодержавним царем». Автор констатує: в XVII ст. чужинці писали, що під православним московським царем українці терпіли «гірше турецької муки і єгипетської неволі» [13].

Отже Росія, репрезентована царською владою, змальовується агресивно-репресивною силою, яка постійно обмежує і врешті нівелює українські права. Культивування самосвідомості колективної жертви царського обману та утисків мало стати важливим джерелом національної мобілізації.

Для легітимастії в свідомості мас українських національних домагань використовувався Перший Універсал Центральної Ради. Навіть сама назва даного державного акту – універсал – повинна була викликати певні історичні асоціації, оскільки її запозичено з часів Хмельниччини, що підкреслювало правонаступництво автономної держави, яка мала постати, з Гетьманщиною XVII ст. Цей акт сприймався населенням як перший значний крок до автономії України, а саме як розрив з минулим підневільним становищем в Російській державі і перехід в нову суспільно-політичну якість, коли Україна

знову набуває державно-політичних прав. Щоб поєднати минуле з сучасністю, зазначити спадкоємність і взаємозв'язок історії України у місті Крелевці Чернігівської губернії після молебня та мітингу, що відбулися у зв'язку з виходом зазначеного акту, присутнім роздавали Перший Універсал і переяславський трактат, як доленосні для України політичні документи [14].

У виступах українських діячів постійно піднімалися питання розвитку освіти і культури. Порівняння історичних фактів – як було колись і як стало зараз – мало на меті показати значний регрес України після приєднання до Росії. На селянському з'їзді український есер А. Заливчий стверджував: «300 літ тому ми піднялися на панів, взяли все в свої руки, жили багато і вільно. Школи розвивалися. Україна була просвіченою країною і від нас в Московщину йшли учені люди. А що ми бачимо нині? 13 грамотних на 100. Ми йшли не вперед, а назад...» [15]. Актуальні для України проблеми культури, освіти, національної еліти піднімалися проф. Сумцовим, який констатував, що в старі часи український народ був культурним, а нині Україна є «бездною, а її народ відсталим та невігласом. Це наслідок нещадної руйнівної політики уряду» [16, с. 195–196]. Професор відмітив пекучу для українців проблему провідних класів, які треба «повернути народу».

Важливу роль в контексті використання історичної пам'яті для досягнення політичних цілей, формування національної свідомості відігравав пам'ятник Б. Хмельницькому у Києві.

В українській свідомості цей пам'ятник, як «місце пам'яті», мав контрарверсійні трактування. З одного боку він символізував визволення України з-під гніту Польщі та побудову гетьманської держави, з іншого – приєднання України до Росії і подальший занепад національного громадсько-політичного життя. З огляду на символічне значення пам'ятника, тут лунали заклики відновити українську версію подій 1654 року, за якою Україна не поглиналася Росією, а була окремою складовою Росії зі збереженням багатьох державних інституцій.

При загострієні стосунків між Центральною Радою та Тимчасовим урядом чулися й радикальні промови й заклики. Так, 4 червня 1917 року на акції протесту солдатів-українців біля постаті Б. Хмельницького промовці зазначили, що Україну «душили царі» і якщо ліберальний уряд не дасть їй волю, то треба «зовсім розірвати з Московщиною та утворити самостійну Українську державу, яка увійде в федерацію загальноєвропейську. А не тільки російську» [17].

Особливо символічним біля пам'ятника гетьману був виступ українського діяча Стасюка, в якому він закликав «стерти з пам'яті і з п'єдесталу монумента Хмельницькому слова «волимо під царя московського» [18, с. 49].

Таким чином, після Лютневої революції 1917 року важливе місце у поширенні ідеології українського національно-визвольного руху займали історія та історична пам'ять, які стали інструментом політичної боротьби.

На початку ХХ ст. значна частина українського суспільства сповідувала цінності традиційно-аграрної цивілізації, у яких пам'ять пов'язується з необхідністю регенерації позитивного досвіду, успадкованого від минулих часів, що актуалізується у сучасності. Крім того, низький рівень національної свідомості, фольклорність історичної пам'яті – все це й зумовило політику пам'яті Центральної Ради.

Перші заходи діячів українського руху були своєрідною реакцією на політику пам'яті старого режиму, згідно якої українці не мали власної історії, а отже і особливої історичної пам'яті. У багатьох відношеннях політика пам'яті Центральної Ради визначалась завданнями відродження національної ідентичності. Українські політичні сили прагнули втілити свої політичні проекти, звертаючись до знакових подій, авторитету відомих постатей вітчизняної історії. За допомогою нової політики пам'яті конструювалося славне минуле, традиції українського визвольного руху, що легітимізувало політичні домагання українців.

Діячі Центральної Ради шукали витоки автономної державності в подіях славної козацької доби. Особливу роль мала відіграти пам'ять про діяльність Б. Хмельницького, який став головним уособленням української державницької традиції.

Спростування діячами українського руху імперської версії приєднання України до Росії в період Хмельниччини, констатація факту створення гетьманом автономної державності стали основою заперечення існування в подальшому централізованої Російської держави і переходу її до федеративного устрою. Українська інтерпретація Переяславської Ради стала підґрунтям для перегляду історії та національно-політичного становища України в складі Росії.

Реанімація пам'яті про гетьманську автономну державу була важливою для зміцнення зв'язку між Центральною Радою та широкими масами, їх мобілізації на політичну боротьбу. Прийом акцентування уваги на значенні уроків 1654 року для оцінки тогочасної політичної ситуації активно використовувався українською пропа-

гандою. Занепад в Україні громадсько-політичного життя, освіти пояснювався занепадом державності і відповідно обґрунтовувалася необхідність та справедливість відновлення власної держави для подальшого розвитку.

Деконструкція російського погляду на Переяславську Раду була надзвичайно важливою для формування української національної ідентичності.

Діячі Центральної Ради встановлювали та трансливали в маси зв'язок між революційними політичними домаганнями та українською свободолюбною державницькою традицією. Посилання на державницьке минуле України доказувало справедливість тогочасного політичного курсу Центральної Ради.

В умовах революційних перетворень саме активна політика пам'яті Центральної Ради була важливим ресурсом обґрунтування законності національно-державного проекту. Отже, демонстрація історичних прецедентів української державності свідчила не про сепаратистську політику Центральної Ради, а виправдовувала її легітимність історичними фактами.

Таким чином, Центральна Рада зміцнювала свій політичний авторитет і статус репрезентанта українського народу в його боротьбі за свободу та державність.

Список використаних джерел:

1. Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. Випуск 1. – К.: Стилос, 2011. – 332 с.; Історія – Ментальність – Ідентичність. Вип. IV. Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XXI століття: колективна монографія / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінського, П. Серженги. – Львів, 2011. – 536.; Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали круглого столу» 22 квітня 2008 р. / за заг. ред. Ю. О. Зерній. – К.: СД, 2008. – 60 с.
2. Народня воля. – 1917. – 27 травня.
3. Черниговская земская газета. – 1917. – 14 апреля.
4. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. / [Упоряд. В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін.] – К.: Наукова думка, 1996–1997. – Т. 1. – 591 с.
5. Рикер П. Память, история, забвение / П. Рикер. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.
6. Українське слово. – 1917. – травень.
7. Рідне слово. – 1917. – 15 квітня.

8. Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.

9. Нова Рада. – 1917. – 28 травня.

10. Українське слово. – 1917. – травень.

11. Робітничая газета. – 1917. – 11 квітня.

12. Наше життя. – 1917. – 20 квітня.

13. Наше життя. – 1917. – 29 березня.

14. Черниговская земская газета. – 1917. – 20 июня.

15. Народная воля. – 1917. – 27 травня.

16. Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.

17. Нова Рада. – 1917. – 6 червня.

18. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. / [Упоряд. В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін.] – К.: Наукова думка, 1996–1997. – Т. 1. – 591 с.

Лозовой В. С. Историческая память как инструмент политической борьбы Центральной Рады (1917 г.).

В статье сделана попытка выяснить, как украинская история, историческая память была инструментализирована украинским национально-освободительным движением (прежде всего Центральной Радой) и использована в политической борьбе после Февральской революции 1917 года.

Ключевые слова: историческая память, украинская история, Центральная Рада, Хмельницкий, Переяславская Рада, легитимность.

Lozowyi V. S. Historical memory as a tool of political struggle of Central Rada (1917).

The article considers how the Ukrainian history, historical memory was instrumentalized by Ukrainian national liberation movement (especially the Central Rada) and used in the political struggle after the February Revolution of 1917.

Keywords: historical memory, Ukrainian history, the Central Rada, Khmelnytskyi, Pereyaslav Rada, legitimacy.

ПОСТАТЬ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА У СВІТЛІ ОФІЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ

У статті висвітлено офіційну політику вшанування пам'яті українського політика, дисидента, публіциста, журналіста та громадського діяча В'ячеслава Чорновола.

Ключові слова: В'ячеслав Чорновіл, Герой України, дисидент, вшанування пам'яті, офіційна політика.

У 2012 році виповнилося би 75 років відомому українському політику, державному діячу, журналісту і публіцисту, дисиденту В'ячеславу Максимовичу Чорноволу. Його по праву вважають одним з символів української незалежності.

Народився В'ячеслав Чорновіл в родині сільських учителів 24 грудня 1937 року у с. Єрки Звенигородського району (тепер – Катеринопільський) Черкаської області. Після закінчення середньої школи вступає до Київського державного університету ім. Тараса Шевченка, спочатку на філологічний факультет, а згодом переводиться на факультет журналістики. Після закінчення університету протягом 1960–1963 років працює на Львівському телебаченні, одночасно починає займатися літературознавством.

Повернувшись до Києва, працює в редакції газет «Друг читача» та «Молода гвардія», вступає до аспірантури, працює над дисертацією про публіцистичну творчість та громадську діяльність письменника Б. Грінченка, яку не судилося захистити через політичні погляди.

В'ячеслав Чорновіл разом з Іваном Світличним, Аллою Горською, Василем Стусом та іншими представниками української творчої інтелігенції стояв біля витоків українського шестидесятиництва, брав активну участь у підготовці та поширенні самвидав, був одним з найактивніших учасників Київського клубу творчої молоді «Пролісок». 4 вересня 1965 року на прем'єрному показі кінострічки Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» в кінотеатрі «Україна» разом з Іваном Дзюбою та Василем Стусом він виступив з протестом проти арештів української інтелігенції, за що був звільнений з роботи та виключений з аспірантури.

Політичні репресії, що прокотилися Україною, спонукали В'ячеслава Чорновола взятися за підготовку двох збірників

матеріалів про ці події: «Правосуддя чи рецидив терору?» (1966 р.) та «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» (1967 р.). Рукопис першої з них був офіційно надісланий тодішньому першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту та іншим урядовцям як відкритий лист під назвою «Я нічого у Вас не прошу». Окремим виданням збірник вийшов в Канаді у 1968 році. Інша була надрукована того ж таки 1968 року у Франції. За ці праці у 1975 році В'ячеславу Чорноволу було присуджено Міжнародну журналістську премію ім. Ніколаса Томаліна [1, с. 45]. В Україні за ці праці він отримав 3 роки ув'язнення в таборах суворого режиму за «поширення наклепницьких вигадок, які паплюжать радянський державний і суспільний лад» [2, с. 807].

Протягом 1970–1972 років В'ячеслав Чорновіл видає перший нелегальний журнал «Український вісник». У січні 1972 року під час другої хвилі арештів серед української інтелігенції, пов'язаної зі «справою Добиша», його знову заарештовують за «особливо небезпечний злочин» – «антирадянську пропаганду й агітацію» та засуджують на 6 років таборів і 3 роки заслання [3, с. 706–707]. В'ячеслав Чорновіл виступив ініціатором заснування у 1971 році «Громадського комітету захисту Ніни Строкатої». У травні 1979 року вступив до Української Гельсінської групи, а в квітні 1980 року за декілька тижнів до звільнення проти нього було сфабриковано нову справу та засуджено до 5 років таборів суворого режиму [4, с. 173–174].

У 1985 році В'ячеслав Чорновіл повернувся в Україну, через два роки відновив видання «Українського вісника», у 1988 році він був одним з ініціаторів створення Української гельсінської спілки. З часу створення Народного Руху України (вересень 1989 р.) член Руху, співголова, та голова НРУ.

У березні 1990 року В'ячеслава Чорновола обрано депутатом Львівської обласної ради та депутатом Верховної Ради України, протягом квітня 1990 – квітня 1992 років обіймав посаду голови Львівської обласної ради та облвиконкому. На виборах Президента України 1991 року зайняв друге місце, набравши 23,27% голосів виборців. З квітня 1992 року перейшов на постійну роботу до Верховної Ради України, народний депутат України двох наступних скликань. У Верховній Раді України очолював депутатську фракцію Народного Руху України. Протягом січня 1995 – травня 1998 років – шеф-редактор незалежної громадсько-політичної газети «Час/Time» і «Час» (жовтень 1998 – березень 1999 рр.) [5, с. 44].

Обірвалося життя В'ячеслава Чорновола раптово на злеті його політичної кар'єри. Він загинув за нез'ясованих обставин 25 берез-

ня 1999 року в автокатастрофі під Борисполем. На місці загибелі встановлено козацький хрест. Поховано В'ячеслава Чорновола на центральній алеї Байкового кладовища у Києві.

У 1996 році В'ячеслав Чорновіл став лауреатом Державної премії України імені Тараса Шевченка «за збірники «Правосуддя чи рецидив терору», «Лихо з розуму», книжку «Хроніка таборових буднів», публіцистичні виступи у газетах та журналах України і світу» [6]. Наступного, 1997 року, тодішній Президент України Леонід Кучма нагородив В'ячеслава Чорновола орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня «за великий особистий внесок у розбудову незалежності України, становлення і розбудову української державності» [7].

Пам'ять про В'ячеслава Максимовича Чорновола зберігають його рідні, друзі, знайомі, колеги, вона увічнена у музейних експозиціях, кіно-, фото-, фоно-, відеоматеріалах, спогадах, творах мистецтва та скульптури. Важлива роль у збереженні та поширенні пам'яті про цю непересічну особистість належить дослідникам його життєвого шляху, політичної, громадської та творчої діяльності.

У даному дослідженні ми розглянемо, як саме держава сприяє збереженню, вшануванню та поширенню пам'яті про В'ячеслава Чорновола, які заходи для цього вживаються органами державної та місцевої влади.

Пам'ять про В'ячеслава Чорновола вшановується на найвищому державному рівні. Напередодні Дня незалежності 21 серпня 2000 року Указом Президента України В'ячеславу Чорноволу було присвоєно посмертно звання Героя України та орден Держави «за визначний особистий внесок у національне відродження України, послідовне відстоювання ідеї побудови незалежної Української держави, активну громадську і політичну діяльність» [8].

У 2007 року Президент України Віктор Ющенко видав Указ «Про відзначення 70-річчя від дня народження В'ячеслава Чорновола» [9], а у 2012 році відповідну Постанову «Про відзначення 75-річчя з дня народження Героя України Вячеслава Чорновола» прийняла Верховна Рада України [10]. Відповідно було створено організаційні комітети з підготовки та проведення урочистостей, розроблялися і затверджувалися плани заходів щодо відзначення ювілеїв. Серед іншого передбачалося створення Музею шестидесятиництва в Києві (відкритий у серпні 2012 року. – *Л. В.*) та його філій у тих областях України, де розвивався правозахисний рух, планувалося завершити відбудову меморіальної садиби-музею В. М. Чорновола у с. Вільховець Звенигородського району Черкаської області,

завершити видання десятитомного зібрання творів В. Чорновола. По всій Україні передбачалося проведення наукових конференцій, круглих столів, тематичних заходів присвячених життю та діяльності В'ячеслава Чорновола.

Національний банк України у лютому 2003 року ввів в обіг пам'ятну монету номіналом 2 гривні з нейзильберу. На реверсі монети зображено портрет політика, по колу монети розміщено напис: В'ячеслав Чорновіл і роки життя (1937–1999). На аверсі – в центрі, в оточенні рослинного орнаменту, розміщено малий Державний Герб України, який підтримують козак з мушкетом та лев [11].

Українське державне підприємство поштового зв'язку «Укрпошта» 24 грудня 2008 року ввела в обіг поштову марку з зображенням В'ячеслава Чорновола [12].

До 75-річного ювілею В. М. Чорновола передбачається також введення в обіг ювілейної монети, випуск серії поштових марок та здійснення спецпогашення конвертів з його портретом [13].

У 2003 році Кабінет Міністрів України заснував академічну стипендію імені В'ячеслава Чорновола для студентів факультетів журналістики державних вищих навчальних закладів [14].

Щорічно, починаючи з 2004 року, до дня народження політика – 24 грудня в Україні присуджується премія імені В'ячеслава Чорновола за кращу публіцистичну роботу в галузі журналістики [15].

В'ячеславу Чорноволу по всій Україні встановлюють пам'ятники та пам'ятні знаки. Перший пам'ятник В'ячеславу Чорноволу було встановлено у 1999 році в Каневі [16]. У грудні 2002 року пам'ятник політику відкрито у Львові на площі перед Львівською обласною Радою [16], у грудні 2007 року – в Хмельницькому на вулиці Соборній [18], у серпні 2007 року барельєф із його зображенням відкрито в Миколаєві на фасаді Миколаївського проводу Народного Руху України [19], у квітні 2009 року відкрито погруддя В'ячеслава Чорновола у Дрогобичі [20], 23 серпня 2012 року у місті Фастів, що на Київщині, на фасаді адміністративної будівлі по вулиці Суворова, 1 відкрито меморіальну дошку на честь В. Чорновола [21] і т.д.

У Києві пам'ятник Герою України відкрито 23 серпня 2006 року. Пам'ятник встановлено на розі вулиці Грушевського та Музейного провулку. Відповідне розпорядження про спорудження пам'ятника В'ячеславу Чорноволу було підписано Президентом України В. Ющенком у травні 2005 року [22]. Подібне рішення було прийнято Київською міською радою ще у вересні 2000 року [23]. У церемонії відкриття пам'ятника взяли участь тодішні Президент

України Віктор Ющенко, голова Верховної Ради Олександр Мороз, Прем'єр-міністр Віктор Янукович, інші урядовці, народні депутати та представники громадськості.

На честь В'ячеслава Чорновола називають вулиці та провулки. Так, у Києві вулиця В'ячеслава Чорновола з'явилася у листопаді 2000 року [24], в Дніпропетровську - у 2006 [25], в Кіровограді – у 2009 році [26].

Ім'я В'ячеслава Чорновола присвоєно деяким освітнім закладам України, зокрема загальноосвітнім школам Києва [27], Львова [28], Южного Одеської області [29], Радомишля Житомирської області [30], Галицькому коледжу на Тернопільщині [31].

Держава вживає різноманітних заходів для збереження, вшанування та поширення пам'яті про державного, політичного і громадського діяча, журналіста, публіциста й дисидента В'ячеслава Чорновола. Його особистий внесок у національне відродження України, послідовне відстоювання ідеї її незалежності, багаторічна активна громадська та політична діяльність не залишилися поза увагою і отримали заслужене визнання.

Список використаних джерел:

1. Біографія // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 1. Літературознавство. Критика. Журналістика / Упоряд. Валентина Чорновіл. Передм. В. Яременка, М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 36–46.
2. Захаров Борис Чорновіл В'ячеслав Максимович / Борис Захаров // Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина I. – Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. – Частина II. – С. 806–810.
3. Чорновіл В'ячеслав Максимович // Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / Передм. Осипа Зінкевича, Олесь Обертаса. К.: Смолоскип. – С. 706–710.
4. Захаров Б. Чорновіл В'ячеслав Максимович / Борис Захаров // Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінських угод: В 4 т. Т. 1.: Особистості / Харківська правозахисна група; Упорядник С. Ю. Захаров; Худож.-оформлювач Б. Ф. Бублик. Харків: Фоліо, 2001. – С. 172–175.
5. Біографія // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 1. Літературознавство. Критика. Журналістика / Упоряд. Валентина Чорновіл. Передм. В. Яременка, М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 36–46.
6. Указ Президента України «Про присудження державних премій Україні імені Т. Шевченка 1996 року». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/155/96>.

7. Указ Президента України «Про нагородження відзнакою Президента України «Орден князя Ярослава Мудрого»». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1381/97>.

8. Указ Президента України «Про присвоєння звання героя України». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997/2000>.

9. Указ Президента України № 801/2007 «Про відзначення 70-річчя від дня народження В'ячеслава Чорновола». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.http://www.president.gov.ua/ru/documents/6631.html>.

10. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення 75-річчя з дня народження Героя України Вячеслава Чорновола». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4561-17>.

11. Національний банк України. Пам'ятні монети України: <http://www.bank.gov.ua/control/uk/currentmoney/cmcoin/list>.

12. Українське державне підприємство потового зв'язку «Укрпошта»: [http://www.ukrposhta.com/www/upost.nsf/\(documents\)/2B3CF35817C52550C22575EC00336E0D](http://www.ukrposhta.com/www/upost.nsf/(documents)/2B3CF35817C52550C22575EC00336E0D).

13. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення 75-річчя з дня народження Героя України Вячеслава Чорновола». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4561-17>.

14. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 633 «Про заснування академічної стипендії імені В. М. Чорновола студентам факультетів (інститутів) журналістики вищих навчальних закладів» – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/633-2003-p>.

15. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 червня 2003 р. № 979 «Про премію імені В'ячеслава Чорновола за кращу публіцистичну роботу в галузі журналістики». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/979-2003-p>.

16. Перший в Україні пам'ятник В'ячеславу Чорноволу відкрито в Каневі. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.online.zp.ua/panorama/archive/14929.html.

17. Львов открыл памятник Чорноволу. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/society/2002/12/28/45273.html>.

18. У Хмельницькому відкрито пам'ятник В. Чорноволу. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.mobus.com/khmelnitsky/36312.html>.

19. Тонковид В. Вячеслав Черновол примирил всех: [відкриття пам'ятника В'ячеславу Чорноволу] // Вечерний Николаев. – 2007. – 28 авг.

20. У Дрогобичі відкрили погруддя В'ячеславу Чорноволу. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nation.org.ua/news/news8573.html>.

21. Відкрито меморіальну дошку на честь В. М. Чорновола. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://fastiv.in.ua/content/pres-konferents%D1%96ya-borisa-tarasyuka-ta-v-%D1%96dkritya-memor%D1%96balno%D1%97-doshki-v-%E2%80%99yacheslavu-chornovolu>.

22. Розпорядження Президента України № 1042/2005-рп «Про спорудження пам'ятника Герою України В'ячеславу Чорноволу». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/2343.html>.

23. Рішення Київської міської ради від 26 вересня 2005 року № 4/981 «Про вшанування пам'яті В'ячеслава Чорновола». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/1_docki2.nsf/alldocWWW/D891EC7E104CD8ACC22573C0004BD6FD?OpenDocument.

24. Там само.

25. У Дніпропетровську вшанують В'ячеслава Чорновола. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dniprograd.org/ua/news/society/11390>.

26. Вулиця Чорновола прийшла в Кіровоград. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://h.ua/story/180678/>.

27. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 липня 2000 року № 1144 «Про присвоєння імен навчальним закладам». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1144-2000-p>.

28. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 листопада 1999 р. № 2169 «Про присвоєння імені В'ячеслава Чорновола загальноосвітньому навчальному закладу м. Львова». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2169-99-p>.

29. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 лютого 2000 р. № 341 «Про присвоєння імені В'ячеслава Чорновола загальноосвітньому навчальному закладу м. Южного Одеської області». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/341-2000-p>.

30. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2003 р. № 775-р «Про присвоєння Радомишльській загальноосвітній школі I–III ступеня № 5 імені В'ячеслава Чорновола». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/775-2003-p>.

31. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 січня 2003 р. № 59-р «Про присвоєння Галицькому коледжу імені В'ячеслава Чорновола». – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/59-2003-p>.

Ведмидь Л. А. Образ Вячеслава Чорновола в свете официальной политики почитания памяти.

В статье отражена официальная политика почитания памяти украинского диссидента, публициста, журналиста, политического и общественного деятеля Вячеслава Чорновола.

Ключевые слова: Вячеслав Чорновол, Герой Украины, диссидент, почитание памяти, официальная политика.

Vedmid' L. A. The image of Viacheslav Chornovil in the light of the official commemoration policy.

The article deals with the official commemoration policy of Ukraine politician, dissident, essayist, journalist and public figure Viacheslav Chornovil.

Keywords: Viacheslav Chornovil, Hero of Ukraine, dissident, commemoration, official policy.

ОСОБИСТЕ ЛИСТУВАННЯ М. Г. КРЕЙНА У КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ВЧЕНОГО

У статті здійснено огляд опису № 3 «Листування» особового фонду М. Г. Крейна, який зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. З'ясовано коло адресатів і кореспондентів вченого, простежено тенденції формування даного документального масиву.

Ключові слова: *Марк Григорович Крейн, особовий архівний фонд, особисте листування, епістолярна спадщина.*

В умовах розвитку незалежної України виразно окреслився напрям біографічних досліджень, метою яких є реконструкція особливостей життя та діяльності постатей, які різною мірою та у різних напрямках сприяли становленню України як незалежної держави та української науки зокрема. Однією з невід'ємних складових джерельної бази даних досліджень є епістолярії, широко представлені в особових архівних фондах, що зберігаються на територіях України та поза її межами.

Серед наукових центрів, що приділяють значну увагу організації збереження, опрацювання та використання документів особових фондів є Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІА НБУВ), який спеціалізується на роботі з фондами видатних українських вчених – академіків та членів-кореспондентів Національної Академії наук України. Так, у 2012 році працівниками ІА НБУВ було сформовано особовий фонд № 346 відомого українського математика, засновника одеської математичної школи, вченого зі світовим ім'ям, члена-кореспондента АН УРСР Марка Григоровича Крейна (1907–1989).

Слід зазначити, що формування вказаного фонду співпало зі 105-ю річницею від дня народження вченого, стало логічним продовженням зусиль з вшанування його пам'яті. Так, 2007 рік був ознаменований відзначенням 100-річного ювілею М. Г. Крейна, на сторінках «Українського математичного журналу» було опубліковано статтю колективу авторів, учнів Марка Григоровича, під назвою «Марко Григорович Крейн: (до сторіччя від дня народження)». У статті послідовно викладено біографію Марка Григоро-

вича, відповідно до кожного періоду життя та діяльності вченого перераховано осіб, які мали вплив на формування його особистості, колег та учнів. Однак, недоліком праці є відсутність посилань на використані джерела. Основою джерельної бази праці подібної тематики у майбутньому можуть стати документи фонду № 346, зокрема епістолярна спадщина вченого.

Однією з методологічних засад формування особового фонду вченого є здійснення аналізу його життєвого шляху. За матеріалами вищезгаданої статті, М. Г. Крейн народився 3 квітня 1907 року у м. Києві у багатодітній сім'ї лісозаготівельника. Підвалинами стрімкого початку наукової кар'єри Марка Григоровича були знання, набуті на лекціях та наукових семінарах відомих математиків та фізиків Д. Граве, Б. Делоне, Г. Сулова. У 1924–1929 роках він навчався в аспірантурі Одеського університету під керівництвом відомого алгебраїста М. Чеботарьова. Принагідно зазначимо, що ступінь доктора фізико-математичних наук був наданий М. Г. Крейну Московським державним університетом без захисту дисертації у 1938 році, а через рік він був обраний членом-кореспондентом АН УРСР.

Після закінчення аспірантури вчений розпочав викладацьку діяльність, спочатку у Донецькому гірничому інституті, згодом повернувся до Одеського університету у якості професора (посаду отримав у 1931 р., звання – у 1934 р.), організував науковий семінар. У цей же період вчений почав працювати в українських науково-дослідних установах – НДІ математики при Харківському університеті, пізніше у Києві очолював відділ алгебри і функціонального аналізу в Інституті математики АН УРСР (до січня 1952 р.).

Під час Другої світової війни (1941–1944) Марко Григорович завідував кафедрою теоретичної механіки у Куйбишевському (нині – м. Самара, Російська Федерація) індустріальному інституті, за сумісництвом обіймав посади професора та завідувача кафедри авіаційного інституту. У грудні 1944 року вчений переїхав до Одеси, де займався викладацькою діяльністю на кафедрі теоретичної механіки Одеського інституту інженерів Морського флоту.

З 1954 року і до виходу на пенсію Марко Григорович завідував кафедрою теоретичної механіки в Одеському інженерно-будівельному інституті (з 1957 року – Одеський гідротехнічний інститут). В останні роки життя був консультантом в Інституті фізичної хімії АН УРСР.

Марк Григорович брав активну участь у роботі вітчизняних та зарубіжних вищих наукових установ як член-кореспондент АН

УРСР (1939), член Національного комітету СРСР з теоретичної і прикладної механіки (1952), математичних товариств – Московського, Ленінградського, Харківського, був членом Президії Асоціації математиків СРСР. Вчений отримав світове визнання, його було обрано членом Американського математичного товариства, іноземним почесним членом Американської академії мистецтв і наук. Перебував у складі редакційних колегій трьох математичних журналів – всесоюзного, республіканського, міжнародного.

Помер учений 17 жовтня 1989 року в Одесі.

Серед відомих у наукових колах родичів М. Г. Крейна можна назвати: брата Селіма Григоровича Крейна, професора Воронежського державного університету; дружину Рахіль Львівну Ромен, викладача Одеського інституту інженерів Морського флоту; дочку Ірму Марківну, старшого наукового співробітника Інституту кібернетики ім. В. М. Глушкова НАН України; математиків онука Олексія та правнука Марка [1].

З'ясувавши основні віхи біографії вченого перейдемо до огляду його епістолярної спадщини. Листування М. Г. Крейна за змістом було поділено на три групи, які було віднесено до різних описів. Листування особистого характеру стало основою для формування опису № 3 «Листування». З ділового листування та вітальної кореспонденції було сформовано справи, які увійшли до опису № 2 «Документи біографічні, про вченого та з діяльності».

У даній статті ми обмежимося оглядом опису № 3 «Листування», з'ясуємо коло адресатів і кореспондентів, з якими М. Г. Крейн вів особисте листування, простежимо тенденції формування даного документального масиву.

Хронологічні межі документів опису визначено 1943–1989 роками. Він включає 319 справ загальною кількістю 1118 документів, поділяється на два розділи. Розділ I «Листи М. Г. Крейна» налічує 125 справ за 1952–1989 роки. Документи представлені у вигляді автографічних та машинописних текстів. Розділ II «Листи до М. Г. Крейна» має 194 справи за 1943–1989 роки. Це переважно рукописи, машинописи, телеграфні стрічки та іноді комп'ютерний роздрук тексту листів.

Побіжно проглянувши опис, можна констатувати, що більшість адресатів і кореспондентів М. Г. Крейна – вчені–математики та фізики. Листування з ними має досить широку географію, охоплює Європу, Азію, Північну Америку.

Науковець підтримував зв'язки з окремими представниками наукової спільноти Києва. У фонді збереглись поодинокі докумен-

ти, які дають уявлення про його взаємини з директором Інституту математики АН УРСР, академіком АН УРСР та академіком АН СРСР Ю. А. Митропольським (1917–2008), академіком АН УРСР О. С. Парасюком (1921–2007), членом-кореспондентом АН УРСР В. К. Дзядиком (1919–1998). Окремо варто згадати про листи до М. Крейна від київського математика Г. Каца – всього збереглося 6 листів за 1961–1965 роки [2, спр. 174].

Досить плідні наукові відносини склались у М. Г. Крейна з харківськими математиками. Зокрема, вчений листувався академіком АН УРСР та АН СРСР О. В. Погореловим (1919–2002), членами-кореспондентами АН УРСР Н. І. Ахієзером (1901–1980) та Й. В. Островським (1934 р. н.). Листування з останнім містить 2 листи Марка Григоровича та 12 листів кореспондента за 1971–1984 роки [2, спр. 65, 243]. Серед харківських математиків найбільш жваве листування з М. Крейном вів І. Овчаренко – 27 листів та 1 листівка за 1970–1984 роки. Часто листувався з Б. Левінім, збереглося 17 листів від нього та 1 лист-відповідь за 1959–1986 роки. Щодо листування з Ю. Любичем (за 1959–1984 рр. та Є. Русаковським (за 1979–1981 рр.)), то слід відмітити, що воно містить по 5 листів до Марка Григоровича відповідно [2, спр. 212, 242, 257].

Вартий уваги той факт, що у фонді Марка Григоровича, який проживав у Одесі, зберігаються листи до професорів одеських вищих навчальних закладів.

Активно листувався Марко Григорович з вченими-математиками та фізиками, які працювали на теренах РРФСР. Потужним осідком радянської науки була столиця СРСР – м. Москва. Матеріали фонду засвідчують контакти з академіками АН СРСР П. С. Александровим (1896–1982), В. І. Векслером (1907–1966), Л. В. Канторовичем (1912–1986), А. М. Колмогоровим (1903–1987), Ю. В. Лінником (1914 (1915) – 1972), Л. І. Седовим (1907–1999); членами-кореспондентами АН СРСР Б. М. Делоне (1890–1980), Л. А. Люстерником (1899–1981), А. А. Марковим (1903–1979), Д. Є. Меньшовим (1892–1988), академіком АН Узбецької РСР Х. А. Рахматуліним (1909–1988). Порівняно більше, ніж інших, збереглося листів до М. Г. Крейна від московських професорів А. М. Яглома (14 листів, 2 листівки за 1965–1986 рр.), В. Б. Лідського (13 листів за 1958–1984 рр.), а також Ф. В. Широкова (9 документів за 1959–1966 рр.) [2, спр. 207, 287, 295].

Теплі відносини склались у М. Крейна з лєнінградськими математиками. Серед його адресатів та кореспондентів фігурують імена академіків АН СРСР В. І. Смірнова (1887–1974), Л. Д. Фаддєєва

(1934 р. н.), членів-кореспондентів АН СРСР, ректора Ленінградського державного університету ім. А. О. Жданова О. Д. Александрова (1912–1999), О. О. Ладиженської (1922–2004), президента Ленінградського Математичного Товариства С. Лозинського. Кількісно найбільше листів від професорів М. Бірмана (26 документів за 1961–1984 рр.) та В. Якубовича (18 листів, 1 листівка, 2 телеграми за 1955–1981 рр.), Л. Коплієнка (6 листів за 1980–1984 рр.) [2, спр. 138, 182, 296].

Вчений листувався з представниками інших математичних осередків РРФСР, зокрема ректором Новосибірського державного університету, академіком АН СРСР І. Н. Векуа (1907–1977). У фонді представлені 10 листів від професора А. Штрауса (м. Ульяновськ) за 1958–1977 рр. [2, спр. 290].

М. Крейн листувався з представниками математичної науки інших союзних республік: академіком АН Азерб. РСР З. І. Халіловим (1911–1974), академіками АН Вірм. РСР директором Інституту математики АН Вірм. РСР М. М. Джрбашяном (1918–1994), директором Інституту математики і механіки АН Вірм. РСР А. Л. Шагіняном (1906–1978), академіком АН СРСР, президентом АН Груз. РСР М. І. Мусхелішвілі (1891–1976), академіком АН Груз. РСР В. Д. Купрадзе (1903–1985), академіком АН БРСР Ф. Д. Гаховим (1906–1980). У фонді зберігаються 6 листів Марка Григоровича до академіка АН Вірм. РСР, ректора Єреванського державного університету Н. Х. Арутюняна за 1962 рік, 15 листів і 1 листівка від А. С. Маркуса (м. Кишинів) за 1976–1984 роки, 12 листів А. Б. Нерсесяна (м. Єреван) за 1981–1985 роки, 6 листів члена-кореспондента АН Молд. РСР І. Ц. Гохберга (1928–2009) за 1957–1969 роки [2, спр. 4, 151, 219, 239].

Як вчений-математик зі світовим іменем М. Г. Крейн вів листування з плеядою представників науки ряду країн світу, зокрема європейськими вченими. Відрізняються обсягом справи, які містять листування М. Г. Крейна з академіком АН Угорщини, іноземним членом АН СРСР Б. Секефальві-Надем – 14 листів, 2 листівки та 1 телеграма за 1960–1983 роки від нього, і 14 листів-відповідей Марка Григоровича за 1963–1979 роки [2, спр. 80, 260].

У М. Г. Крейна налагодилось жваве листування з математиками НДР. У фонді зберігається листування з Г. Лангером, характеристики якого можуть стати предметом окремого спеціального дослідження. В даній статті ми обмежимося тим, що вкажемо його обсяг, який сумарно склав 23 листи від Марка Григоровича за 1960–1977 роки, 176 листів, 22 листівки та 23 телеграми від Г. Лангера за 1960–1988 роки. У фонді також зберігся 1 лист від Ельтке Лангер,

дружини Ганса Куртовича. Вказані епістолярії відображають поступову зміну статусу даної особи по відношенню до Марка Григоровича від учня до колеги, а потім – до встановлення щирої дружби між ними та їх родинами [2, спр. 46, 197–199].

М. Крейн мав тісні відносини з математичними науковими спільнотами США та Канади. Серед його адресатів і кореспондентів із США були співробітники університетів Віргінії, Індіани, Каліфорнії, Мінесоти, Мічигана, Нью-Йорка, штату Вашингтон, а також Вісконсінського, Гарвардського, Нью-Йоркського, Перд'ю, Рокфелера, Стенфордського, а також «Bell Laboratories». Більше за обсягом порівняно з іншими збереглося листування з М. Кацом (4 листа М. Кацу та 3 листа від нього за 1975–1979 рр.), Р. Філіпсом (відповідно, 4 листи за 1972–1979 рр. та 4 листи, 1 листівка за 1973–1987 рр.), І. Шенбергом (3 листи за 1972–1974 рр. та 5 листів за 1958–1979 рр.), Д. Слепяном (6 та 8 листів за 1975–1981 рр.) [2, спр. 35, 83, 87, 94, 175, 261, 272, 285].

Марко Григорович підтримував зв'язки з канадськими математиками. Збереглося 4 листи та 1 телеграма від Ч. Дейвіса (Університет Торонто) за 1969–1984 роки [2, спр. 156].

Особисте листування М. Г. Крейна у сімейному колі складають листи до нього від батька Г. Крейна, братів М. та С. Крейнів, інших родичів А. Крейн, М. та С. Фельдблюм, друзів сім'ї М. Інгельського, І. Шкурович, та відповідей Марка Григоровича. Зокрема у фонді збереглося 13 листів від Селіма Григоровича, на жаль, недатованих, та 5 листів і 2 телеграми від Михайла Григоровича, братів М. Г. Крейна [2, спр. 190–191].

Під час науково-технічного опрацювання особистого листування М. Г. Крейна не вдалося встановити персональні дані ряду його адресатів та кореспондентів. У першому розділі даного опису знаходиться справи з листами, адресованими Б. Сільверу (28 листів за 1972–1984 рр.) та Гулду (6 листів за 1967–1972 рр.) [2, спр. 19, 82]. Серед подібних справ другого розділу об'ємом відрізняються справи з епістоляріями від колег та учнів Марка Григоровича: В. Явряна (19 листів за 1971–1986 рр.) та Ф. Меліка-Адамяна (9 листів за 1968–1986 рр.) з м. Єреван; Г. Любарського (7 листів за 1945–1963 рр.) з м. Куйбишев; М. Шмульяна (6 листів за 1953–1965 рр.) з міст Житомир, Немирів; П. Джонаса (P. Jonas) (2 листи, 3 листівки за 1981–1986 рр.) з м. Баку, Берлін; А. Кужеля (5 листів за 1958–1980 рр.) з Криму; Є. Поліщука (4 листи, 1 листівка за 1978–1986 рр.) з м. Ленінград; В. Старжинського (5 листів за 1956–1961 рр.) [2, спр. 158, 192, 211, 225, 247, 265, 289, 294]. У фонді зберігається

масив поодиноких листів до М. Г. Крейна від 43 кореспондентів, можливо, учнів або колег вченого.

В результаті стислого аналізу документів опису № 3 «Листування» фонду № 346 «Крейн Марк Григорович (03.04.1907–17.10.1989) – вчений у галузі математики, член-кореспондент АН УРСР (1939)» можна зробити ряд висновків щодо реконструкції приватного кола спілкування М. Г. Крейна. Слід зазначити, що наявне листування досить достовірно відображає систему відносин, епіцентром яких був М. Крейн. Він інколи листувався навіть з людьми, з якими мав безпосередній контакт. Наприклад, проживаючи в Одесі, він листувався зі своїми колегами по одеських наукових установах.

Однак, не можна оминати увагою ту обставину, що справи опису розподілено між двома розділами, не виділено третього розділу «Листування», у якому справи містили б листування М. Г. Крейна з окремими особами. Таку ситуацію можна пояснити тим, що вхідна кореспонденція зберглася в більшому обсязі, адже являє собою оригінали листів, надісланих Марку Григоровичу. Натомість, оригінали листів вченого до інших осіб були відіслані за відповідними адресами, а в особистому архіві М. Крейна залишились їх копії, чернетки або ж листи, прикріплені до відповідей. Дану тезу підтверджує співвідношення кількості справ, їх хронології, і документів у одноіменних справах двох розділів. Зокрема, у першому розділі на 69 справ менше, ніж у другому, до того ж вони не покривають періоду з 1943 до 1951 років, документи за який представлені у другому розділі.

Даний дисбаланс виявляється й у наймасивніших справах опису. Найбільшим за обсягом є листування М. Г. Крейна з Г. Лангером: епістоляріїв Ганса Куртовича нараховується 230, з яких 176 листів, 22 листівки та 23 телеграми; відповідей же Марка Григоровича – 23 листи, тобто вдсятеро менше документів. Загалом хронологічні межі листування охоплюють 2 січня 1960 р. – 6 січня 1988 року, тобто 28 років. При цьому не знаходимо листів-відповідей М. Г. Крейна за 10 років – з 1978 по 1988 р. Варто додати, що справи з листуванням М. Г. Крейна зі Г. Лангером загалом уміщують 253 документи, що є більш як 1/4 обсягу опису.

Приблизно однакова кількість епістоляріїв знаходиться у справах з листуванням М. Г. Крейна з угорським вченим Б. Секефальві-Надем – 17 документів у Розділі II. та 14 у Розділі I., серед яких відсутні відповіді Марка Григоровича за 1960 – 1962 рр. та за 1980–1983 роки.

Найбільше листів від М. Г. Крейна (28 за 1972–1984 рр.) адресовано Б. Сільверу (B. Silver), значно менше – Н. Арутюняну (6), Гудлу (6), Д. Слепяну (6), і поодинокі – 119 адресатам.

Серед кореспондентів, які надіслали Марку Григоровичу значну кількість листів, були І. Овчаренко (28), М. Бірман (26), В. Якубович (21), В. Яврян (19), Б. Левін (17), А. Маркус (16), А. Яглом (16), С. Крейн (13), В. Лідський (13), А. Нерсесян (12), І. Островський (12), А. Штраус (10), Ф. Мелік-Адамян (9), Ф. Широков (9), Д. Слепян (8), М. Крейн (7), Г. Любарський (7), І. Гохберг (6), Г. Кац (6), М. Шмульян (6), Ч. Дейвіс (5), П. Джонас (5), А. Кужель (5), Ю. Любич (5), Є. Поліщук (5), Є. Русаковський (5), В. Старжинський (5), Р. Філіпс (5), І. Шенберг (5). Інші 162 кореспонденти надіслали М. Г. Крейну лише поодинокі листи. Справи з незначною кількістю документів фіксують лише факт наявності листування М. Крейна з певною особою.

Аналіз документів опису дозволив констатувати, що вони відображають взаємозв'язки між Марком Григоровичем та представниками наукових спільнот СРСР, країн соціалістичного табору, Північноамериканського континенту, меншою мірою – Західної Європи та Азії. Сімейне ж листування представлено фрагментарно.

Список використаних джерел:

1. Адамян В. М. Марко Григорович Крейн: (до сторіччя від дня народження) / В. М. Адамян [та ін.] // Український математичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 579–587.

2. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, фонд № 346 «Крейн Марк Григорович (03.04.1907–17.10.1989) – вчений у галузі математики, член-кореспондент АН УРСР (1939)», опис № 3: «Листування» (319 справ, 1118 документів).

Булгаков Ю. В. Личная переписка М. Г. Крейна в контексте сохранения памяти об учёном.

В статье произведён обзор описи № 3 «Переписка» личного фонда М. Г. Крейна, хранящегося в Институте архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Установлен круг адресатов и корреспондентов учёного, прослежены тенденции формирования данного документального массива.

Ключевые слова: *Марк Григорьевич Крейн, личный архивный фонд, личная переписка, эпистолярное наследие.*

Bulgakov Yu. V. Personal correspondence of M. G. Crane in the context of preserving the memory of the scientist.

The article reviewed the inventory № 3 «Correspondence» private fund M. G. Crane, stored at the Institute of Archival National V. I. Vernadsky Library of Ukraine. Set the range of addressees and correspondents scientist, traced trends shaping the documentary array.

Keywords: *Mark G. Crane, personal archival fund, personal correspondence, epistolary heritage.*

ПОСТАТЬ М. Г. ХОЛОДНОГО У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Розглянуто внесок вітчизняного науковця, академіка Національної академії наук УРСР, заслуженого діяча науки Миколи Григоровича Холодного в історію української науки та його величезний духовний потенціал.

Ключові слова: *постать, пам'ять, наука, внесок, духовність, біологія.*

Формування сучасної моделі пам'яті на сьогодні ще не завершено. Вона перебуває, так би мовити, в аморфному стані. Однією із складових національної пам'яті повинні стати сторінки з відомостями про наукову спадщину видатних учених усіх галузей науки. Завдяки наочності, емоційності, доступності для сприйняття усіма верствами суспільства може відбуватися впровадження державної політики пам'яті. А українській науці є ким пишатися. Завдання сучасної історичної науки – не тільки намагатися зосереджувати зусилля на вивченні, поясненні та оцінці суспільних явищ і процесів, а й на вивченні особистостей, які працювали на благо нашої держави та зробили величезний внесок у розвиток науки в Україні.

Останнім часом питанням історії української науки, які мають і суто науковий, і глибоко соціальний характер, не надавалося належної уваги. Взагалі сучасна українська наука, культура, освіта, потребують таких відомостей. Дослідження історії вітчизняної науки нерозривно пов'язано з питанням національної самоідентифікації, усвідомлення свого місця у світовій культурі та науці. До того ж, відтворення об'єктивної історії будь-якої науки без аналізу наукової спадщини видатних учених – справа нездійсненна. Треба належним чином показувати їхній науковий внесок до духовної скарбниці та культури нашого народу. Тим самим відроджується історична правда про витоки української науки. Не зрозумівши і не усвідомівши свого минулого, не взявши на озброєння ідейні надбання попередніх поколінь, ми, українці, прирікаємо себе на блукання у пільмах сьогодення без провідної зірки історичного досвіду. А вона, як відомо, сяє лише тим, хто добре знає і поважає свої витоки [5, с. 5].

Становлення та розвиток біології в Україні є однією з найцікавіших, маловідомих сторінок української історіографії. Чимало нових відкриттів вона приготувала своїм прихильникам. Сучасні досягнення біології є результатом наполегливої праці вчених, навіть короткі відомості про життя та діяльність яких становлять безперечний інтерес.

Одним із відомих українських учених є Микола Григорович Холодний – ботанік, фізіолог, мікробіолог, еколог, засновник вітчизняної школи фізіологів рослин, академік Всеукраїнської академії наук, заслужений діяч науки, який жив для науки, усього себе віддаючи улюбленій роботі.

Микола Холодний народився у російському місті Тамбові, де його батько (родом з Переяслава, що на Київщині) учителював у місцевій гімназії.

Батько М. Холодного присвятив своє життя народній освіті, мати виховувала дев'ятеро дітей. Микола був шостим. Всі діти багато читали, захоплювались природничими науками, чудово малювали, співали, були музично обдарованими, писали вірші, грали на музичних інструментах. Молодша сестра – оперна співачка, відома як «аляб'євський соловей». Сам же М. Холодний дуже любив музику, мав хороший слух, грав на роялі, віолончелі, контрабасі. У дитинстві у нього був дзвінкий та чистий альт, а в старших класах гімназії – тенор. Він був солістом гімназичного хору. У 1900 р. майбутній вчений закінчив із золотою медаллю Новочеркаську гімназію, де досконало вивчив латинську, грецьку, французьку, німецьку мови. Знання останньої стало йому в нагоді при читанні спеціальної літератури та написанні наукових робіт. Англійську мову М. Г. Холодний вивчив самостійно вже в Імператорському Київському університеті святого Володимира, куди він вступив на природничий відділ фізикоматематичного факультету і з яким потім було пов'язано понад 40 років життя, як студента, викладача та професора [3, с. 72].

У 1906 році після завершення навчання М. Г. Холодний отримав диплом і залишився на факультеті для підготовки дисертації і подальшої викладацької роботи. У 1909 році йому було присвоєно звання приват-доцента з правом читання лекцій на кафедрі фізіології рослин.

Микола Холодний виявляв значний інтерес до праць В. І. Вернадського, розділяв його підходи до вивчення природи, високо оцінював талант натураліста-мислителя. Таке ставлення М. Г. Холодного до В. І. Вернадського склалося ще в 1909 році на XII з'їзді російських природознавців та лікарів,

де Володимир Іванович виступив з доповіддю «Парагенезис хімічних елементів у земній корі». На той час М. Г. Холодний був ще ученим-початківцем, асистентом Київського університету, але багато положень доповіді В. І. Вернадського визначили напрям його власних досліджень [6, с. 36].

Незважаючи на велике розмаїття інтересів, М. Г. Холодний усе таки виділяв для себе дві галузі знань, і коли його запитували: «Ким Ви більше є – фізіологом рослин чи мікробіологом?» відповідав: «Моя магістерська дисертація з фізіології рослин, а доктора наук мені присудили за мікробіологічну роботу». Це і були для нього ті дві основні галузі науки, розвитку яким він присвятив своє життя. Проте і у студентські роки, й на початку наукової, і педагогічної діяльності в Київському університеті імені Святого Володимира М. Холодний під впливом своїх учителів віддавав перевагу ботаніці та фізіології рослин [2].

Через два роки його запрошують викладати фізіологію та анатомію рослин на Вищих жіночих курсах. Паралельно досліджує термофільні денітрифікуючі бактерії ґрунту. З 1917 року викладання дисциплін кафедри фізіології рослин доручили М. Г. Холодному, який з січня 1918 року став штатним доцентом Київського університету. У надзвичайно важких умовах німецької окупації вчений восени 1918 року друкує в «Университетских известиях» велику працю «Про вплив іонів металів на процеси подразливості у рослин» і представляє її на захист на вчений ступінь магістра ботаніки, який успішно пройшов у березні 1919 року. У квітні йому присвоєно звання професора Вищих жіночих курсів [3, с. 73].

Після цього М. Г. Холодний зосередив свою увагу на дослідженнях у галузі мікробіології. За порадою В. І. Вернадського – першого президента Української академії наук – об'єктом досліджень були обрані залізобактерії, оскільки вчений з 1 квітня 1920 року почав працювати в академічних установах.

Найулюбленішою лабораторією на лоні природи для М. Холодного впродовж 1918–1952 років була Дніпровська біологічна станція, розміщена в урочищі Гористе поблизу селища Старосілля під Києвом [6, с. 36].

У 1920–1921 роки він виконував обов'язки завідувача Дніпровської біологічної станції. За час існування Дніпровської біологічної станції до подій 1917 року її працівниками були зібрані різноманітні матеріали з різних груп гідробіонтів (планктонні та бентичні тварини), проведені орнітологічні та паразитологічні дослідження. У цей період було опубліковано два томи праць

«Труды Днепровской биологической станции» (1914, 1915). Це були переважно фауністичні та флористичні дослідження регіонального плану та дослідження складу й поширення окремих груп гідробіонтів в околицях Києва. В умовах загального господарського розвалу й занепаду, викликаного Першою світовою війною, станція прийшла в запустіння. Ще важчі наслідки для неї мала громадянська війна: будівлю було зруйновано, власність наполовину розкрадено, фінансування припинилося. Станція відновила свою роботу у 1919 році [1].

Взагалі робота М. Г. Холодного в Академії наук була досить результативною. 5 червня 1925 року на засіданні Другого відділення АН, яким керував відомий ботанік акад. В. І. Липський, його рекомендували, а 6 липня на загальних зборах академіків одногослосно обрали членом-кореспондентом АН УРСР [3, с. 73].

Восени 1924 року М. Г. Холодний отримав замовлення від професора Р. Кольвіца написати монографію про залізобактерії. Вже за 2 місяці замовна монографія обсягом 10 друкованих аркушів була написана, перекладена особисто автором німецькою мовою і проілюстрована великою кількістю власно виготовлених малюнків. 22 березня 1926 року за цю монографію йому було присуджено ступінь доктора ботаніки без захисту дисертації [2].

3 10 лютого 1927 року М. Г. Холодний – дійсний член науководослідного Інституту водного господарства УРСР. У червні 1929 року за рекомендацією академіка О. В. Фоміна його обрано дійсним членом АН [3, с. 73]. У 1933 році Миколу Григоровича призначають редактором журналу Інституту ботаніки Академії наук України.

У роки війни М. Г. Холодний певний час жив і працював у Грузії, Вірменії та Саратові. Скрізь його перебування вносило новий струмінь у життя науковців. Він здійснював експериментальні дослідження (зокрема з вивчення гормональних факторів плодоутворення та партенокарпії), був консультантом та керівником наукових тем і пошуків місцевих учених, часто виступав перед різними аудиторіями, щедро ділився своїм досвідом знаннями, водночас виявляючи ширший інтерес до творчих здобутків колег. 1918–1941 роки були найбільш продуктивними щодо експериментальних досліджень вченого: вийшли в світ 38 праць з теорії тропізмів і проблеми фітодинаміки, 21 – з електрофізіології та іонної теорії збудження, 32 – з фізіології гормональних явищ і теорії фізіологічної поляризації тканин, 16 – з фізіологічної морфології. З них найвідоміші: «Вплив іонів металів на процеси подразливості у рослин» (1918),

«Залізобактерії та водорості» (1922), «Електрофізіологія рослин і транспірація» (1924), «Електрофізіологія росту» (1925), «Гормони росту і тропізми у рослин» (1927), «Екологія залізобактерій» (1937), «Фітогормони. Очерки ендокринологии растений» (1939), «Фітогормони, ріст і розвиток рослин» (1940), «Дарвінізм та еволюційна фізіологія» (1943) та ін.

М. Г. Холодний був винятково скромною, кришталево чесною, порядною, високих принципів і надзвичайно доброї душі людиною. Яскравим прикладом цього може слугувати коротеньке повідомлення у Сочинській газеті від 24 грудня 1941 року про передачу ним «університетської великої золотої медалі вагою 89 г, гімназичної малої золотої медалі вагою 25 г, золотих запонок, золотого кільця і золотого хреста, загалом 138 г золота» у фонд оборони держави [3, с. 75].

У післявоєнні роки щозими через поганий стан здоров'я М. Г. Холодний їздив у Сочі, а влітку проводив науково-дослідні роботи на Дніпровській біологічній станції «Гористе».

У 1953 році у нього загострилося захворювання серця і 4 травня 1953 року він помер у Києві. Похований на Лук'янівському цвинтарі м. Києва.

Академік К. М. Ситник так згадує М. Г. Холодного у своїй статті: «Діапазон наукових інтересів М. Г. Холодного був надзвичайно широким. Йому належать фундаментальні праці в галузі мікробіології, фізіології та екології рослин, біофізики, біогеохімії, філософії природознавства. Його монографії «Фітогормони» і «Залізобактерії» стали класичними ще за життя автора. Він був блискучим майстром популяризації наукових досягнень, автором чудових книг «Серед природи і в лабораторії», «Думки натураліста про природу і людину». Талановитий дослідник, наділений глибоким розумом і даром тонкого експериментатора, винятково спостережливий природознавець, принциповий і мужній, скромний і працелюбний, мудрий учитель молоді – таким знали Миколу Григоровича радянські і зарубіжні біологи. Таким запам'ятали М. Г. Холодного мої численні друзі й колеги з нашої Академії, яким пощастило працювати разом з ним і під його керівництвом і які чимало розповідали мені про цю велику людину» [6, с. 35]. Він є автором понад 200 праць, присвячених різним питанням фізіології, анатомії та екології рослин, філософським проблемам природознавства, мікробіології та ґрунтознавства.

Він залишив після себе велику кількість неопублікованих праць, незакінчених статей, розпочатих, але незавершених досліджень,

обґрунтованих, але ще нерозпочатих досліджень, багато нових ідей. Майже до останніх своїх днів він особисто ставив експерименти, цікавився науковим життям, досягненнями суміжних з ботанікою і мікробіологією наук. Діставшись до вершини знань, М. Г. Холодний усе життя вчився, бо вважав, що коли людина перестає вчитися, вона перестає зростати як фахівець і як особистість. Після себе він залишив дуже великий науковий спадок, на якому вчать покоління вчених, які прийшли і приходять у науку після нього [2].

Батьківщина оцінила його труд державними відзнаками: після війни нагороджено медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». За видатні заслуги в розвитку науки, культури і техніки, за виховання висококваліфікованих наукових кадрів у 1944 році йому вручено орден Леніна та присвоєно звання Заслуженого діяча науки УРСР.

У 1971 році Інституту ботаніки Академії наук УРСР присвоєно ім'я М. Г. Холодного. Свій відлік часу Інститут веде з вересня 1921 року, коли було засновано першу в Україні ботанічну установу під назвою Ботанічний кабінет та Гербарій Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), яка в 1927 році перетворилася на Науково-дослідний інститут ботаніки Народного Комісаріату освіти УРСР, а з 1 квітня 1931 – Інститут ботаніки ВУАН. Сьогодні Інститут ботаніки – всесвітньо відома ботанічна установа з потужним науковим потенціалом, до складу якої входять 10 наукових відділів, міжвідомча комплексна лабораторія наукових основ заповідної справи, польова експериментальна база, обчислювальний центр, наукова бібліотека та редакційно-видавничий відділ. В Інституті працюють 120 науковців, серед них два академіки та п'ять членів-кореспондентів НАН України, 28 докторів наук та 72 кандидати наук. Функціонує вчена рада в складі 27 осіб. Інститут ботаніки є головною установою в Україні і однією з провідних установ Європи з вивчення біорізноманітності на всіх рівнях організації судинних і спорових рослин та грибів. Інститут є головною установою в програмі «Космічна біологія» Національної космічної програми України. Базою для наукових досліджень є унікальні колекції (понад 1,6 млн зразків), накопичені декількома поколіннями ботаніків, – гербарії судинних, спорових рослин та грибів, а також створені в останні десятиріччя колекція культур грибів та альготека. При Інституті ботаніки працює Проблемна рада з питань ботаніки та мікології, яка координує роботу 52 ботанічних установ України, а також громадська організація «Українське ботанічне товариство». В Інституті ботаніки видаються «Український ботанічний журнал» та міжнародний журнал «Альгологія» (Journal of Algology) [4].

У 1982 році на будівлі Інституту ботаніки НАН України встановлено меморіальну дошку М. Холодному (бронзовий бюст; скульптор Б. С. Довгань, архітектор Ф. І. Юр'єв).

У 1972 році в Академії Наук УРСР засновано премію імені М. Г. Холодного, яка присуджується за видатні роботи в галузі ботаніки і фізіології рослин.

Ім'я видатного вітчизняного науковця, експериментатора, вченого-природодослідника, педагога та організатора М. Г. Холодного відоме не лише в Україні, а й поза її межами. Його наукові, педагогічні та організаційні здобутки є важливою складовою у формуванні сучасної освіти та втілення наукових здобутків і надбань в незалежній Україні. Ця постать в історії української науки містить у собі величезний духовний потенціал. Його досвід, ставлення до науково-дослідної праці знадобиться при підготовці та вихованні молодих вчених. Завдяки сторінкам минулого вітчизняної науки можна побачити шляхи розв'язання сучасних проблем й знайти витоки нових досягнень.

Список використаних джерел:

1. Інститут Гідробіології НАН України. Історія Інституту. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://hydrobio.at.ua/index/0-2>.
2. Костюк М. Видатний вітчизняний вчений природознавець – Микола Григорович Холодний. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://conferences.neasmo.org.ua/node/228>.
3. Мусатенко Л. Академік Микола Холодний / Л. Мусатенко // Світогляд. – 2008. – № 5. – С. 72–75.
4. Про Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.botany.kiev.ua/about.htm>.
5. Солдатенко В. Українська ідея. Перші речники [Текст] / Керівник авт. кол. В. Ф. Солдатенко; гол. ред. І. Ф. Курас; Інститут національних відносин і політології АН України. – К.: Товариство «Знання» України, 1994. – 183 с.
6. Ситник К. М. Слава і гордість вітчизняної науки / К. М. Ситник // Вісн. НАН України. – 2007. – № 5. – С. 35–43.

Цимбал І. В. Личность М. Г. Холодного в контексте национальной памяти.

Рассмотрен и проанализирован вклад отечественного ученого, академика Национальной академии наук УССР, заслуженного деятеля науки Николая Григорьевича Холодного в историю украинской биологии и его великий духовный потенциал.

Ключевые слова: образ, память, наука, вклад, духовность, биология.

Tsybal I. V. The personality of M. G. Holodnyj in the context of national memory.

The article considers the enormous spiritual potential and contribution of the member of the National Academy of Science of USSR, Honored scientist M. G. Holodnyj in the Ukrainian biological science.

Keywords: national memory, personality, biological science.

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА У СЕРЕДИНІ 60-Х – 70-Х РОКАХ ХХ СТ. В УРСР

Розглянуто процес формування національної пам'яті за допомогою мистецької творчості, що розвинулась в рамках українського радянського мистецтва. Проаналізовано нонконформістське мистецтво, яке сприяло утвердженню української національної пам'яті.

Ключові слова: *ідеологічна пропаганда, історична пам'ять, мистецький нонконформізм, національна пам'ять, поетичне кіно, українське мистецтво, штучна пам'ять.*

Серед найголовніших рис національної ідентичності є спільні міфи та історична пам'ять [13, с. 23]. Знищення цих складових ставить під загрозу існування нації, оскільки призводить до втрати тих глибинних коренів, на основі яких тільки й можливе її подальше формування. Саме тому кожен народ плекає героїчні оповіді, створені на основі реальних історичних подій, персонажі яких є уособленням кращих рис даного народу, виразниками його інтересів. Ці герої «переживають» межі певних хронологічних рамок, «св'ященною, сакральною історією, входять у сакральний позаісторичний час» [12, с. 13]. Така міфологізована історична пам'ять консервує ті особливості національної ідентичності, які дозволяють народу, попри всі історичні випробування (втрата еліти, фальшування історії, нищення культури тощо), зберегти свою неповторну глибинну сутність, мати шанс на продовження.

Проте пам'ять є емоційною та індивідуальною, здатною до містифікацій, що зумовлює можливість її деформацій, зокрема, й цілеспрямованими зусиллями зацікавлених соціальних груп. Тому з'являється можливість культивування штучної пам'яті й постає небезпека містифікації минулого, до якого найчастіше вдаються тоталітарні режими. [3, с. 281].

Проте, як зазначив С. Єкельчик у своїй роботі «Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві»: «держави й інтелектуали не мають повної свободи дій у питанні винахо-

ду чи маніпуляції національними традиціями й пам'яттю, бо історія – це не безмежний і слухняний символічний ресурс. (...) Сталінські ідеологи могли ціною великих зусиль уніфікувати публічні репрезентації, але не їхні індивідуальні тлумачення» [4, с. 25–26]. Як свідчить історичний досвід, опора на глибокі історичні корені, тривалу традицію колективної пам'яті забезпечує досить стійку опірність спробам їх викоринити і цьому є достатньо підтверджень у нашій історії.

Одним із надзвичайно ефективних засобів формування національної пам'яті є мистецтво, яке мовою художніх образів, впливає на емоції, підсвідомість. Інтерпритуючи минуле за допомогою мистецтва створюється нова реальність, зокрема, так необхідні для нації національні міфи. Такі твори консолідують суспільство, сприяють національному піднесенню і самоствердженню.

Проте, оскільки радянська ідеологія творила власну версію пам'яті, тому національна пам'ять та її носії – твори мистецтва, часто ставали на заваді, а відтак зазнавали цілеспрямованих репресій. Відповідно до ідеологічної політики, «національне за формою і соціалістичне за змістом» українське радянське мистецтво стає суттєвим фактором впливу на маси, управління ними.

Мистецтво, яке творилось у тоталітарних державах, російський дослідник І. Голомшток назвав тотальним реалізмом. Для його формування потрібні були певні умови. По-перше, мистецтво ставало ідеологічною зброєю і засобом боротьби за владу. Монополізувалися всі форми і засоби художнього життя країни. Створювався всеохоплюючий апарат контролю і управління мистецтвом. І нарешті, відбувалася боротьба зі всіма неофіційними стилями, які проголошувалися ворожими. [2, с. 10]

Нобелівський лауреат Чеслав Мілош стверджував: «Партія знає, що вона сама є церквою. Від того, в якій мірі зможе сканонізувати ірраціональні людські нахили і вжити їх для своїх цілей, залежить її диктатура над землею кулею. Обряд у клубі, поезія, повість, кіно настільки важливі тому, що сягають глибше, туди, де криється емоційний опір» [7, с. 80]. Тому мистецтво, культура, засоби масової інформації, преса зазнавали надзвичайно серйозного контролю, адже на них було покладено завдання формувати нову свідомість «будівничих комунізму». Національна тематика була дуже небезпечним матеріалом, оскільки пробуджувала ті генетичні імпульси, які так ретельно століттями викорчувувались. Тому цілеспрямоване нищення пам'яті народу стало важливим і надзвичайно ретельно здійснюваним напрямком державної політики для реалізації якого дуже ретельно підбирались відповідні кадри.

У 1972 році генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв заявив, що національне питання в Радянському Союзі розв'язане повністю, остаточно і безповоротно. Було оголошено про існування нової історичної спільноти – радянського народу. Постановою ЦК КПРС від 2 серпня 1972 року «Про заходи з дальшого розвитку радянського кінематографа» ставилося за мету розкривати засобами кіно «суть і зміст ленінської національної політики, показувати розквіт і зближення радянських націй і народностей, їх успіхи в економічному, соціальному і культурному розвитку. Гідне місце повинні займати теми дружби народів СРСР, соціалістичного інтернаціоналізму, боротьби з проявами національної обмеженості та забобони» [6, с. 138]. У практику було введено планування фільмів, що передбачало визначення тематики, жанру, а також творчих працівників, найбільш доцільних для залучення до тієї чи іншої картини (постанова від 22 серпня 1972 р. «Про заходи з дальшого розвитку радянської кінематографії на Україні» [18, арк. 95].

Характерно, що за підтримку національної культури та окремих представників художньої інтелігенції у 1970-х роках було усунуто чільних керівників республіки. Зокрема, у травні 1972 року першого секретаря ЦК Компартії України П. Шелеста відкликали з України на другорядну посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР, а через рік – 27 квітня 1973 року його усунули з політбюро ЦК КПРС і відправили на пенсію. Через одинадцять місяців після цього були опубліковані звинувачення, висунуті проти нього. Один з цих пунктів полягав в «ігноруванні позитивного впливу російської культури на українську культуру й освіту» [5, с. 315]. Великий резонанс мала його книга «Україно наша радянська», в якій він звеличував українську старовину, особливо Запорізьку Січ, яку називав колискою демократизму. Однак ці сентименти дуже не сподобалися секретарю з питань ідеології ЦК КПРС М. Сусліву, який зіграв особливу роль в усуненні П. Шелеста. У своїх спогадах про зустріч з Л. Брежнєвим П. Шелест писав: «Мене зацікавило чи знайомий генсек із мою книжкою. «Ні, – відповів він, – я її не читав. А казав мені Суслів, що вона відгонить архаїзмом... Од неї тхне козацтвом...» [15, с. 24].

Натомість першим секретарем ЦК Компартії України став протеже Л. Брежнєва В. Щербицький, який відразу ж почав усувати людей свого попередника. 31 жовтня 1972 року у зверненні до ЦК КПРС з клопотанням про затвердження рішення ЦК КПУ щодо усунення з посади секретаря з питань ідеології ЦК Компартії України Ф. Овчаренка В. Щербицький висловив такі аргументи: «На тов. Ф. Д. Овчаренку лежить значна доля про-

вини за те, що в низці випадків не давався рішучий відсіч проявам українського буржуазного націоналізму і сіонізму. (...) У роботі з творчою і науковою інтелігенцією допускав загравання і навіть брав під захист деяких літераторів і вчених, котрі допустили серйозні ідейні зрив» [11, с. 179].

У результаті з 10 жовтня 1972 року секретарем ЦК Компартії України по ідеології став одіозний В. Маланчук, у період перебування якого на цій посаді (по квітень 1979 р.) відмічався найбільший сплеск політичних репресій та руйнувань української національної культури. Впродовж 1970–1982 років за призначенням голови союзного КДБ республіканське відомство очолив В. Федорчук, який почав планомірну роботу по викоріненню інакودумства.

Попри те, єдиний радянський естетичний метод соціалістичного реалізму, що виник у 1930-і роки, дедалі більше почав здавати свої авангардні позиції. На хвилі хрущовського потепління, попри всі утиски й обмеження, стала набирати все більшої популярності альтернативна нонконформістська творчість, переважно позбавлена політичного забарвлення. Таке мистецтво пропонувало альтернативу офіційно визнаним мистецьким стандартам соцреалізму, підпорядкованим ідеологічній пропаганді. Воно спонукало думати, дошукуватись до істини, замість сприймати готові кліше. Це мистецтво було цікаве, позбавлене спрощень і однозначності, властивих соцреалізму, воно справді віддзеркалювало всю складність життя, людської природи, історичної долі, було позбавлене ідеологічних штампів. Проте це була творчість небезпечна, оскільки порушувала напередвизначені правила, старанно сконструйовану штучну реальність, виховувало суспільство на інших принципах, відмінних від офіційних.

Прикметно, що покоління 1960–1970-х років відрізнялось від довоєнного, оскільки переживало суттєві світоглядні зміни, мислило більш критично, що нерідко призводило до подвійних стандартів у житті і творчості. Оскільки відбувалась переоцінка цінностей, результатом її стало своєрідне моральне змушнення інтелігенції, обумовлене більш твердою, реалістичною оцінкою дійсності, що виявлялось у низці творчих, естетичних та стильових випадів проти офіційно визнаних стандартів і стереотипів у мистецтві. Величезний вплив на розвиток цих процесів мала українська народна та західна культури, українська класична, а також заборонена література, самвидав. У таких умовах мистецтво стало формою опору. За допомогою мистецтва відроджувалась національна свідомість і національна пам'ять і ці процеси, попри репресії, стали незворотними.

Постгеноцидне суспільство дуже болісно вишукує шляхи самоочищення. Наслідки радянського тоталітарного режиму стали надзвичайно руйнівними найперше в духовному вимірі. За таких обставин надзвичайно важливу роль відіграють особистості, здатні стати моральним авторитетом, запропонувати цінності альтернативні офіційним, оскільки останні руйнували традиційний світогляд українців, віддаляли людину від її першоджерел.

У 1960–1980-х роках потужним епіцентром національного відродження у Києві була хата-музей І. Гончара, що стала осередком просвіти, своєрідною школою патріотизму. Злочинцем перед народом вважав скульптор, художник і збирач українських старожитностей, музейно-фондові «ув'язнення» скарбів української культури. Важливим є те, що Іван Гончар створив справжнє українське середовище, через яке проходили сотні, тисячі людей, які долучалися до живого вогнища національного життя, і цей досвід не залишив їх байдужими, пробуджував національні почуття.

Цей «розсадник націоналізму» безумовно не давав спокою міській владі, тому починаючи з 1970 року художника починають переслідувати. І. Гончара ізолювали від суспільства, людей, які з ним спілкувались, попереджували про неприємності, пов'язані з подальшим підтриманням стосунків з опальним художником. Проте середовище, яке виплекав митець, сприяло іншому сприйняттю національної культури, та історичного минулого, надихало на національну творчість.

Значною національною подією став фільм «Гіні забутих предків», який мав нечуваний для українського радянського фільму успіх, що розпочався після участі у фестивалі в аргентинському місті Мар-дель-Плата. Сюжет фільму – історія гуцульських Ромео і Джульєти завдяки етнографічному колориту українських Карпат, поетичності фільму зачарували метрів світового кіно, відразу зробивши С. Параджанова відомим кінорежисером. На Заході фільм демонстрували українською мовою з титрами на іноземній. 4 вересня 1965 р. під час прем'єри кінофільму у київському кінотеатрі «Україна» перегляд з мистецької події несподівано трансформувався у політичну акцію. Серед присутніх на прем'єрі у складі творчої групи фільму перебували: режисер-постановник С. Параджанов, оператори Ю. Ілленко та В. Давидов, режисер В. Луговський, художники Ю. Якутович та Т. Байкова, актори І. Миколайчук, Л. Кадочникова та директор картини Т. Юрьєва.

Згідно з доповідною запискою на ім'я Голови Держкіно УРСР директора кінотеатру «Україн» Ф. Брайченка, одним з пер-

ших перед присутніми в кінотеатрі виступив С. Параджанов. Він повідомив, що у нього точиться боротьба, щоб фільм не дублювали на інші мови, бо загубиться національний колорит. С. Параджанов підкреслив, що його фільм розуміють негри, французи, американці, а керівні органи держави не дають можливості випустити фільм на екран з причин, що його не зрозуміє наш народ [10, с. 5]. Після виступу С. Параджанова, з місця піднявся молодий письменник І. Дзюба. Він повідомив про арешти і закликав присутніх встати на знак протесту. Однак, як пригадує сам І. Дзюба: «Зал це повідомлення зустрів мовчанням. Люди були залякані. Слова про арешти впали як камінь у воду. Було зрозуміло, яким вузьким є наше українське коло» [10, с. 7]. Учасників цього виступу було покарано: І. Дзюбу примусили публічно покаятися, а С. Параджанова згодом було ув'язнено за ст. 122 КК УРСР. Інші митці зазнали утисків, проте не таких жорстких, як головні учасники інциденту.

Коли С. Параджанов уже надійно сидів за ґратами, поетичний кінематограф, який яскраво представила екранізація твору М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», зазнав критики і заборони. З трибуни чергового пленуму ЦК КПУ першим секретарем В. Щербицьким було виголошено доповідь: «Про завдання організацій республіки з дальшого поліпшення ідеологічної роботи у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС», під час якої зазначено: «Деякий час прийоми так званого «поетичного кіно» з їх наголосом на абстрактну символіку з різко підкресленим етнографічним орнаментом трактувались окремими кінематографістами ледь не як провідні принципи розвитку кіномистецтва в Україні. Ці погляди можна сказати подолано» [16, с. 30]. У цей же день секретаріат Спілки кінематографістів України виключив С. Параджанова зі своїх лав. Доля творів послідовників школи поетичного кіно: Л. Осики, Ю. Ілленка, І. Миколайчука також склалася досить драматичною.

Фільм Л. Осики «Камінний хрест» за мотивами творів В. Стефаника, став сенсацією не меншою, ніж «Тіні забутих предків». Радянська критика була просто приголомшена питаннями, поставленими у фільмі. Проблеми гріха і каяття були абсолютно нетипові для радянського кінематографа. Радянський критик М. Блейман писав: «Сюжет «Кам'яного хреста» простий, але думка, яку він втілює зовсім не елементарна (...) В фільмі утверджуються не тільки любов до батьківщини, не тільки життєспроможність народу, але й витoki цієї життєспроможності – народна моральність» [1, с. 64]. Хоч фільм не був заборонений – його не демонстрували, поклали на так звану «полицю», де він пролежав довгі роки.

Наступна спроба Л. Осики фільм «Захар Беркут» (1972 р.) за мотивами твору І. Франка не мав такого успіху як «Камінний хрест», проте підтекст фільму викликав не менший інтерес. Критика не зауважила ніяких ідеологічних відхилень, хоча при перегляді картини напрошувалась мимовільна аналогія між ментальністю татар і сталіністів, тухольців і шістдесятників. У татар «один пан, одна держава, один народ і вони прийшли щоб навчити селян єдності». На це представник тухольців Максим заперечує: «один не може за всіх думати, всіма командувати, бо не може один за всіх жити!» [14, с. 31, 34]. Ця проблема набувала особливої гостроти у зв'язку з введенням радянських військ до Чехословаччини. Фільму вдалося проскочити крізь лещата цензури завдяки тому, що він вийшов до початку так званої «доби маланчукізму».

Згадані фільми стали вершиною творчості Л. Осики, оскільки, інші спроби режисера наштовхувались на стіну цілеспрямованих перешкод.

Режисерська робота Ю. Ілленка «Вечір на Івана Купала» (1968 р.) також викликала застереження. У фільмі, який був екранізацією відомого твору М. Гоголя прослідковувалась аналогія між долею головної героїні Пидорки і долею України, яка через недалекоість її народу (образ Петра) кинута на поталу татарським набігам. Аналізуючи картину, радянський критик М. Блейман писав: «Автори фільму, вчепившись до однієї фрази Гоголя, про те, що Пидорка пішла в богомілья, розвернули широку картину історичного життя, в якій перед глядачами встає вся доля України. (...) Зануривши казку в історичну реальність, автори фільму (...) позбавили казковості її зміст» [1, с. 61–62]. Однак, насправді магічність екранізації сприяла народженню задуму зняти на Київській кіностудії увесь цикл «Вечорів на хуторі коло Диканьки». Було підготовлено вісім сценаріїв, з яких вдалося реалізувати лише один – «Пропала грамота» Б. Івченка (1973 р.).

За задумом картина «Пропала грамота» мала бути комедією, яка викривила б національний самообман: козаки, що не боялись пекла, проспали свої вольності, сидячи у корчмі, а потім навколішки просили царицю про ласку та помилування. Однак, декоративні моменти фільму заглушили гостроту проблеми.

У «Висновках про кінофільм «Пропала грамота» (виробництво студії ім. О. П. Довженка, 1972 р.)» відділу культури ЦК КПУ зазначено: «Поява фільму «Пропала грамота» свідчить про недоліки в роботі керівництва студії ім. О. П. Довженка по ідейно-тематичному спрямуванню кіновиробництва. Ще під час формування тематичного плану

виробництва фільмів на 1972 р. відділ культури ЦК КПУ звернув увагу тодішнього керівника Кінокомітету УРСР та дирекції кіностудії на недоцільність постановки «Пропалої грамоти», як фільму неактуального. Однак сценарій було запущено у виробництв» [17, арк. 5].

Фільм опинився на сумнозвісній «полиці» і вийшов на публіку лише через десять років у 1983 році, коли запорозький марш та козацькі строї звучали вже не так крамольно вражаюче. Завдяки яскравості та захопливості сюжету, віртуозності акторської гри, зокрема неперевершеного І. Миколайчука у головній ролі, фільм мав велике значення для піднесення національного духу, завжди приносив глядачеві велику естетичну насолоду.

У 1971 році, незважаючи на попередні заборони, Ю. Ілленко береться за екранізацію фільму «Білий птах з чорною ознакою», в якому торкнувся болісної для українців сторінки історії – опору національних сил комуністичному режимові після Другої світової війни у Західній Україні. Фільм знято у вигляді притчі про добро і зло. Вперше його було показано на XXIV з'їзді КПУ. Картина була розкритикована. Проте на захист роботи подав свій голос сам перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест. Остаточню долю фільму так і не змогли вирішити і тому вирішили відправили його на Московський кінофестиваль, щоб там визначилось його подальше майбутнє. Попри всі сподівання, єдиний раз на VII Всесоюзному кінофестивалі було вручено чотири, замість традиційних трьох призів. Четвертий приз отримав «Білий птах з чорною ознакою». Це врятувало фільм від заборони. Однак до режисера Ю. Ілленка та його творчості ставились дуже упереджено.

Цікаво, що за спогадами актора Б. Ступки, який дебютував у «Білому птаці з чорною ознакою», в Івано-Франківській області показ фільму було заборонено, «а у Львові його показували у двох широкоформатних кінотеатрах, і колгоспники приїжджали з Івано-Франківщини на автобусах у Львів, щоб подивитися фільм...» [8, с. 34]. Фільм мав успіх, а заборони лише його стимулювали.

Мистецтво, що базувалось на українській народній традиції, мало попит також і за межами України. У жовтні–листопаді 1976 року художники з України Ф. Гуменюк разом з дружиною мистецтвознавцем Н. Павленко та колегами В. Макаренком, В. Сазоновим, В. Стрельниковим, Л. Яструб організували у Москві дві виставки українських художників. Дебют був успішним. Виставки схвально сприйняла багатонаціональна інтелігенція Москви.

Проте московські виставки не минули безслідно для їх учасників. У 1977 році Ф. Гуменюка позбавили ленінградської про-

писки, що змусило художника з сім'єю повернутися до батьків у Дніпропетровськ. В. Стрельников після кількох конфліктів з владою виїхав на Захід. Так само зробили В. Сазонов та В. Макаренко.

Ф. Гуменюку дозволу на виїзд не дали. Йому відмовили у замовленнях, виключили з Ленінградської спілки художників, забрали майстерню й не дозволяли залишати Дніпропетровськ. Окрім національного забарвлення, абстрактної манери живопису, Ф. Гуменюку закидали мало не зраду батьківщині. Про тематику його робіт свідчать назви: «Вірність України» (1972 р.), «Наші святі» (1973 р.), «Козак Мамай» (1974 р.).

Небувалой популярності українська пісня здобула завдяки буковинському композитору В. Івасюку. Увесь Радянський Союз співав його «Червону руту», «Водограй», «Я піду в далекі гори». У травні 1979 року за нез'ясованих обставин він загинув. Офіційна версія – самогубство.

23 травня 1979 року похорони композитора перетворилось у масову демонстрацію, в якій взяли участь близько десяти тисяч шанувальників і колег, яких влада відразу взяла під приціл. Через три тижні на його могилі знов зібралися люди, з'явилися суперечливі чутки. Щоб погасити шум, у львівській пресі опублікували повідомлення і статтю про те, що В. Івасюк був психічно хворою людиною, переживав глибоку творчу депресію і кризу, «виписався» і тому покінчив з собою. А всенародне поклоніння пам'яті композитора було розцінено як прояви нездорового ажіотажу, хуліганства й націоналізму [8].

Проте, пісні В. Івасюка, ажіотаж довкола його смерті, подібно як у Росії життя, творчість та смерть В. Висоцького, сприяли формуванню нових ідеалів у цілих поколінь українців.

Отже, у середині 1960–1970-х років посилилась тенденція, спрямована на асиміляцію, фальшування національної пам'яті, у тому числі засобами радянського мистецтва. Проте національно-культурне відродження, яке всіляко пригнічувалось офіційними структурами, відбувалось, зокрема завдяки нонконформістському мистецтву, яке стало формою противу, вагомим чинником формування національної пам'яті.

Список використаних джерел:

1. Блейман М. Архаїсти или новаторы / М. Блейман // Искусство кино. – 1970. – № 7. – С. 17–21.
2. Голомшток И. Тоталитарное искусство / И. Голомшток. – К.: Галарт, 1994. – 296 с.
3. Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.
4. Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єсельчик. – К.: Критика, 2008. – 304 с.
5. Кравченко Б. Соціальні зміни: національна свідомість в Україні. ХХ століття / Б. Кравченко. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
6. КПСС в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 11. – М.: Политиздат, 1978. – 552 с.
7. Мілош Ч. Ворог порядку – людина / Ч. Мілош // Сучасність. – 1985. – Ч. 4. – С. 70–99.
8. Міщенко М. Щоб лиш неложними вустами / М. Міщенко // Молодь України. – 1999. – 4 березня.
9. Мельниченко В. Майстер / В. Майстер. – К.: Либідь, 2005. – 392 с.
10. Невідомі матеріали про Сергія Параджанова // Кінотеатр. – 1999. – № 6. – С. 4–6.
11. Овчаренко Ф. Д. Спогади / Упоряд. В. Г. Буткевич, Н. Ф. Овчаренко. – К.: Оріяни, 2000. – 456 с.
12. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К.: АртЕк, 1999. – 724 с.
13. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
14. Тримбач С. «Захару Беркуту» – 25. Чому ж не нашим дням судилося / С. Тримбач // Кінотеатр. – 1997. – № 3. – С. 30–34.
15. Шелест П. Ю. Все, що скоїться, я передбачав / П. Ю. Шелест // Україна. – 1990. – № 23. – С. 22–24.
16. Щербицький В. В. Избранные речи и статьи / В. В. Щербицький. – М.: Политиздат, 1978. – 624 с.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр. 754. – 119 арк.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр. 1168. – 191 арк.

Крупник Л. О. Формирование национальной памяти средствами украинского искусства в середине 60-х – 70-х годов XX века в СССР.

Рассмотрен процесс формирования национальной памяти с помощью художественного творчества, которое развивалось в рамках украинского советского искусства. Проанализировано неконформистское искусство, которое благоприятствовало утверждению украинской национальной памяти.

Ключевые слова: идеологическая пропаганда, историческая память, неконформизм в искусстве, национальная память, поэтическое кино, искусственная память.

Krupnik L. O. Formation of national memory by means of Ukrainian art in the mid-sixties to seventies of the XX-th century in the Ukrainian Soviet Republic.

The paper follows the development of national memory as a consequence of creativity of artistic people within the frames of official Soviet art. The nonconformist works were created in spite of the ideological pressure and they promoted the formation of national memory.

Keywords: ideologic propaganda, historic memory, nonconformizm in art, national memory, poetic cinema, Ukrainian art, fantom memory.

ВІЗУАЛІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ ЗАСОБАМИ МИСТЕЦТВА (НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ А. ГАУДІ)

Статтю присвячено питанню візуалізації національної пам'яті засобами мистецтва на прикладі аналізу творів каталонського архітектора А. Гауді.

Ключові слова: національна пам'ять, візуалізація, мистецтво, Каталонія, А. Гауді.

Пам'ять, як її визначають психологи, – це збереження і відтворення обставин життя і діяльності людини. Пам'ять взагалі є основою психічного життя [1, с. 219]. За аналогією, національна пам'ять може бути визначена як збереження і відтворення обставин життя і діяльності нації. Як без пам'яті неможливе психічне життя окремої людини, так і без національної пам'яті неможливе соціопсихічне життя нації, усвідомлення людьми того, що вони належать до певної етнічної спільноти, відмінної від інших етнічних та національних спільнот.

Проблема збереження національної пам'яті, яка наразі є гострою в Україні, поставала до цього в різних регіонах світу і у різні часи, які, зазвичай, були пов'язані із зміцненням національної самосвідомості та процесами національного визначення. Прикладом можуть вважатися процеси, що вже понад сто років мають місце в Іспанії, зокрема в кількох її регіонах.

Одним із таких регіонів є Каталонія. Формування свідомості каталонців, як відмінної від іспанської, особливо актуалізувалося у ХІХ ст. у відповідності з процесами націєтворення у Європі, викликаними розвитком капіталізму. Особливо загостреного характеру це набуло після поразки Іспанії у війні з США у 1898 році, внаслідок якої Іспанія втратила майже всі свої екстериторіальні володіння, у першу чергу таку «перлину» як Куба.

З одного боку, розпочався пошук шляхів поновлення національної гідності, якій було завдано відчутного удару. Активізувались патріотичні настрої по всій країні, а щодо Каталонії, то й націоналістичний рух, адже Каталонія завжди відчувала себе

досить відмінною від решти територій Іспанії. З іншого – поразка у війні спричинила виведення капіталів з втрачених територій і повернення їх до Іспанії, де вони інвестувалися вже у вітчизняну економіку. Якщо врахувати, що Барселона традиційно була містом не тільки моряків, але й фінансистів, причому загальноіспанського масштабу, то реекспорт капіталів – фактор, який важко переоцінити з точки зору його позитивного впливу на економіку країни і насамперед самої Каталонії.

Внаслідок цього починає інтенсивно розвиватися і облаштовуватися столиця Каталонії – Барселона. Оскільки регіон до того ж був центром легкої промисловості, коло бізнесменів, що мали потужний капітал, було значним. Цей прошарок населення вимагав високого комфорту, що одразу ж позначилося на рівні і якості будівництва і архітектури. Тому архітектура стала тим видом мистецтва і матеріальної культури, котрий яскраво відбивав дві тенденції. Одна з них – візуально підкреслити свою – каталонську – відмінність від іншої Іспанії, створивши стиль, що не мав до цього аналогів і не був пов'язаним із мавританським спадком, яскраво відчутним в архітектурі і мистецтві Іспанії у цілому. Друга – продемонструвати високий статус і рівень доходів його замовників, адже новий клас – клас капіталістів – пред'являв високі вимоги до естетизації свого особистого життя. Ці завдання вирішує новий на той час художній стиль – модерн.

Каталонія – один з культурних регіонів, у якому модерн проявив себе максимально повно і оригінально. Найяскравіше він утілюється в архітектурі та пов'язаних із нею скульптурі, насамперед декоративній, і дизайні інтер'єру. Каталонський модерн виник як відгук на артикульовану каталонською буржуазією потребу пошуків своєї ідентичності, яка б відрізнялася від загальноіспанської. При цьому, необхідно було, з одного боку, підкреслити свою спорідненість із європейською культурою, «європейськість», а з іншого, – свою оригінальність, свій внесок до скарбниці європейської культури. У вирішенні цих завдань потужну роль грали каталонські вищі кола, насамперед еліта Барселони, представники якої – родини Лопес і Гуель – були не тільки замовниками, але й спонсорами і меценатами. Саме завдяки їм стала можливою реалізація таких фінансово затратних проектів як архітектурні твори А. Гауді, з яким асоціюється іспано-каталонський модерн*.

---

* Антоні Гауді-і-Корнет (1852–1926 рр.) народився у містечку Реус провінції Таррагона, у родині майстра котельної справи. Статус архітектора набув 1878 року, завершивши навчання у Вищій технічній школі архітектури Барселони.

Основні твори зосереджені у Барселоні, де його спонсорувало сімейство Гуель. Взагалі на території Каталонії у 84 містах і містечках, не враховуючи м. Барселона, нараховується близько 2000 споруд у стилі модерн, серед яких і один з шедеврів А. Гауді – Колонія Гуель (Коста де Гарраф), яка занесена до списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. У самій Барселоні – низка перлин архітектури модерну авторства Гауді, серед останніх до списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО занесені Парк Гуель, Палац Гуель, Будинок Міла, храм Святого Сімейства, Будинок Вісенс, Будинок Батльо.

А. Гауді – головна фігура модерну міжнародного рівня, хоч його індивідуальна манера і знаходилася за межами мейнстриму загальноєвропейського руху. У творчій манері Гауді відчуються впливи від експресіонізму (зокрема у Каса Батльо і Каса Мілі) до релігійного символізму (Саграда Фамілія). Західноєвропейські мистецтвознавці вбачають у особливостях індивідуального стилю Гауді, зокрема ремінісценції іспано-арабського стилю мудехар [2, с. 19], який сформувався під час перебування значної частини Іспанії під арабами.

Однак, на всіх етапах творчості А. Гауді, крім прямих візуальних запозичень [3], чинником, який впливав на його архітектурні проекти, був загальнокаталонський підйом національної самосвідомості. Відбитком цього «пасіонарного» пориву стали такі архітектурні шедеври Гауді як брама Садиби Гуель, Парк Гуель, Крипта колонії Гуель, дах Будинку Батльо.

Однією з перших самостійних робіт молодого Гауді стала робота над садибою Гуель, яка розпочалася у 1884 році, коли Еузебі Гуель, закінчивши формування своєї земельної власності, запропонував Гауді перший проект. Йшлося про роботи над літньою резиденцією, що кількома роками раніше була спланована архітектором Хуаном Марторейєм, для якого Гауді працював як кресляр.

Гауді встиг побудувати лише кілька споруд, та й то деякі з них – маленька башта, монументальна сходи́нка – були знесені у 1919 році у зв'язку з реконструкцією Королівської площі після того, як сімейство Гуель подарувало свою власність королівській короні. На сьогодні зберігся павільйон біля входу до садиби і головне – монументальна залізна брама, що зображує дракона, який ніби охороняє сад. Поява цього персонажу була не випадковою. Він з'явився під впливом шаленої популярності одного літературного твору, а саме поеми «Атлантида» каталонського поета Хасінта Вердагуера. За цю поему у 1877 році каталонський поет Х. Вердагуер,

наставник Маркіза Комільяса – прийомного батька Гуеля, – навіть отримав престижний літературний приз. Дія однієї з частин поеми відбувалася у міфологічному саду Гесперид, добре відомого з античного міфу про Геракла.

Гауді віддав данину твору Вердагуера символами, які мали відношення до саду. Так, вхід до садиби охороняв залізний дракон Ладон, який є головною ознакою символічного простору, створеного Гауді. На башті праворуч від дракона архітектор розмістив дерево із тими самим яблуками Гесперид. Щоправда, це дерево і його плоди більше схожі на помаранчеве, типове для іспанської флори.

Міф про Гесперид дуже важливий не лише для розуміння особливостей міфотворення у процесі становлення етнонаціональної і навіть регіональної каталонської свідомості, але й низки шедеврів творчості А. Гауді, зокрема садиби Гуель. Адже у цій споруді Гауді буквально втілює атрибути міфу. Можна сказати, що вона стає його ілюстрацією.

Брама садиби Гуель, створена у вигляді міфічного дракона Ладона, стала візуальним образом, який символізував європейське коріння каталонців, редуковане аж до античних часів. «Закорінення» каталонської національної пам'яті у часи до Конквісти і навіть доримські часи було «відшукано» за допомогою давньогрецької міфології: циклу міфів про Геракла. Одинадцятий подвиг Геракла був присвячений добуванню золотих яблук вічної молодості у саду німф Гесперид, що знаходився на крайньому заході, отже – в Іспанії. Давньогрецький герой дістався саду на березі Океану, вбив дракона Ладона, аби здобути бажані яблука.

Міфічний Ладон знову повернеться вже на парадних сходах парку Гуель. Парк Гуель з'явився на замовлення Еузебі Гуеля, який виділив під забудову велику ділянку землі у, так званій, Мунтанья Пелада – зараз Туро дел Кармел – зоні, яка була доволі віддаленою від центра Барселони. Ідеї, що призвели до виникнення комплексу парку Гуель, в літературі трактуються з двох, майже взаємовиключних, позицій. За першою ідеєю виникла під впливом концепції міста-саду англійця Говарда: ніби-то Гуель хотів створити щось подібне для своїх робітників [4, с. 105]. Згідно з другою метою спорудження комплексу було намагання «аристократизувати» новий вищий клас Каталонії – буржуазію [5, с. 146].

Планування комплексу Гуеля було розпочато Гауді у 1900 році. Однак після смерті Гуеля у 1914 році будівельні роботи зупинилися. Було споруджено лише два з 60-ти запланованих будинків. У 1922 році міська Рада Барселони придбала комплекс для

того, аби перетворити його на публічний парк, який у 1984 році ЮНЕСКО оголосила всесвітньою спадщиною.

Втім крім будинків, Гауді встиг збудувати парковий комплекс в цілому: довгі звивисті галереї з нахильних параболічних арок, еспланада, гіпостільна зала. У контексті статті безперечний інтерес становлять дві останні споруди. Гіпостільна зала створена за допомогою дорійських колон. Хоча саме поєднання античного ордеру і давньоєгипетської конструктивної системи виглядає певним анахронізмом, їх використання було зумовлено чіткою ідеологічною настановою: закарбувати у свідомості каталонців ідею про архаїчні джерела каталонської культури. Дорійський ордер є найбільш давнім з античних ордерів, саме його використання асоціюється із чимось архаїчним, дуже старовинним. Споруда насправді мала символізувати храм. Еспланада над нею задумувалася як аналог античного театру. З античним простором її споріднювало те, що цей, гаудіанський, театр був просто неба. Схили навколо певним чином могли нагадувати схили, що оточували античну оркестру. Щоправда парк розглядався і як простір, в якому можуть відбуватися спортивні змагання. Остання ідея була зобов'язана своєю появою відродженням Олімпійським іграм, що відбулися в Афінах у 1896 році і спричинили захоплення спортом.

У будь-якому разі парк Гуель мав слугувати простором, який візуально встановлював зв'язок каталонської національної свідомості з античністю, сягаючи своїм корінням грецької архаїки. Парк Гуель – це вже не стільки ілюстрація міфологічних тем, скільки історична ремінісценція, що підкреслює зв'язок з традиціями європейської культури, позиціонує себе як таку, чия генеалогія є давнішою від решти Іспанії.

Ще один архітектурний шедевр Гауді – крипта Колонії Гуель (1898–1915 рр.) у Санта Колома де Сервело (Коста де Гарраф), також відбиває намагання візуально підкреслити місцеве, каталонське коріння. У даному разі архітектор досягає цього не за рахунок міфологічної символізації, а завдяки запозиченню археологічного прообразу.

Історія цієї споруди так само пов'язана з меценатом і покровителем Гауді – фабрикантом Еузебі Гуелем. У 1890 році в районі Санта Колома де Сервело, на той час доволі віддаленого від Барселони, ним було розпочато будівництво Колонії Гуель – поселення для робітників його текстильної фабрики. Гауді було запропоновано спроектувати церкву для поселення, оскільки попередня виявилася затісною. Проект було зроблено у 1898 році.

Будівельні роботи однак не відбувалися ще протягом десяти років, під час яких архітектор проводив експерименти, використовуючи монументальну модель чотири метри заввишки. Як вважається, це дозволило йому спроектувати структуру будівлі, не звертаючись до жодного розрахунку. У 1914 році Гуель захворів, передав управління своїм дітям, які не були зацікавлені у проекті Гауді, і будівництво припинилося.

Всупереч усталеній оцінці концептуально-конструктивних засад цієї споруди як органіцистських, себто запозичених з природи [2, с. 109], звертаємо увагу на те, що у конструкції крипти є цілком реальний архітектурний прототип, з яким Гауді з дуже високою долею ймовірності був знайомий наочно. Неподалік від колонії Гуель знаходиться містечко Гава з відомим археологічним парком «Шахтні галереї Гави». Шахти представляють собою пам'ятку антропогенного походження і виникли як результат багатостолітньої розробки покладів дорогоцінних мінералів, що виконували роль засобу обміну і йшли на виготовлення прикрас. Парк на сьогодні займає територію 200 га. Хоча про шахти було відомо й раніше, його цілеспрямовані розкопки розпочинаються з 70-х років ХХ ст.

Сьогодні відвідувачі археологічного парку можуть побачити, що добуваючи дорогоцінне каміння, люди створили цілі підземні галереї з проходами, перемички яких нагадують стовбури колон, що підтримують склепіння. Маючи різний кут нахилу, ці «стовпи-колони» дуже схожі на колони-стовпи, що під різними кутами підтримують склепіння крипти у Колонії Гуель. Навмисно грубий характер обробки останніх ніби перегукується із своїми попередниками, підкреслюючи візуально-конструктивне запозичення. Тому якщо і вважати конструкцію крипти експериментом Гауді, то слід визнати, що у цього експерименту був цілком матеріальний прообраз. Архітектор міг ознайомитися з тими з шахтних печер, до яких вхід був доступний. Недаремно німецький дослідник творчості Гауді Р. Цербст, виділяючи такий елемент архітектоники крипти Гуель як нахильні колони, порівнює її з печерою, «де стеля... просто витісана у товщі скелі. Це змушувало відвідувача відчувати, що він стоїть у обширному підземному приміщенні». І додає: «Крипта колонії Гуель характеризується майже первісним дикунством» [6, с. 117, 120]. Важко не погодитися із цим влучним порівнянням.

Важче погодитися із наступним твердженням про те, що крипта є твором Гауді, «найбільш наближеним до природи». На наш погляд, прототип цієї архітектурної витівки Гауді не природний, а культурно-антропогенний. І «підглядів» його архітектор неподалік

від будівництва крипти – у Гаві. На чому ґрунтуються наші припущення? По-перше, на тому, що шахти знаходяться не просто у тій же місцевості – Коста де Гарраф: Санта Колома де Сервельо, де і знаходиться Колонія Гуель з церквою, частину якої – крипту – Гауді встиг побудувати, знаходиться всього у кількох кілометрах від Гаві. Не даремно опорні колони вирубані з базальту, у той час як зазвичай Гауді використовував для них цеглу. Базальтовим колонам навмисно надано грубих форм, що ніби імітують підпірки у шахтах. По-друге, після 1878 року, року закінчення навчання, Гауді здійснює неодноразові поїздки з Асоціацією архітекторів Каталонії і Каталонською асоціацією наукових екскурсій, членом якої він був. Мета цих екскурсій – вивчення старовинних споруд навколо Барселони [5, с. 20; 6, с. 233]. Підвищений інтерес до минувшини був викликаний національним підйомом і зростанням самосвідомості каталонців. Захоплення історичним минулим Каталонії навряд чи дозволило б Гауді і значно пізніше ігнорувати таку археологічну пам'ятку як шахти Гаві, навіть якщо вони були у стані, далекому від сьогоденішнього.

Отже, аналіз розглянутих творів дозволяє стверджувати, що архітектурні і декоративні роботи Гауді засвідчують його намагання, як і замовників та меценатів гаудіанських проєктів, засобами мистецтва актуалізувати та зміцнити національну свідомість каталонців, зокрема за рахунок символічного приєднання до античних міфів та імітації архаїчної архітектури і археологічних культур на території Каталонії. У будь-якому разі простір, художньо організований А. Гауді, стає візуальним образом національної пам'яті.

Творчість А. Гауді показує, що складові національної пам'яті об'єктивовані у низці архітектурних творів, в яких візуалізація набула образів від міфологічних складових національної свідомості каталонців до історичних (археологічних) артефактів, пройшовши через самосвідомість митця, втілилися в образах архітектурних споруд, надавши їм ознак, що збагатили художню культуру Каталонії і зробили її унікальною.

Список використаних джерел:

1. Общая психология / Под ред. В. В. Богословского и др. – М.: Просвещение, 1981. – С. 210–383.
2. Весь Гауди. – Escudo de Oro, 2009. – 111 p.
3. Пархоменко Г. А. Візуальні джерела творчості А. Гауді / Г. А. Пархоменко // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку.

Зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2011. – Вип. 17. – Т. 1. – С. 280–285.

4. The Complete Works of Gaudi, one of the Greatest Masters of Architecture of all Time / б/а. – Dos de Arte Ediciones, S. L. Barcelona, 2010. – 343 p.

5. Lahuerta, Juan Jose. Antoni Gaudi. 1852–1926. Architecture, ideology and politics / Juan Jose Lahuerta. – Electa Architecture, Milano, 2003. – 346 p.

6. Цербст, Райнер. Гауди. Жизнь, посвященная архитектуре. Пер. с англ. Л.А. Борис / Райнер Цербст. – Taschen GmbH, 2009. – 239 с.

Пархоменко Г. А. Визуализация национальной памяти средствами искусства (на примере творчества А. Гауди)

Статья посвящена вопросу визуализации национальной памяти средствами искусства на примере анализа произведений каталонского архитектора А. Гауди.

Ключевые слова: национальная память, визуализация, искусство, Каталония, А. Гауди.

Parkhomenko G. A. Visualization of national memory by A. Gaudi's Art.

The article is devoted to visualization of national memory in art of Catalanian architecture A. Gaudi.

Keywords: national memory, visualization, art, Catalonia, A. Gaudi.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Булгаков Юрій Володимирович – к. і. н., виконуючий обов’язки старшого наукового співробітника національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України

Буряк Лариса Іванівна – д. і. н., завідувач відділу Українського інституту національної пам’яті

Ведмідь Людмила Анатоліївна – к. і. н., старший науковий співробітник Українського інституту національної пам’яті

Вербіцька Оксана Іванівна – к. філос. н., старший науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України

Гаухман Михайло Володимирович – молодший науковий співробітник Луганського обласного краєзнавчого музею

Гіпч Вячеслав Вікторович – викладач Донбаського інституту техніки і менеджменту

Дерев’яний Ігор Ярославович – науковий співробітник Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»

Івашенко Вікторія Юріївна – к. і. н., доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології, заступник декана історичного факультету з наукової роботи Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Калакура Ярослав Степанович – д. і. н., професор кафедри архівознавства історіографії та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Каросва (Соломонова) Тетяна Робертівна – к. і. н., доцент кафедри філософії, соціально-політичних наук та етнології Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Киридон Алла Миколаївна – д. і. н., професор, завідувач відділу Українського інституту національної пам’яті

Колесник Ірина Іванівна – д. і. н., професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Короленко Богдан Анатолійович – к. і. н., виконуючий обов’язки старшого наукового співробітника Українського інституту національної пам’яті

Крупник Любов Орестівна – к. і. н., доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Інституту кримінально-виконавчої служби Національної академії внутрішніх справ

Куліков Володимир Олександрович – к. і. н., доцент кафедри історії України Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Левченко Лариса Леонідівна – к. і. н., директор Державного архіву Миколаївської області

Лозовий Віталій Станіславович – д. і. н., професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Матяш Ірина Борисівна – д. і. н., професор, помічник Міністра юстиції України

Мельничук Оксана Вікторівна – к. політ. н., радник директора Інституту стратегічних досліджень з питань культурної політики

Музичко Олександр Євгенович – к. і. н., доцент Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Орлова Надія Іванівна – завідувач Літературно-меморіального будинку-музею Тараса Шевченка – філії Національного музею Тараса Шевченка

Пархоменко Галина Анатоліївна – аспірантка Київського національного університету культури і мистецтв

Розумна Оксана Петрівна – к. філос. н., старший консультант відділу гуманітарної політики Національного інституту стратегічних досліджень

Салата Оксана Олексіївна – д. і. н., доцент Київського університету імені Бориса Грінченка

Стяжкіна Олена Вікторівна – д. і. н., професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету

Цимбал Ірина Володимирівна – науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті

Ціборовська-Римарович Ірина Олегівна – к. і. н., старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України

Чупрій Леонід Васильович – к. філос. н., доцент-докторант відділу політичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень

Штоквиш Олександр Анатолійович – к. філос. н., старший науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті

ЗМІСТ

Замість передмови (Солдатенко В. Ф., Олійник Б. І.) 3

Соціокультурний та духовний простір національної пам'яті: проблеми теорії та методології

<i>Матяш І. Б.</i> Установи пам'яті: поняття, місія, тенденції	7
<i>Колесник І. І.</i> Історична пам'ять: аналітична модель	19
<i>Калакура Я. С.</i> Національна пам'ять: історіографічний контекст	30
<i>Буряк Л. І.</i> Соціокультурний та духовний часопростір національної пам'яті: проблема структурування	42
<i>Музичко О. Є.</i> Процес формування україноцентричної моделі національної пам'яті у містах Північно-Західного Причорномор'я (друга половина XIX – початок XX ст.)	52
<i>Штоквиш О. А.</i> Лінгвокультурологічний простір національної пам'яті	62
<i>Мельничук О. В.</i> Теорія та методологія досліджень соціокультурного простору: практичний досвід	72
<i>Іващенко В. Ю., Куліков В. О.</i> Зображення в підручниках з історії України для старших класів: досвід контент-аналізу	80
<i>Гаухман М. В.</i> Національна пам'ять та історичний досвід: відносини між двома феноменами (на прикладі Першої світової війни)	94
<i>Стяжкіна О. В.</i> Окупація в Донбасі: образи минулого поза контекстом метанаративів	102

Місця пам'яті: музеї, бібліотеки, архіви

<i>Левченко Л. Л.</i> Популяризація джерел національної пам'яті у США: шлях у два століття	115
<i>Салата О. О.</i> Проблеми транснаціоналізації музейного соціокультурного простору як важливої тенденції глобалізаційного процесу	127
<i>Чупрій Л. В.</i> Музеї як інститути пам'яті: сучасні реалії та перспективи модернізації	137
<i>Орлова Н. І.</i> Шевченкіана Лазаревських: до проблеми збереження національної пам'яті	146
<i>Кароєва (Соломонова) Т. Р.</i> Книга у формуванні національної пам'яті недержавних націй другої половини XIX – початку XX ст. (на прикладі Подільської губернії)	155

<i>Дерев'яний І. Я.</i> Духовні та моральні цінності в експозиції Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»	165
<i>Ціборовська-Римарович І. О.</i> Стародруки та давні історико-культурні бібліотечні комплекси як джерела національної історичної пам'яті	173
<i>Вербицька О. І.</i> Комплекс історико-культурних заповідників і музеїв Т. Г. Шевченка у складі АН УРСР у 1951–1955 рр. (за протоколами засідань Президії АН УРСР)	182

Соціокультурні та духовні репрезентації національної пам'яті: люди, події, простір

<i>Киридон А. М.</i> Ментальне картографування як інструмент досліджень усної історії	198
<i>Розумна О. П.</i> Малі міста України як місця пам'яті в контексті політики національної пам'яті	205
<i>Гініч В. В.</i> Семантика міського простору та інститутів влади у свідомості українських міщан другої половини XVI – XVII ст.	215
<i>Короленко Б. А.</i> Крим як соціокультурний феномен: моделі пам'яті в історичному контексті	223
<i>Лозовий В. С.</i> Історична пам'ять як інструмент політичної боротьби Центральної Ради (1917 р.)	233
<i>Ведмідь Л. А.</i> Постаць В'ячеслава Чорновола у світлі офіційної політики вшанування пам'яті	243
<i>Булгаков Ю. В.</i> Особисте листування М. Г. Крейна у контексті збереження пам'яті про вченого	251
<i>Цимбал І. В.</i> Постаць М. Г. Холодного у контексті національної пам'яті	260
<i>Крупник Л. О.</i> Формування національної пам'яті засобами українського мистецтва у середині 60-х – 70-х роках XX ст. в УРСР	268
<i>Пархоменко Г. А.</i> Візуалізація національної пам'яті засобами мистецтва (на прикладі творчості А. Гауді)	279
<i>Відомості про авторів</i>	287

СОДЕРЖАНИЕ

Вместо предисловия (Солдатенко В. Ф., Олейник Б. И.) 3

Социокультурное и духовное пространство национальной памяти: проблемы теории и методологии

<i>Матяш И. Б.</i> Учреждения памяти: понятия, миссия, тенденции.....	7
<i>Колесник И. И.</i> Историческая память: аналитическая модель.....	19
<i>Калакура Я. С.</i> Национальная память: историографический контекст.....	30
<i>Буряк Л. И.</i> Социокультурный и духовный хронотопы национальной памяти: проблема структурирования.....	42
<i>Музычко А. Е.</i> Процесс формирования украиноцентричной модели национальной памяти в местах Северо-Западного Причерномор'я (вторая половина XIX – начало XX ст.).....	52
<i>Штоквиш А. А.</i> Лингвокультурное пространство национальной памяти.....	62
<i>Мельничук О. В.</i> Теория и методология исследований социокультурного пространства: практический опыт.....	72
<i>Иващенко В. Ю., Куликов В.А.</i> Изображения в учебниках по истории Украины для старших классов: опыт контент-анализа.....	80
<i>Гаухман М. В.</i> Национальная память и исторический опыт: отношения между двумя феноменами (на примере Первой мировой войны).....	94
<i>Стяжкина Е. В.</i> Оккупация в Донбассе: образы прошлого вне контекста метанаративов.....	102

Места памяти: музеи, библиотеки, архивы

<i>Левченко Л. Л.</i> Популяризация источников национальной памяти в США: путь в два столетия.....	115
<i>Салата О. А.</i> Проблемы транснационализации музейного социокультурного пространства как важной тенденции глобализационного процесса.....	127
<i>Чуприй Л. В.</i> Музеи как институты памяти: современные реалии и перспективы модернизации.....	137
<i>Орлова Н. И.</i> Шевченкиана Лазаревских: к проблеме сохранения национальной памяти.....	146
<i>Кароева (Соломонова) Т. Р.</i> Книга в формировании национальной памяти негосударственных наций второй половины XIX – начала XX ст. (на примере Подольской губернии).....	155

<i>Деревянный И. Я.</i> Духовные и моральные ценности в экспозиции Национального музея-мемориала жертв оккупационных режимов «Тюрьма на Лонцкого»	165
<i>Циборовская-Рымарович И. О.</i> Старопечатные книги и древние историко-культурные библиотечные комплексы как источники национальной исторической памяти	173
<i>Вербицкая О. И.</i> Комплекс историко-культурных заповедников и музеев Т. Г. Шевченко в составе АН УССР в 1951–1955 гг. (по протоколам заседаний Президиума АН УССР)	182

***Социокультурные и духовные репрезентации
национальной памяти: люди, события, пространство***

<i>Киридон А. Н.</i> Ментальное картографирование как инструмент исследований устной истории	198
<i>Розумная О. П.</i> Малые города Украины как места памяти в контексте политики национальной памяти	205
<i>Гитич В. В.</i> Семантика городского пространства и институтов городской власти в сознании украинских мещан второй половины XVI – XVII ст.	215
<i>Короленко Б. А.</i> Крым как социокультурный феномен: модели памяти в историческом контексте	223
<i>Лозовой В. С.</i> Историческая память как инструмент политической борьбы Центральной Рады (1917 г.)	233
<i>Ведмидь Л. А.</i> Образ Вячеслава Чорновола в свете официальной политики почитания памяти	243
<i>Булгаков Ю. В.</i> Личная переписка М. Г. Крейна в контексте сохранения памяти об учёном	251
<i>Цимбал И. В.</i> Личность М. Г. Холодного в контексте национальной памяти	260
<i>Крупник Л. О.</i> Формирование национальной памяти средствами украинского искусства в середине 60-х–70-х годов XX века в УССР	268
<i>Пархоменко Г. А.</i> Визуализация национальной памяти средствами искусства (на примере творчества А. Гауди)	279
<i>Сведения об авторах</i>	287

CONTENTS

Instead of introduction (Soldatenko V.F., Oliynyk B.I.) 3

Socio-cultural and spiritual space of national memory: the problems of theory and methodology

<i>Matiash I. B.</i> Memory institutions: concepts, mission, trends.....	7
<i>Kolesnyk I. I.</i> Social memory as an analytical model	19
<i>Kalakura Y. S.</i> National memory: historiographical context	30
<i>Buryak L. I.</i> Socio-cultural and spiritual chronotope of national memory: the problem of structure.....	42
<i>Muzychko O. E.</i> The proces of formation Ukraine-centric model of national memory in the city of Northern-West Black Sea region.....	52
<i>Shtokvish O. A.</i> Lingvocultural space of national memory.....	62
<i>Melnychuk O. V.</i> Theory and methodology of research of cultural space: the experience of approaches.....	72
<i>Ivashenko V. Y., Kulikov V. O.</i> Content-analysis of images in textbooks on the history of Ukraine for senior classes.....	80
<i>Gaukhman M. V.</i> National memory and historical experience: the relations between two phenomena (on the example of the First World War).....	94
<i>Styazhkina O. V.</i> The occupation of Donbass: images of the past out of the context of metanarratives	102

Places of memory: museums, libraries, archives

<i>Levchenko L. L.</i> Popularization of sources of national memory in the United States: the two centuries path.....	115
<i>Salata O. A.</i> Problems of development of museum space as important component of proces of globalizations process	127
<i>Chypriy L. V.</i> Museums as institutions of memory: current realities and prospects of modernization.....	137
<i>Orlova N. I.</i> The Lazarevskys' Shevchenko studies: the problem of preservation of the national memory	146
<i>Karoeva (Solomonova) T. R.</i> The book is for national memory formation of non-state nations within Podilska territory in the second half of the XIX-th century – beginning of the XX-th century	155
<i>Derevyanyj I. Y.</i> Spiritual and moral values in the exposition of National museum and memorial to the victims of the occupations regimes «Prison at Lonckoho»	165

<i>Ciborovska-Rymarovych I. O.</i> Old-printed editions and historical book collections as a sources of national historical memory.....	173
<i>Verbitska O. I.</i> Complex historical and cultural national parks and museums of T. G. Shevchenko in structure of Ukrainian Academy of Sciences in 1951–1955 (on protocols of session of the Presidium of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR)	182

Socio-cultural and spiritual representations: people, events, space

<i>Kyrydon A. M.</i> Mindmapping as an instrument of the reserches of oral history	198
<i>Rozumna O. P.</i> Ukrainian small towns as memory places in the context of national memory policy	205
<i>Gipich V. V.</i> Semantics of the city area and government institutions in the consciousness of Ukrainian lower middle class of the latter half of the XVI – XVII centuries	215
<i>Korolenko B. A.</i> Crimea as a socio-cultural phenomenon: the models of memory in historical context.....	223
<i>Lozowyi V. S.</i> Historical memory as a tool of political struggle of Central Rada (1917).....	233
<i>Vedmid L. A.</i> The image of Viacheslav Chornovil in the light of the official commemoration policy.....	243
<i>Bulgakov Yu. V.</i> Personal correspondence of M. G. Crane in the context of preserving the memory of the scientist.....	251
<i>Tsybal I. V.</i> The personality of M. G. Holodnyj in the context of national memory	260
<i>Krupnik L. O.</i> Formation of national memory by means of Ukrainian art in the mid-sixties to seventies of the XX-th century in the Ukrainian Soviet Republic	268
<i>Parkhomenko G. A.</i> Visualization of national memory by A. Gaudi’s Art	279
<i>Contributors</i>	287

Наукове видання

**Національна пам'ять: соціокультурний
та духовний виміри. Національна та історична пам'ять
Национальная память: социокультурные и
духовные измерения. Национальная и историческая память
National memory: Socio-cultural and spiritual dimensions.
National and Historical Memory**

Засновник

Український інститут національної пам'яті

Збірник наукових праць

Випуск 4

Відповідальний за випуск **О. Чепурний**
Редактор **В. Мілевська**
Комп'ютерне верстання
та виготовлення оригінал-макета **Н. Грехової**

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 17,3.
Тираж 100 пр. Зам. № 243

ДП «НВЦ «Пріоритети»
01014, м. Київ, вул. Командарма Каменєва, 8, корп. 6
тел./факс: (044) 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3862 від 18.08.2010

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор.
Редакція залишає за собою право на скорочення і літературне редагування матеріалів
за погодженням із авторами. Усі права застережені. Передруки і переклади матеріалів
збірника дозволяються лише за згодою авторів і редакції.

